ВЛАДА АЛЕКСАНДРА ОБРЕНОВИЋА, КЊИГА ДРУГА, 1935.

Садржај

Глава VI. **Неутралне владе**

Миланов повратак и преговори с радикалима; са напредњацима и либералима. Симићева влада. Николајевићева влада. Указ од 17 априла. Укидање Устава. Краљ Милан и Светомир Николајевић. Пречишћавање чиновништва. Спољашња политика. Краљев пут у Цариград. Николајевићева влада између либерала и напредњака. Сукоб Николајевића и краља Милана. Христићева влада. Чебинчева завера. Избори од 7 априла. Правдање државног удара пред Скупштином. Христићеви закони. Вукашинов зајам. Милан одлази, а Наталија долази

Глава VII. **Напредњачка влада**

Напредњачка влада и њен положај у двору. Новаковић председник владе. Карлсбадски споразум. Напредњачки буџет. Напредњачки закони. Русофилство Новаковићеве владе. Питање српских владика у Македонији. Бугарски и црногорски кнез у Београду. Сукоби с Аустријом. Либерална опозиција. Ристић вођ либерала. Радикална штампа и Стојан Протић. Жалбе радикала на Новаковићеву владу. Краљ Александар према тој влади. Поновно ступање радикала у борбу. Краљеви преговори о промени Устава. Велики радикални збор. Централизам у радикалној странци. Пад Новаковићеве владе и растурање напредне странке

Глава VIII. **Радикална влада**

Симићева влада. Ђорђе Симић. Одлагање уставне промене. Миланов долазак. Грчко-турски сукоб. Српско-бугарска „угодба“. Преговори са Портом. Питање наше националне цркве у Турској. Српско-бугарски односи у Македонији. Унутрашња политика Симићеве владе. Пашићево држање. Хајдучија. Краљ Милан против Симићеве владе. Краљ Александар одваја се од мајке. Пад Симићеве владе. Одлазак краљице Наталије. Физиономија краља Александра

Глава IX. Лични режим

I. *Програм од 11 октобра.* Измирење краља Александра и краља Милана. Састављање Ђорђевићеве владе. Краљево писмо од 11 октобра. Постављање краља Милана за команданта активне војске. Ђорђевићева влада и политичке странке. Скупштински избори. Ристићева политика. II. *Ново законодавство*. Закон о штампи; о зборовима и удружењима; о општинама. Измене у изборном закону. Закон о средњим школама; о народним школама; о црквеним властима; о државним економима; о пољопривредним станицама. Други привредни закони. Закон о шумама; о земљорадничким и занатским задругама; о индустриским повластицама; о удружењима; о Управи фондова; о пенсионом фонду чиновничких породица; о позајмици код Народне банке. Питање нових железница. Развијање пешадиских пукова. Набавка вишеметне пушке. Краљ Миланово старешинство у војсци. Буџети Ђорђевићеве владе. Њени финансиски закони. Порез на зараду. Зајмови Ђорђевићеве владе. Њене финансиске тешкоће. Укупна оцена. III. *Спољашња политика*. Односи с Русијом; с Бугарском; са Црном Гором; с Турском. Арнаутско питање. Односи с Аустријом. Александрови и Миланови погледи на спољашњу политику. IV. *Носиоци и противници режима*. Краљ Александар. Краљ Милан. Владан Ђорђевић. Режим од 11 октобра. Радикална опозиција. Страна штампа

Глава X. Ивањдански атентат

Атентат на краља Милана. Преки суд. Гоњење радикала и злостављање притвореника. Министарска криза. Ристићеви савети. Оптужба поднета преком суду. Тајни свежањ. Претрес код преког суда. Држање Русије и Аустрије. Хрдличкина мисија. Пашићева изјава. Пресуда преког суда. Поступање с осуђенима. Русија тражи помиловање. Народна скупштина о атентату. Последице атентата

Прилози

(5) Светомир Николајевић. (6) Владан Ђорђевић и Ђорђе Симић. (7) Призренско питање. (8) Планови о женидби краља Александра. (9) Владановштина. (10) Како се поступало с притвореницима за атентат. (11) Тајна ивањданског атентата. (12) Хрдличкина мисија

РЕПУБЛИКА СРБИЈА
НАРОДНА БИБЛИОТЕКА
БЕОГРАД
инв. бр.
6566

Штампарски завод „Орао“ — Београд, Топличин венац 4
За штампарију Петар Радоичић

СЛОБОДАН ЈОВАНОВИЋ

ВЛАДА АЛЕКСАНДРА ОБРЕНОВИЋА

КЊИГА ДРУГА

БЕОГРАД
ИЗДАВАЧКО И КЊИЖАРСКО ПРЕДУЗЕЋЕ ГЕЦА КОН А. Д.
12, КНЕЗ-МИХАИЛОВА УЛИЦА, 12
—
1935

ОД ИСТОГ ПИСЦА У ИСТОЈ ЗБИРЦИ

1. *ВОЂИ ФРАНЦУСКЕ РЕВОЛУЦИЈЕ*
2. *ПОЛИТИЧКЕ И ПРАВНЕ РАСПРАВЕ I*
3. *ПОЛИТИЧКЕ И ПРАВНЕ РАСПРАВЕ II*
4. *ПОЛИТИЧКЕ И ПРАВНЕ РАСПРАВЕ III*
5. *УСТАВОБРАНИТЕЉИ*
6. *ДРУГА ВЛАДА МИЛОША И МИХАИЛА*
7. *ВЛАДА МИЛАНА ОБРЕНОВИЋА I*
8. *ВЛАДА МИЛАНА ОБРЕНОВИЋА II*
9. *ВЛАДА МИЛАНА ОБРЕНОВИЋА III*
10. *ВЛАДА АЛЕКСАНДРА ОБРЕНОВИЋА*

Инв. бр. 6566

САДРЖАЈ

страна

Глава VI. Неутралне владе 1

Миланов повратак и преговори с радикалима 1 — са напредњацима и либералима 3 — Симићева влада 6 — Николајевићева влада 16 — Указ од 17 априла 17 — Укидање Устава 21 — Краљ Милан и Светомир Николајевић 27 — Пречишћавање чиновништва 30 — Спољашња политика 35 — Краљев пут у Цариград 38 — Николајевићева влада између либерала и напредњака 44 — Сукоб Николајевића и краља Милана 48 — Христићева влада 49 — Чебинчева завера 51 — Избори од 7 априла 61 — Правдање државног удара пред Скупштином 67 — Христићеви закони 71 — Вукашинов зајам 72 — Милан одлази, а Наталија долази 78.

Глава VII. Напредњачка влада 90

Напредњачка влада и њен положај у двору 90 — Новаковић председник владе 97 — Карлсбадски споразум 101 — Напредњачки буџет 108 — Напредњачки закони 109 — Русофилство Новаковићеве владе 122 — Питање српских владика у Македонији 127 — Бугарски и црногорски кнез у Београду 133 — Сукоби с Аустријом 135 — Либерална опозиција 146 — Ристић вођ либерала 146 — Радикална штампа и Стојан Протић 149 — Жалбе радикала на Новаковићеву владу 151 — Краљ Александар

страна

према тој влади 154 — Поновно ступање радикала у борбу 155 — Краљеви преговори о промени Устава 158 — Велики радикални збор 162 — Централизам у радикалној странци 165 — Пад Новаковићеве владе и растурање напредне странке 166.

Глава VIII. Радикална влада 173

Симићева влада 173 — Ђорђе Симић 176 — Одлагање уставне промене 179 — Миланов долазак 181 — Грчко-турски сукоб 185 — Српско-бугарска „угодба" 188 — Преговори са Портом 190 — Питање наше националне цркве у Турској 193 — Српско-бугарски односи у Македонији 200 — Унутрашња политика Симићеве владе 206 — Пашићево држање 218 — Хајдучија 221 — Краљ Милан против Симићеве владе 227 — Краљ Александар одваја се од мајке 234 — Пад Симићеве владе 237 — Одлазак краљице Наталије 239 — Физиономија краља Александра 241.

Глава IX. Лични режим 245

I. *Програм од 11 октобра* Измирење краља Александра и краља Милана 245 — Састављање Ђорђевићеве владе 247 — Краљево писмо од 11 октобра 249 — Постављање краља Милана за команданта активне војске 250 — Ђорђевићева влада и политичке странке 253 — Скупштински избори 262 — Ристићева политика 263. II. *Ново законодавство.* Закон о штампи 268 — о зборовима и удружењима 270 — о општинама 271 — измене у изборном закону 274 — закон о средњим школама 275 — о народним школама 279 — о црквеним властима 284 — о државним економима 287 — о пољопривредним станицама 288 — други привредни закони 289 — закон о шумама 292 — о земљорадничким и занатским задругама 293 — о индустриским повластицама 294 — о удружењима 297 — о Управи фондова 300 — о пенсионом фонду

страна

чиновничких породица 303 — о позајмици код Народне банке 305 — Питање нових железница 307 — Развијање пешадиских пукова 312 — Набавка вишеметне пушке 314 — Краљ Миланово старешинство у војсци 316 — Буџети Ђорђевићеве владе 318 — Њени финансиски закони 320 — Порез на зараду 327 — Зајмови Ђорђевићеве владе 332 — Њене финансиске тешкоће 339 — Укупна оцена 345. III. *Спољашња политика.* Односи с Русијом 352 — с Бугарском 357 — са Црном Гором 363 — с Турском 364 — Арнаутско питање 368 — Односи с Аустријом 374 — Александрови и Миланови погледи на спољашњу политику 376. IV. *Носиоци и противници режима.* Краљ Александар 382 — Краљ Милан 391 — Владан Ђорђевић 394 — Режим од 11 октобра 398 — Радикална опозиција 400 — Страна штампа 402.

Глава X. Ивањдански атентат 406

Атентат на краља Милана 406 — Преки суд 408 — Гоњење радикала и злостављање притвореника 412 — Министарска криза 418 — Ристићеви савети 420 — Оптужба поднета преком суду 421 — Тајни свежањ 430 — Претрес код преког суда 435 — Држање Русије и Аустрије 438 — Хрдличкина мисија 444 — Пашићева изјава 447 — Пресуда преког суда 452 — Поступање с осуђенима 455 — Русија тражи помиловање 457 — Народна скупштина о атентату 459 — Последице атентата 462.

Прилози 469

(5) Светомир Николајевић 469 — (6) Владан Ђорђевић и Ђорђе Симић 473 — (7) Призренско питање 478 — (8) Планови о женидби краља Александра 481 — (9) Владановштина 483 — (10) Како се поступало с притвореницима за атентат 494 — (11) Тајна ивањданског атентата 499 — (12) Хрдличкина мисија 520.

ВЛАДА АЛЕКСАНДРА ОБРЕНОВИЋА

II

ГЛАВА VI.

НЕУТРАЛНЕ ВЛАДЕ

I.

Краљ Милан приспео је у Београд 9 јануара 1894, између један и два по подне. Тог истог дана, у девет увече, — иако је радикална влада дала оставку на глас о Миланову доласку, — обадва краља, и Александар и Милан, имали су у двору састанак са радикалним првацима. Под изговором Александрове болести, Милан је, у име свога сина, водио преговоре с радикалима. Ово су били услови под којима су они могли остати и даље на власти: 1) Ваљало је ограничити утицај радикалног главног одбора, који се начинио већа власт и од краља и од владе, и својим уплетањем у државне послове помутио односе између краља Александра и радикалних министара; 2) избор министра војног ваљало је оставити краљу; 3) спољашњу политику радикална влада имала је да води у договору с краљем; не може се на пример трпети да влада и без краљева знања ствара сукоб с Аустријом,

и да питање о царинском рату с том силом расправља у радикалном клубу, а не на министарској седници; 4) ваљало је укинути законе о прогонству краљевих родитеља (уствари мислило се на закон против краља Милана, јер закон против краљице Наталије престао је важити после првог априла); 5) ваљало је прекинути суђење либералних министара.

Било је и неких споредних захтева, на пример о обуздавању радикалне штампе, о ублажавању партизанства радикалних чиновника, о укидању оних законских прописа који су противно Уставу повећали број бирача итд.[1]

Радикални прваци обећали су дати свој одговор сутрадан, али пре него су то учинили, краљ је прекинуо с њима преговоре.[2] Баш да је краљ имао и више стрпљења, тешко да би између њега и радикала дошло до споразума. Међу краљевим захтевима био је један на који радикали нису могли никако пристати, — наиме, захтев да се закон против краља Милана укине. У једном саопштењу објављеном 16 јануара, радикални клуб рекао је да Миланово бављење у Србији „угрожава спокојство народа и поколебава веру у стабилност престола Краља Александра". Барон Темел

[1] О овом састанку у двору вођен је записник, од кога се један препис налази у архиви аустро-угарског министарства иностраних дела.

[2] Живановић, Историја, III, 243.

збио је радикални програм у две тачке: „Удаљење Краља Милана из Србије, а Аустрије из Босне".[1] Радикали нису веровали Милану; његова деспотска природа није се дала подврћи ограничењима уставне и парламентарне монархије; питање његова бављења у Србији није било лично него начелно; оно се сводило на то, да ли се у нас озбиљно мисли и искрено хоће увођење уставности и парламентарности. „Одјек" је писао: „Ко је за бившега Краља Милана и његово бављење у Србији, — на једну страну; ко је против тога, — на другу"!

После раскида с радикалима ваљало је саставити нову владу. План краља Милана био је да против радикала уједини све оне који нису радикали. Да би дао примера другима, он је био готов да се измири са свима својим противницима и непријатељима изван радикалног табора, — с краљицом Наталијом, с митрополитом Михаилом, с Јованом Ристићем, па чак и с Милутином Гарашанином, с којим се јавно грдио по новинама.[2] Нову владу саставили би удружени напредњаци и либерали; у њу би ушли вођи обе странке: од напредњака Гарашанин и Новаковић; од либерала Авакумовић и Рибарац.

Краља Милана дотерала је натраг у Србију, пре свега, потреба за новцем: њему треба, пи-

[1] Извештај од 12 фебруара 1894.

[2] Аустро-угарски посланик 27 јануара 1894.

сала је краљица Наталија, једна влада која ће провести кроз Скупштину закон о његовој апанажи.[1] Али колико потреба за новцем, толико је у њему била јака и мржња на радикале; 1889, он им је предао власт само да би, за малолетства његова сина, мировали; чим је малолетство његова сина престало, он се вратио у Србију да тера радикале с власти. Поред мржње на радикале он је имао још један дубок и искрен осећај: то је била љубав према краљу Александру. Желео је да учврсти свога сина на престолу; ради тога требало је одбити од њега радикале, који су по Милановом мишљењу били потајни републиканци или карађорђевци, и прикупити око престола обе династиске странке, либерале и напредњаке.

Миланов план о заједничкој влади либерала и напредњака остао је неостварен. Докле Грујићева влада није оборена, напредњаци су обигравали око двора и пунили краљу Александру уши против радикала. Чим је Грујићева влада пала, напредњаци су се повукли у страну и нису хтели ући у нову владу. Та промена у њиховом држању објашњује се доласком краља Милана у земљу. Вољни да помогну краљу Александру лично, напредњаци нису хтели улазити „у политичке експерименте краља Милана".[2] Напредњачки вођи Гарашанин и Новаковић разишли су се и готово свадили с Миланом на краљичином питању; истина, крајем 1892 Милан се измирио са својом женом, али то је измирење било привидно, и краљица није одобравала његове политичке планове. Због тога ни Гарашанин ни Новаковић нису пристајали ни на какав договор с Миланом. Одмах на првом кораку он је осетио да му његова жена квари посао; она је имала неку своју политику која се косила с његовом. За разлику од Милана, Наталија је налазила да се краљ Александар може учврстити на престолу само помоћу радикала, — никако против њих.[1] У оцени радикала Гарашанин и Новаковић више су се слагали с Миланом него с Наталијом, али њихове везе с Наталијом биле су јаче него везе с Миланом; из личног неповерења према њему, они су се клонили и његових политичких предузећа. Гарашанин, лично, био је скрхан човек, — с толико још снаге и ината да се од напада брани и да полемише по новинама, али без воље и куражи да на себе наново узима бреме владе.

Либерални вођи, Авакумовић и Рибарац, били су готови да свој положај оптуженика пред Државним судом замене, ако треба одмах, много угоднијим министарским положајем. Када је пропала мисао о заједничкој влади либерала и напредњака, либерали су се упустили у преговоре

[1] Краљица Наталија Сави Грујићу, 28 новембра (10 децембра) 1894.

[1] Писмо Сави Грујићу од 6/18 септембра 1894.

[2] Новаковић, Двадесет година, стр. 87.

о чисто својој влади. Те преговоре двор је нагло прекинуо. Краљ Александар, због првог априла, није марио либерале, — и могао их је примити у владу само уз напредњаке. Не само краљу Александру, него ни краљу Милану није се свиђало што су Авакумовић и Рибарац сваки час одлазили да питају за мишљење либерални главни одбор.[1] Милан је научио да ради с вођима странке, а не с клубовима: њега је онерасположило када је видео код либералних вођа исту онакву зависност од клуба какву је код радикалних вођа осуђивао. Он се љутио на ове нове политичке нарави које су биле природна последица појачаног страначког живота под Уставом од 1888.

Ујутру 12 јануара, уместо либералне владе, осванула је једна неутрална влада, под председништвом Ђорђа Симића. То није била онаква влада уједињених династиских странака какву је желео краљ Милан, него једна влада која је стајала ван странака и имала задатак, не да брани династију, него да стишава страначке страсти. Краљ Александар, чим су избиле прве несагласице између њега и радикала, говорио је о једној неутралној влади која би правила нове изборе. Ову мисао дао је краљу јамачно Светомир Николајевић, који је већ неколико година војевао против странака и страначког фанатизма.

[1] Живановић, Историја III, 245.

Да би истакао неутрални карактер своје владе, Ђорђе Симић позвао је у њу и радикале, нудећи им од осам министарских места три. Радикали су одбили, јер нису хтели примити одговорност ни за амнистију либералних министара ни за повратак краља Милана. Симићева влада састављена је овако: Ђорђе Симић председник министарског савета и министар иностраних дела; Светомир Николајевић министар унутрашњих дела; Чедомиљ Мијатовић министар финансија; Андра Ђорђевић министар правде; пуковник Милован Павловић министар војни; Димитрије Нешић министар просвете; ђенерал Стеван Здравковић министар грађевина; Сима Лозанић министар народне привреде. Осем Мијатовића и Здравковића, остали чланови Симићеве владе нису никада раније били министри; осем Мијатовића и Ђорђевића, који су били напредњаци, ниједан члан Симићеве владе није припадао ниједној странци; Ђорђевић је осталом одмах иступио из напредне странке. Од осам министара, петорица су били професори Велике школе; двојица су били то раније, а тројица су долазили за министре непосредно с катедре. Сви су министри изгледали стручно спремни: министар иностраних дела Ђорђе Симић био је пре тога посланик у Бечу и провео је сав век у дипломатској служби; министар просвете Нешић један од најчувенијих професора Велике школе и научника; министар правде Ђорђевић један од

најврснијих професора права; министар привреде Лозанић професор хемије који се бавио привредним питањима и теориски и практично; министар финансија Мијатовић један од првих финансиских стручњака свога доба; министар војни Павловић један од најенергичнијих и најхрабријих млађих официра; министар грађевина Здравковић један од најспремнијих инжињерских официра... Министар унутрашњих дела Светомир Николајевић бавио се раније књижевношћу а не полицијом, али се ипак зато држало да је обдарен оним политичким темпераментом који је потребан министру унутрашњих дела. Симићева влада давала је својим личним саставом сва потребна јемства за поштено, способно, и непартизанско вођење државних послова. То је требала да буде „влада мира, реда и законитости", како је говорио њен шеф Симић, — „влада стишавања страсти", како су писали листови блиски двору.[1]

Симићева влада отишла је у Скупштину да се представи и да одмах затим закључи скупштинске седнице читањем краљевог указа. Чим је Симић свршио с представљањем владе, узео је реч један од радикалних првака, Риста Поповић. Симић се томе успротивио, тврдећи да он има још и један указ да прочита. Председник је приметио да је читање указа посао скупштинских секретара, и

[1] О Симићевој влади в. „Прва влада Ђорђа С. Симића" од Илије Пржића, Српски књижевни гласник, 1 и 16 септембар 1924.

да ће Симићев указ бити прочитан, чим буде свршио Риста Поповић, који је већ добио реч. Министри нису хтели саслушати Поповића, него су, усред велике граје која се дигла међу посланицима, изишли из скупштине. Риста Поповић у своме говору осудио је Симићеву владу као непарламентарну, јер је била састављена ван скупштинске већине. Тек после тога прочитан је указ о закључењу Скупштине који је Симић оставио иза себе на председничком столу.

Сутрадан после ове сцене у Скупштини била је једна демонстрација великошколаца. Они су у поворци дошли пред двор и викали: „Живео Устав! Живео српски народ! Живела слобода!" После су отишли пред стан ђенерала Саве Грујића да поздраве шефа оборене радикалне владе.

Радикална штампа одмах је почела напад не само на Симићеву владу, него и на краља Милана, — не само на краља Милана, него и на краља Александра. Највише је извукао Милан. Главни радикални лист „Одјек" напао га је како је смео, и поред задане речи и закона од 1892, доћи поново у Србију. „Одјек" је наговештавао да Милан намерава укинути Устав од 1888 и довести Србију поново под аустриски утицај. Остали радикални листови и листићи просули су пљусак погрдних имена на Милана: пијанчура, коцкарчина, париска скитница и развратник, „маковски краљ", пијано величанство, вампир, пробисвет без части

и имена... Уз Милана добио је и Александар своје: један радикални лист писао је са жаљењем о „сиротом малом Александру“, који има „покварену крв“. Врхунац ових напада достигнут је у чланцима једног младог социалистичког новинара, Живојина Балугџића, који је изазвао читаву узбуну једним чланком који је носио назив: Рушите двор!...

Радикална странка налазила се без вођа. Сава Грујић морао се повући под прекорима крајњих елемената странке, који нису могли да му опросте што као старешина владе није силом власти вратио Милана с границе. Никола Пашић није био у Србији, него у Петрограду на посланичкој дужности. Остављена без вођа, радикална странка подала се својој старој мржњи на краља Милана и покушавала да га новинарском лармом отера из земље.

Радикале је поглавито куражило држање Русије. 1891, сам руски цар, под видом позајмице једне руске банке, дао је Милану два милиона, само да би се уклонио из Србије. Када се Милан вратио, руски цар сматрао се лично обманут и увређен. Он је рекао нашем посланику Пашићу: „Она животиња поново се вратила у Србију“. А царица је додала да су у Милану „сви људски грехови сакупљени“.[1] Руски посланик у Београду није се уписао у Миланову књигу, и 13 јануара

[1] Пашићева аутобиографија, Политика, 8 априла 1927.

прочитао је Симићу депешу руске владе у којој се осуђивао повратак Миланов у Србију, и нарочито помињало да је Русија дала у своје време „новчана средства“ да би се отклонио „Миланов утицај“. Симић, који је лично био добро виђен у Петрограду и важио за русофила, требао је да иде у изванредној мисији у Русију и да покуша стишати јарост рускога двора и руске владе. Из Петрограда је јављено да ће Симић бити радо примљен, али тек пошто краљ Милан оде из Србије.[1] Односи између нас и Руса опет су постали онако затегнути као некада за време напредњака. Али Аустрија нас није подржавала онако својски као за време напредњака. Радикали су трубили на све стране да је Милан натуткан од Аустрије, и да има за њен рачун да сврши неки издајнички посао. Ово је нетачно. Аустрија није окуражавала краља Александра на обарање радикалне владе, и одбијала је од себе одговорност за ново стање ствари. Саветовала нам је да одржавамо добре односе са свима силама и да не водимо никакву спољашњу политику — ни аустрофилску ни русофилску.[2]

Краљ Милан није се обзирао ни на радикалне нападе ни на руско негодовање, него је седео и даље у Београду. Појављивао се у свима државним свечаностима уз краља Александра, — и то у

[1] Аустро-угарски посланик 21 фебруара 1894.
[2] Аустро-угарски посланик 26 јануара 1894.

униформи. Када се 1892 одрекао свих права и грађанина и члана краљевског дома, он се, случајно, није одрекао сопствености V пешадиског пука, који је носио његово име. То му је сада добро дошло да на државним свечаностима може присуствовати у униформи, макар само пуковничкој.

Још увек занет мишљу о прикупљању свих нерадикалних елемената уједно, он се мирио са свима својим противницима који нису били радикали. Митрополит Михаило, Милутин Гарашанин, Пера Тодоровић, који су могли мислити да ће вечито остати у његовој немилости, били су изненађени његовим промењеним понашањем; он им је опраштао све, под условом да му помогну у новом походу против радикала. Митрополит Михаило у упутствима свештенству, Пера Тодоровић у новинарским чланцима, одмах су ударили Милановим правцем. Гарашанин је био уздржљивији, али ако није помагао Милану, није му ни одмагао. Једини који је Милану остао и даље неумољиви противник, био је Јован Ристић. Он још није заборављао први април, који је, по његовим речима, био за њега affront sanglant. Његова непомирљивост падала је Милану незгодно; иако није више био вођ либерала, Ристић је имао на њих огроман утицај.

II.

Први чин Симићеве владе био је чин помирљивости. Суђење либералних министара код Државнога суда прекинуто је краљевом амнистијом. Радикали су оспоравали уставност овога чина. Влада се позивала на слово закона о министарској одговорности, који није допуштао помиловање осуђених министара, а није помињао ништа о њиховој амнистији. Наш закон о министарској одговорности прављен је по белгиском обрасцу; у Белгији, краљ има само право помиловања; зато белгиски устав забрањује краљу само помиловање министара, а не и њихову амнистију. Писци нашег закона о министарској одговорности заборавили су да је по Уставу од 1888 краљ имао поред права помиловања још и право амнистије. Симићева влада користила се том омашком законодавца, па је пре изречене пресуде дала амнистију либералним министрима које после изречене пресуде не би могла помиловати. Ово је уствари било само правна досетка. Помиловање је мање право него амнистија; ако Круна није могла дати министрима помиловање, како им је могла дати амнистију? Устав је хтео да Скупштина, у своме праву оптужбе министара, не буде спречавана од Круне: амнистијом пак Круна је могла осујетити сваку скупштинску оптужбу већ на њеном почетку.

Она дела Симићеве владе која су следовала амнистији либералних министара, нису била тако

помирљиве природе. Под изговором да су радикали напунили државну службу својим партизанима, Симићева влада узела је избацивати из службе радикале и доводити на њихова места либерале и напредњаке. За кратко време промењено је скоро 40%—60% чиновништва. Највеће пречишћавање вршено је, наравно, у полицискоj струци; при избору нових начелника изгледало је да се даје као нека превага либералима, јер на пример од нових среских начелника било је око 15 напредњака, а око 20 либерала.

Радикали су се жалили да их помирљива неутрална влада гони исто тако душмански као некадашње напредњачке и либералне владе, — и да то није никаква непристрасност претпостављати у свакој прилици једног напредњака или либерала једном радикалу. Двор, напротив, корио је Симићеву владу да није довољно енергична према радикалима. То је било не само мишљење краља Милана, који је од првога часа био решен на борбу с радикализмом, него је то било мишљење и краља Александра, који је у први мах мислио да води неку помирљиву политику. Писање радикалне штампе, два три политичка убиства у унутрашњости, претње неких радикалних букача да ће бити свачега докле само „гора озелени листом", — све је то раздражило како Милана тако и Александра. Оба су краља праскала, — син нешто мање него отац. Милан је називао радикале противницима династије који кују завере и у земљи и ван земље; у разговору с дописником „Фигара" упоређивао их је с двојицом француских анархиста Вајаном и Равашолом, који су бацали бомбе и чинили атентате у маси.

Ђорђе Симић, када се примио владе, није ни у сну снивао да ће му двор наређивати овако бесан јуриш на радикале. По својој помирљивој дипломатској природи, он је нагињао погодби с радикалима. Краљ Милан је сумњао да он стога жели погодбу с радикалима што је краљичин човек. Симићева влада, састављена у јануару, била је већ у марту јако заљуљана. Њен пад узроковао је министар финансија Мијатовић. Он је покушао закључити зајам код француских банкара; Русија, тада у врло присним односима с Француском, радила је против нашега зајма. Мијатовић је писао париском банкару Хоскију, који се тренутно бавио у Петрограду, више дипломатско него финансиско писмо, у коме га је молио да се заузме за Симићеву владу код Руса. „Не би било добро", писао је Мијатовић, „да Краљ Александар буде доведен на мисао да се у Русији претпоставља г. Пашић Краљу Србије". Ово је писмо украдено и објављено у „Одјеку".[1] Тај случај толико је наљутио краљеве да је Мијатовић морао одмах дати оставку. Заједно с њиме одступили су Симић и Нешић, — обојица одвећ помирљиви за ту енер-

[1] Број од 20 марта 1894.

гичну политику против радикала коју су краљеви захтевали.

III.

Нову владу саставио је 21 марта Светомир Николајевић. Он је задржао већину Симићевих министара, али Сима Лозанић је прешао из министарства народне привреде у министарство иностраних дела, — а Андра Ђорђевић из министарства правде у министарство просвете. За новог министра правде узет је Јеврем Андоновић, а за новог министра привреде Лазар Јовановић, — обојица либерали, али не врло истакнути: више чиновници него политичари. У министарству финансија Мијатовића је заменио Вукашин Петровић. Најважније личности нове владе били су Светомир Николајевић, Вукашин Петровић, Андра Ђорђевић. Сва тројица важили су за људе краља Милана, — и сва тројица изгледали су подесни за борбу против радикала: Николајевић је био плаховит, Ђорђевић пргав, Петровић не врло скрупулозан.

Светомир Николајевић одмах првим актом изазвао је против себе и нашу и војвођанску штампу. У Сремским Карловцима сазван је збор српских православних општина ради заједничкога протеста против грађанског брака о коме се тада решавало у угарском парламенту. Наша великошколска омладина хтела је послати изасланике на тај збор; Николајевић је то забранио, наводећи за разлог да

је грађански брак унутрашње питање угарске државе, у које ми са стране нисмо позвани да се мешамо. Војвођанска штампа почела је нападати Николајевића и помињати братство између Срба у Краљевини и Срба у Угарској. Николајевић је на то одговорио: „Помиње се наше братство: између многих, и то је једна шупља фраза и једна горка обмана која нас је скупо стала". Као што је у једном доцнијем говору објаснио, Николајевић је хтео рећи да су војвођански политичари само на језику наша браћа, и да нам се никад нису нашли на невољи. То је била она стара прича да Војвођани умеју да свете Косово само у здравицама... Овај прекор Војвођани су чешће имали прилике чути од Шумадинаца; овога пута било је необично само то, да им је тај прекор учинио један српски министар, код кога је свака реч имала тежи значај него код разних безимених новинара. Николајевићева реч често је терала даље него његова мисао; за ту неодмереност израза сада је испаштао скупо. На њега су скочили и звани и незвани, и његова реч одмах је изокренута. Он је говорио о томе како је за Војвођане братство с нама шупља фраза; у новинама се из броја у број понављало да је он рекао за „Српство" да је шупља фраза; та версија одржала се и до данас, иако историјски нетачна.

17 априла Николајевићева влада укинула је једним указом законе о прогонству краља Милана

и краљице Наталије. Закон против краљице није се морао укидати; он је имао да траје само за време малолетства краља Александра: према томе престао је важити после првог априла. Закон против краља Милана био је од трајне важности и морао се формалним начином укинути, али за то укидање тражио се нов закон; прост указ није био довољан. Али влада се журила с укидањем закона о краљу Милану; све док је он важио, Милан се сматрао као да не припада краљевском дому, и влада није могла да га заштити од напада штампе. Указ од 17 априла имао је кратким, премда неправилним путем да поврати Милану сва права члана краљевског дома; после тога радикали би морали обуставити новинарску борбу против њега. Питање је било да ли ће судови хтети да воде рачуна о указу од 17 априла. Суд не стоји под указом него под законом. Један од првостепених судова применио је указ од 17 априла, и на основу њега одобрио забрану једнога чланка који је садржавао увреду краља Милана. Други опет суд поништио је у сличном случају забрану, — што је значило одрећи примену указа од 17 априла. Остало је да се види шта ће рећи Касациони суд.

Радикални главни одбор заказао је, у току месеца маја, по целој земљи зборове на којима ће се претресати указ од 17 априла. Ти су зборови требали да буду велика манифестација против краља Милана. Борба између Николајевићеве владе

и радикала заоштрила се на Милановом питању. Радикали су сматрали да Николајевић није могао изабрати земљиште борбе горе за себе, боље за њих.

30 априла Николајевић, као министар унутрашњих дела, забранио је радикалне зборове. Он их је унапред огласио за „просте гомиле света, скупљене да руше јавни мир и поредак", — и претио је учесницима зборова да ће бити тужени суду за непокорност законитим наредбама власти. Наредба од 30 априла била је неправилна као и указ од 17 априла: по тадашњем уставу и законима зборови се нису могли унапред забрањивати полициским наредбама. Да су радикални зборови држани, — и да је власт тужила њихове учеснике суду, суд их не би могао осудити за непокорност законитим наредбама власти, јер наредба од 30 априла није била законита. Али до радикалних зборова није дошло. Радикални главни одбор повукао се испред наредбе од 30 априла: зборови које је ваљало држати у току месеца маја, одгођени су до бољих прилика. Николајевић је имао друкчије начине борбе него Рибарац. Рибарац је своје поступке облачио колико је могућно у законске облике. Николајевић је ишао напред не гледајући на параграфе: то је већ наговештавало државни удар и укидање устава.

Радикали су с нестрпљењем очекивали решење Касационог суда о указу од 17 априла. Касациони

суд 5 маја, у пуној седници, нашао је да указ од 17 маја не може укинути закон о краљу Милану, јер указ не може бити старији од закона. Ово решење донето је с девет гласова против четири; у тој већини од девет гласова било је четири радикала, три либерала, два напредњака, — дакле, више нерадикала него радикала. Председник Касације Димитрије Радовић, који је гласао с већином, био је напредњак, сестрић Ђорђа Ценића и присни пријатељ Милана Пироћанца. Радовић је био од оних правника који имају не само правна знања него и правне савести, и њега су руководили чисто правни разлози; доиста, ниједан правник није могао признати већу важност указу него закону.

Влада је сатерана у теснац: она је имала да бира између опозивања указа од 17 априла и растурања Касационог суда. Оно прво било је немогућно, јер би се тумачило као победа радикала над Миланом. Радикална штампа тек онда би навалила на Милана.

У томе затегнутом стању пукао је изненада глас да се ушло у траг некој завери против краља Александра. Затворен је неки карађорђевски агент, Михаило Чебинац, и то на железничкој станици, баш онда када се спремао да пређе преко. Говорило се о неким хартијама које су нађене при њему, а које су доказивале везе радикалних првака с Карађорђевићем. Неким београдским радикалима одмах је претресен стан, и очекивала су се многобројна хапшења.

9 маја освануо је краљев проглас којим се укида Устав од 1888 и успоставља Устав од 1869. То је био одговор на решење Касационог суда од 5 маја.

IV.

Краљ Александар, решен да кида с радикалима, помишљао је у први мах на распуштање Скупштине; тек ако се радикали не би дали савладати на изборима, могло би бити говора о укидању устава. Николајевићева влада била је састављена са задатком да у борби против радикализма иде до краја, — дакле, и до укидања устава. Али Николајевићева влада покушавала је испрва да сломи радикале и без укидања устава. Она је држала да ће помоћу два три неуставна акта као што су били указ од 17 априла и наредба од 30 априла обесхрабрити радикале за даљу борбу. Чак и после решења Касационог суда влада се колебала да ли ће укинути цео устав или обуставити само неколико његових чланова, — наиме, чланове о слободи штампе и о судској независности.[1] После некога колебања влада је закључила да када се устав већ мора укидати, онда је боље укинути га одједном сав, него га укидати на парче.

[1] Аустро-угарски посланик 19 (7) маја 1894.

Краљ Милан је највише наваљивао у томе правцу. Још онога дана када је потписао Устав од 1888, он је предвиђао у скорој будућности његово укидање. Дајући тај Устав, хтео је очигледно доказати да наш народ није дорастао за политичке слободе. Он је имао уопште одвратност према уставима, и докле је седео на престолу, непрестано је сањао о државном удару. То што није сам урадио, саветовао је сада своме сину.

Скорашња искуства — искуство од 9 августа и искуство од 1 априла — наметали су и краљевима и Николајевићевој влади мисао укидања устава. Девети август показао је да под Уставом од 1888 чак ни тако енергична и безобзирна полиција као што је била Рибарчева, није кадра отети радикалима већину. Први април показао је да државни удар није тако тешка ствар као што се замишљало; ако су само трупе поуздане, ствар је готова за неколико сати. Девети август био је пример који је ваљало избегавати, а први април пример на који се ваљало угледати. И зато деветог маја, уместо позивања радикала на нов изборни мегдан, дошло је укидање устава краљевим прогласом. Као априлски проглас, тако је и мајски штампан ноћу, и грађани су га читали ујутру као велико изненађење.

Непосредни повод за укидање устава, двор и Николајевићева влада нису створили сами, него су се користили оним поводом који су им догађаји донели. Не може се рећи да су од догађаја били добро услужени. Као повод за укидање устава догађаји су им пружили решење Касационог суда од 5 маја. Везивати укидање устава за то решење, било је двојако незгодно: с једне стране, изгледало је да се устав укида ради краља Милана, коме Касациони суд није признавао положај члана краљевског дома; с друге стране, укидање устава добијало је изглед једнога насртаја на највиши земаљски суд: у очима обичног грађанина теже је било оправдати насртај на Суд него на Скупштину.

Поводом државног удара од 9 маја, у Београду није било манифестација ни „за“ ни „против“. Уочи државнога удара, београдско друштво било је у Народном позоришту, где је гостовала загребачка глумица Љерка Шрамова. Теразије, потпуно пусто, изгледало је као изумрло на месечини необично тихе мајске ноћи. Двор, јако осветљен, био је једини знак живота. За разлику од првог априла, војска није извођена из касарне. Сав посао свршили су слагачи Државне штампарије, који су целе ноћи радили на краљевом прогласу и на указима који су с тим прогласом били у вези... Сутрадан, виђане су овде онде мање групе које су се искупљале око краљевог прогласа излепљеног по улицама; иначе Београд није променио изглед. Министри, који у то време нису имали ни кола ни аутомобила, ишли су у своје кан-

целарије пешице и без пратње жандарма; на њиховом пролазу није се чуо ниједан узвик. Све се свршило не може бити мирније.

Докле је Београд ћутао, унутрашњост је клицала, али не „против", него „за" укидање устава. Унутрашњост је честитала краљу прво депешама, па онда депутацијама. Депутације су састављали махом либералне и напредњачке газде, који су се за време радикалне владе склањали у прикрајак, и тек сада одахнули душом. Уз њих су виђани и по гдекоји радикали; радикална странка имала је својих бораца и мученика, али имала је и својих шићарџија, који су се обртали према ветру.[1]

Радикални прваци у Београду били су утучени. Њима је тек тада синуло пред очима на каквој је несигурној основи почивала наша уставност: једним потезом пера краљ је укинуо устав, а нико није устао да га брани. „Бар да пуче један шамар", јадао се један познати београдски радикал. У борби за устав, радикална странка није имала за собом свесно грађанство, него непросвећену сељачку масу, која је истина роптала против полицијских власти, али није разумевала значај уставности. После укидања Устава од 1888, сељаци су говорили, да нису видели „много ваљде" од тог устава, „мањ' то једно што се народ ка нешто више припитивао". Краљ наслоњен на војску из-

[1] Да је међу честитаоцима деветога маја било радикала, то је утврдио и радикални главни одбор, в. „Одјек", 17 мај 1896.

гледао је јачи чинилац него радикална странка са свих пет шестина неписмених сељачких бирача. После оставке краља Милана, за неколико година малолетства његова сина, могло се у нас завести нешто налик на уставност, али чим се краљ осетио мушко, устав је отишао у парам-парче. Оваква и слична резоновања човек је могао чути од радикала, кад је разговарао с њима у четири ока.[1] Од свих удара који су радикалну странку задесили, укидање Устава од 1888 био је најтежи, јер то је био морални удар који јој је поколебао веру у себе саму: од ове клонулости радикали се дуго времена нису могли опоравити.

Либерали и напредњаци отворено су се радовали укидању Устава од 1888: тај устав је омогућавао владу само једној странци тако јакој у народу као што су били радикали. Сада је настајала могућност и за странке слабе у народу, да помоћу двора дођу и оне мало на власт. Либерали и напредњаци били су утолико задовољнији што одговорност за државни удар није падала на њих, него на Светомира Николајевића и његово друштво. За либерале и напредњаке било је главно да се краљ Александар сасвим побркао с радикалима; између њега и њих стајао је проглас од 9 маја као стална преграда; завађен с радикалима,

[1] Ја лично разговарао сам тада често с Глишом Гершићем и Милованом Миловановићем: обојица су резоновали онако како је горе забележено.

краљ је морао тражити либерале и напредњаке; прваци тих двеју странака весело су трљали руке као да су они били главни добитници деветога маја.

Људи који су стајали ван странака, нису много жалили за Уставом од 1888. Тај устав сматран је као „радикални устав", и они који нису припадали радикалној странци, били су равнодушни према његовој судбини. Код нашег просечног човека осећања уставности и законитости нису била развијена; државним болестима он је радије тражио лека у брзим и изузетним мерама него у трајним правним установама са спорим дејством; у политичким стварима, хигијена није значила за њега скоро ништа; хирургија је била све. С таквим појмовима, просечан човек лако је примао државни удар од 9 маја, — под условом да се после тога почне паметно и поштено. У каванским разговорима умовало се да после претераности страначког режима какве су виђене под Уставом од 1888, неће шкодити један друкчији режим у коме ће се више мислити на државне, а мање на страначке потребе. Мисао о неутралној влади сама по себи није била непопуларна; људи су се само бојали да се та влада, под утицајем краља Милана, не извитопери.

Како је девети мај примљен на страни? Русија је била уздржљива; изјављивала је да се неће мешати у наше унутрашње ствари, али је тражила

од других сила да се ни оне не мешају. Укидање устава било јој је уствари непријатно, јер је иза тога чина стајао краљ Милан, чије поновно ступање у политички живот Србије није одобравала.[1] Аустрија није хтела узети на себе одговорност за државни удар од 9 маја, али када је ствар и без ње свршена, она је слала своје добре жеље краљу Александру, уз обећање да ће Лендербанка бранити курс наших хартија, ако би се он услед укидања устава заљуљао.[2] У Бечу су сматрали да је Устав од 1888 сувише слободоуман за нас, и рђаво су се слагали с радикалном странком, која је под тим уставом дошла на владу. Уопште говорећи, наш државни удар није учинио јачи утисак у иностранству; берза је остала мирна; иностранство није узимало озбиљно нашу уставност, па се није узбуђивало ни нашим државним ударима.

Државни удар био је у првом реду дело краља Милана; без његове сарадње тај чин уопште не би био могућан. Поред свих махна и порока, неуспеха и брука, он је био једна снага у политици, јер га се свет бојао. На очи он није изгледао тако страшан: обучен по моди, бео прсник и цвет у рупици од капута, његова јака, округла глава већ сва ћелава, један ход у коме је било „полу цупкања полу поклецкивања", једно запи-

[1] Наш посланик у Бечу 13 маја 1894.

[2] Исти 9 маја 1894.

њање у говору с честим нервозним „а“?, — све је то давало слику старог кицоша и отежала сладострасника, а не деспота и диктатора. Али људи су се сећали да је он водио три рата и угушио једну буну, и да му је војска, и после његове оставке, остала верна. Било је стога довољно да се на кога случајно намршти или осече, па да се тај пресамити од страха. Радикали, рекао је један страни дипломат, не боје се Бога, али се боје Милана. Само од њега они су могли отрпети државни удар с тако запрепашћеним ћутањем.

После краља Милана највише је удела у државном удару имао Светомир Николајевић, који је као шеф владе примио за њ одговорност. Осамдесетих година, он је био међу оснивачима радикалне странке; после бугарског рата од 1885 раскрстио је са свима странкама, и као председник друштва Св. Саве бацио се сав на буђење нашег национализма. 1894, када је извршио укидање устава, у његовој глави зачињале су се мисли о обнови нашега консерватизма. У једном говору којим је правдао девети мај, он је рекао: „Једна земља може политички сталожено и мирно живети само онда, ако у њој имају прву реч људи од памети и имућности“. Велика махна Устава од 1888 била је у томе што је „изнео на површину и незнање и страсти“, због чега је настало безвлашће с непрестаним трзавицама. Питање се не поставља између три странке — напредњака, либерала, и

радикала — него се поставља између „елемената консерватизма“ и „елемената растројства“.[1]

У недостатку своје странке Николајевић је имао своју клику, састављену од професора Велике школе и трговаца београдске чаршије: из овога споја академске интелигенције и високе буржоазије имао је да изађе први зачетак конзервативне странке. Политички лист „Ред“, покренут 1894 с отворено конзервативним програмом, уређивали су махом Николајевићеви пријатељи. Основна идеја овога новог консерватизма састојала се у томе, да историским интересима нације ваља обезбедити превагу над тренутним ћудима гомиле, и да не треба допустити нижим класама да својом бројном надмоћношћу искључе из државне управе више класе које су носиоци народне културе. Ово је личило на напредњаштво, али не сасвим. Напредњаци су свој консерватизам помешали с врло много западног либерализма, — и више су истицали оно што је у њиховом програму било либералнога него оно што је било конзервативнога. Конзервативци Николајевићеве групе признавали су свој консерватизам без устручавања.

Могло се унапред знати да консерватизам Николајевићев неће наћи одзива код краља Милана. Краљ Милан је тежио личном режиму прикривеном лажном уставношћу устава од 1869. На политичко

[1] Овај говор држан је у Народној скупштини 23 априла 1895.

организовање људи „од памети и имућности“ није давао ништа; он је бесумње више марио „елементе реда“ него „радикални олош“, — али елементи реда, чим би се политички организовали, добили би прохтеве за ограничавањем владаоца. Краљ Милан није трпео ничија ограничавања, ни она која би му била наметнута од „елемената реда“ ни она која би му била наметнута од „радикалнога олоша“.

V.

У исти мах када је Устав од 1888 укинут, успостављен је Устав од 1869. Заједно с тим уставом успостављени су и сви важнији политички и административни закони који су с њиме стајали у вези, — изборни закон, скупштински пословник, закон о Државном савету, о штампи, о зборовима и удружењима, о општинама, итд. Устав од 1869 трајао је много дуже него Устав од 1888 и био је још у свежој успомени и власти и грађана. Враћање на тај устав значило је враћање на стари, добро познати колосек. Устав од 1888 и радикални режим изгледали су један кратак неуспео оглед, после кога смо се тако рећи сами од себе вратили на ону исту тачку на којој смо били пре тога устава, — на стари либерално-напредњачки режим, и на Устав од 1869. Девети мај није изгледао државни удар, него успостављање нормалног стања.

С враћањем у живот старог устава и старих закона враћало се у службу и старо чиновништво. Радикали су отпуштани и пенсионисани; на њихово место постављани су либерали и напредњаци, — махом они исти који су после Устава од 1888 били отпуштени и пенсионисани. Главне радикалне бусије, Државни савет и Главну контролу, заузели су либерали и напредњаци. Касациони суд пречишћен је: задржане су само оне судије које су гласале за примену указа од 17 априла; сви остали замењени су другим људима.

У чишћењу радикала из државне службе предњачио је министар просвете Андра Ђорђевић. По његовом сматрању, просветни радници нису се смели бавити политиком; ко је год од учитеља и средњошколских наставника био истакнут радикал, морао је напоље из државне службе.[1] Ђорђевић је говорио да су просветни радници главни проповедници радикализма, и да се радикализам не може сасећи у корену, све докле се просветни радници не одвоје од политике. Ни пре ни после Ђорђевића нису радикални професори и учитељи били на већој муци. Ђорђевић није штедео никога, — чак ни оне који су својом просветном службом и својим књижевним радом стекли имена. Радикали су питали Ђорђевића, зашто је тако ки-

[1] По закону о основним школама, о отпуштању учитеља министар није решавао сам, него по саслушању Главног просветног савета. Приликом државног удара, ова законска одредба је промењена, — и министру дано право да отпушта учитеље често по своме нахођењу.

дисао на њихове професоре и учитеље када су ти људи, и поред свога политизирања, исто тако добри, ако не и бољи радници у школи као њихови другови из либералне и напредњачке странке: њихово гоњење није се могло правдати интересима службе него само интересима политике. Ђорђевић је на то одговарао да професори и учитељи не смеју злоупотребљавати у корист радикалне странке онај углед који у селима и мањим местима имају као једини носиоци културе; они морају бити строго неутрални; иначе прост свет пашће у заблуду да су просвета, култура и радикализам нераздвојан појам.

Андра Ђорђевић, осем кратковидости и нежног ситног састава, није имао ничега од професора, иако је дошао за министра с Велике школе. По знању нашег позитивног права, по јаком памћењу за имена и личне односе, по кратком поступку с којим је водио послове, Ђорђевић је више личио на полицајца него на професора. Пргав и радознао, лако је веровао доставама и могао се због какве било ситнице разгневити. Његова јарост одилазила је у бујици речи; после тога он је био готов признати и поправити погрешку, али речи које је изговорио у јарости, памтиле су се и препричавале. Због тих речи, — а и због својих дела, — он је навукао на себе велику мржњу радикала, — и ниједан од чланова Николајевићеве владе није добио толико погрдних надимака од радикалне штампе.

Прво време Николајевићева влада бавила се поглавито чиновничким распоредом. Она је била у забуни не што не би имала довољно кандидата, него што их је имала сувише. Требало је наместити кандидате не само једне него двеју странака, и то баш оних двеју странака које су биле више бирократске него народне, и стога имале на расположењу велики чиновнички кадар.

Николајевићева влада, као и радикална влада пре ње, имала је да се бори с финансиским тешкоћама. Годишњина државног дуга толико је нарасла, да ако смо хтели уредно плаћати купоне државних зајмова, нисмо могли уредно издавати чиновницима плату. Радикални министар финансија Вујић био је озлоглашен код целога чиновништва што је ради тачне исплате купона остављао чиновнике да по месец два дана чекају на плату. Николајевићева влада, која се у већој мери него радикална влада наслањала на чиновништво, пожурила се да чиновнике задовољи. Њен министар финансија, Вукашин Петровић узео је ради исплате чиновника милион и по динара из касе државног дуга. То је одмах изазвало протест поверилачких банака, које су захтевале појачање њихова надзора над касом државног дуга. Између Вукашина Петровића и банака начињен је 9 јуна 1894 споразум, да се убудуће све суме које буду притицале у касу државног дуга, одмах предају Народној банци за рачун страних поверилаца:

Народна банка изгледала је већма заштићена од насртаја министра финансија него каса државног дуга. Приходи који су притицали у касу државног дуга, били су махом у сребру; наша плаћања страним повериоцима чињена су у злату; Народна банка тражила је да се њој повери размена сребра за злато, јер би на тај начин имала једно средство више да утиче на ажију. Али уместо Народној банци овај посао поверен је једном приватном заводу, — Кредитној банци, — који је радио са страним капиталом. Томе заводу је доцније приговарано да је приликом размене сребра за злато више гледао на своју банкарску добит него на сузбијање ажије. Ажија је доиста скочила за 1.50 дин., — и то је дало повода нападима радикалне штампе на министра Петровића.

Ранијим радикалним владама замерано је да су лабаве у наплати пореза, и да та лабавост долази од њихова страха да не изгубе поверење народа. Николајевићева влада, која није зависила од народног поверења као радикалне владе, појачала је наплаћивање пореза. Вукашин Петровић, више администратор него финансист, имао је чврсту руку у пореским стварима; порески вишци показали су се одмах, и Петровић се тиме јако хвалио. Али рђава кукурузна берба опет је успорила и ослабила прилив пореских прихода.

За сређивање финансија био је преко потребан нов зајам. Зајам који је радикална влада закључила 1893, био је само делимично остварен. Вукашин Петровић отпутовао је на страну ради преговора о зајму, али кад је једном отишао, није се више враћао. Говорило се да преговори запињу; страна штампа писала је рђаво о нашим финансијама; курс наших хартија падао је стално.

VI.

У спољашњој политици, наши односи с Русијом били су, због краља Милана, још увек рђави. Знајући да су финансије наша слаба тачка, Руси су се трудили да нам покваре нови зајам. Под њиховим утицајем поверилачке банке наговештавале су да би добро било да краљ Милан оде из земље.[1]

Аустрија била је уздржљива: граф Калноки говорио је у делегацијама повољније о нашим приликама него што је то чинио за време радикала, али праву потпору Аустрије ми нисмо ни у чем осећали. Краљ Милан је говорио да су се Аустрија и Русија погодиле о немешању у српске ствари, и да стога морамо тражити везу с Берлином; помишљао је чак и на женидбу краља Александра каквом немачком принцезом. Светомир Николајевић, који је био слободни зидар и стајао у вези с пештанском ложом, радио је преко мађарских слободних зидара да заинтересује мађарску владу за српске ствари, и изгледа да је у томе имао неког успеха. Али главна дипломатска

[1] Аустро-угарски посланик 28 априла 1894.

радња Николајевићеве владе није била ни у Берлину ни у Пешти него у Цариграду.

Откако смо после бугарског рата започели наново рад у Македонији, ми смо гледали на све могуће начине да се приближимо Порти. Али са својим понудама пријатељства нисмо налазили правог одзива. После првог априла Портино држање према нама постаје нешто срдачније. 1893, под радикалном владом, она допушта отварање наших школа у скопљанском санџаку косовског вилајета, у коме су дотле биле забрањене. Под радикалном владом такође, султан изјављује жељу да види краља Александра као свога госта у Цариграду. Све ове љубазности наши су политичари тумачили султановом жељом да краља Александра одмах на почетку његове владавине привуче к себи.

Николајевићева влада не само да је продужавала, него је и појачавала туркофилску политику радикалне владе. Краљеву посету султану она је мислила да употреби за закључење политичког споразума с Отоманском царевином. Ми смо тражили од Порте две ствари: (1) да допусти српске школе у вилајетима солунском и битољском, као што их је већ допустила у вилајету косовском; (2) да нам помогне на Патриаршији да добијемо српске владике у епархијама са српском већином. Ако би Порта примила ове захтеве, ми смо били вољни да потпишемо с њоме војни и царински савез.

Да би се оволико туркофилство разумело, ваља знати да смо ми били јако узнемирени бугарским успесима у Македонији, и да смо те успехе објашњавали вазалним положајем Бугарске према Турској и туркофилском политиком бугарског министра Стамболова. С пролећа 1894 Бугари су добили два нова владичанска места у Македонији; то нас је јако узнемирило, — и не могући да се вратимо под турско вазалство, ми смо правили планове о једном војно-царинском савезу који би нас готово исто тако привезао уз Турску као и вазалство. Да ли је Турској стало до тог савеза, — и да ли би нам привредни интереси допуштали ступање у царинску заједницу с Турском, о томе се није много мислило. Савез што присније с Турском био је за нас једна од оних идеја које осваја више машту него разум, и које не трпе критику.

За посланика у Цариграду постављен је Владан Ђорђевић. Доктор медицине и чувен хирург, Владан Ђорђевић показао је, као начелник санитета и председник београдске општине, енергије и организаторских способности, — и после тога веровало се да нема посла за који он не би био. Његов јак глас и необично разговетан изговор, — и један нарочити тон, не само одсечан него бруталан, који је задржао из својих хируршких дана, — његово приказивање ствари у „суперлативима“ и пресецање тешкоћа као на пању, — најзад сама

његова појава крупна гојазна човека с великом раздељеном брадом, — утврђивала је веру у јачину његове воље и сигурност његовог суда.

Краљ Александар посетио је султана у току месеца јуна 1894. У разговору са султаном дотакао се свих наших захтева, па је уз њих поменуо и могућност војног и царинског савеза између Србије и Турске. Султан је саслушао краља врло љубазно; по турском обичају обећао је све, али та обећања, врло одлучна по тону, била су врло растегљива по садржини. Докле се краљ Александар базио у Цариграду, ниједан од наших захтева није испуњен; ипак краљ је имао утисак да ћемо сигурно добити школе у битољском и солунском вилајету, — и две владике: једнога у Призрену, а другога у Скопљу.

У Србији, нешто због проливености неких министара, а нешто због лаковерности публике, држало се као у воску да ће постављење наших владика у Македонији бити објављено на краљев дан, другога августа. Али други август био је и прошао, — а из Цариграда није стигла никаква радосна вест. Не само да нисмо добили школе и владике, него чак није ратификован ни консулски уговор, који је начињен још за владе краља Милана.

Владан Ђорђевић писао је из Цариграда да треба обрнути други лист према султану: „Или од султана претњом задобити извесне уступке

или напустити политику пријатељства с Турском". Краљ Александар је одговорио да му се ни један од ова два начина не свиђа, „јер за агитацију у Македонији треба много више трошити него што има средстава, а за политику претње треба да је наша земља много јача него што је сад после толиких унутрашњих растројства, а што је најглавније, и у једном и у другом случају, сасвим би се морало скренути с пута који је започет мојим доласком у Цариград, а мислим да је то прерано".[1] Краљу Александру било је осамнаест, а Владану Ђорђевићу педесет; опет зато краљ је морао стишавати Ђорђевића. Одмах на првом кораку Ђорђевић се показивао превећ нестрпљив и прек за дипломата; његова енергија брза и праскава није била руковођена с довољно разбора.[2]

[1] Владан Ђорђевић, Србија и Турска, стр. 47.

[2] За Владана Ђорђевића као дипломата карактеристичан је његов извештај од 28 јула 1897 (Србија и Турска, стр. 37). Од немачког амбасадора Ђорђевић је чуо како се у неком спору с Италијом султан показао малодушан. Одмах сутрадан Ђорђевић је писао краљу Александру од речи до речи ово: „После овакве пробе султанове страшљивости, за нас настаје *врло важно питање* (подвучено у оригиналу): треба ли наставити преговоре које је Ваше Величанство отпочело са султаном у два разговора, — или не треба? Је ли Ваше Величанство вољно у случају потребе послужити се средством којим је Стамболов отео свој последњи успех у Македонији, и којим је сада Италија наметнула г. Каталанија за амбасадора". Ђорђевић је дошао у Цариград тек пре два, три месеца; он још није имао довољно

Краљев пут у Цариград, због тога што од њега није било одмах добити, учинио је на публику утисак нечега промашеног. Публика је тражила кривца тог дипломатског неуспеха, и нашла га је у краљу Милану. Говорило се да је фебруара 1893 краљ Милан, притешњен новчаним невољама, затражио помоћи у султана и добио од њега пола милиона франака.[1] Пут краља Александра у Цариград доводио се у везу с том новчаном помоћи коју је султан учинио Милану: да би се одужио султану, Милан му је послао свога сина на подворење.

Говорило се такође да је краљ Александар морао молити султана да узме Милана у заштиту од Артемизе. Артемиза је имала Миланових писама у којима је он њеног сина Ђорђа признавао за своје дете; она је претила да ће та писма објавити, ако јој Милан не буде дао повећу суму ради

личног непосредног искуства са султаном и Турцима; просто на основу једне напомене немачког амбасадора о султановом карактеру, Ђорђевић је саветовао краљу обуставу преговора с Портом и употребу преких мера.

[1] Ове гласове забележио је и аустро-угарски посланик у свом извештају од 23 јула 1894. В. такође Victor Berard, En Serbie (Revue de Paris, 15 juillet 1903). Милан је почетком 1893 доиста био у тешким приликама. За исплату најхитнијих дугова требало му је 300.000; од краљице Наталије, на коју се прво обратио, добио је само 100.000; није немогућно да је покушао да извуче нешто и од султана; у прпи он није имао личног достојанства, — доказ већ то што је тражио новаца чак и од краљице Наталије.

Ђорђева васпитања. Као што је раније поменуто, краљ Милан је пробудио у тој трговачкој кћери прохтеве за круном; не могући постати женом једнога краља, она је хтела постати мајком краљевом, и васпитавала је Ђорђа као претендента. Како је њен отац материално посрнуо, она није могла издржати то принчевско васпитавање свога сина, и сматрала је за природно и оправдано да потребна новчана средства затражи од Милана као Ђорђева оца. Артемизина уцена потицала је из превелике материнске љубави и амбиције. Да ли је краљ Милан узео од султана пола милиона, то није доказано; али да је Артемиза уцењивала Милана, и да га је од ње спасао султан, који је наредио да се Артемизи одузму Миланова писма, — о томе има потврде чак у службеним извештајима Владана Ђорђевића.[1] Историја с Артемизиним писмима дешавала се баш приликом Александровог бављења у Цариграду; страна штампа писала је стога да Александар није дошао у Цариград по државном послу, него ради „регулисања једне приватне деликатне ствари краља Милана".

Београд је брујао од нове Миланове бруке; огорчење на њега било је велико као на главнога

[1] Владан Ђорђевић, Србија и Турска, стр. 25—26 и 34—36. Вид. такође од истог писца Крај једне династије, књига трећа, глава IV. Ту се каже, да је султан „откупио" од Артемизе Миланова писма, па их предао Александру, али да је Артемиза задржала фотографије писама.

кривца што нисмо добили школе и владике у Македонији. Султан је могао с разлогом држати да се за краљеву посету одужио Артемизиним писмима.

Николајевићева влада није имала успеха са својом туркофилском политиком. Колико је за то био крив краљ Милан са својим новчаним и љубавним невољама, то је тешко рећи. Али, по свој прилици, одговорност за неуспех цариградског пута није лежала само на њему. Начело је Портино било да нам никада не испуни све захтеве одједном, него да их испуњава један по један, — и то само онда када је услед стицаја прилика пријатељство Србије постало за њу нарочито потребно. Такву исту политику она је водила и према Великим силама. За Николајевићеве владе, стицај прилика није био такав да смо ми Порти нарочито требали, — и зато туркофилска политика није давала резултата. Ипак то је била једина могућна политика, ако смо без сметње турских власти хтели водити пропаганду у Македонији.

VII.

У унутрашњој политици Николајевићева влада, после деветога маја, није више имала муке с радикалима. Они су се одједном смирили. Изгледало је да ни сами не знају шта им ваља радити. Чекали су на повратак свога вођа Николе Пашића, који се налазио у Петрограду као наш посланик.

Он је још у првој половини априла дао оставку, али у Србију се вратио тек у другој половини јула; запажено је да је његов долазак у Србију пао готово једновремено с одласком краља Милана, који је због приватних ствари морао ићи у Париз. Пашић се понашао дволично; пред нашим послаником у Бечу осуђивао је владу Саве Грујића што се није погодила с краљем Миланом;[1] у радикалном главном одбору, осуђивао је ту исту владу што није силом спречила Миланово ступање на српско земљиште.[2] Пашић је затекао у странци неслогу и трење између помирљивих и борбених елемената. Пре него је успео да среди односе у странци, Пашић је начуо да га влада намерава уплести у Чебинчеву заверу, и пред том опасношћу он се првих дана септембра опет склонио у иностранство. Он је то извео са својом познатом смишљеношћу у пословима те врсте. Момка са пртљагом послао је испред себе железницом, а он сам прешао је у Земун лађом и без пртљага као да иде у шетњу; као и 1883, тако и овога пута измакао је полицији испред носа. После Пашићева одласка радикали су остали обезглављени. Сава Грујић повукао се још раније из управе странке; Таушановић био је ван земље као и Пашић. Остављена без вођа, странка је ваздан претресала о томе какву ће „тактику“ усвојити,

[1] Наш посланик у Бечу 3 јуна 1894.

[2] Дневник Саве Грујића, 13 септембар 1896.

— и није усвајала ниједну. Да још није било хајдучије која се опет разбеснела, и којој су се приписивали потајни политички циљеви, изгледало би да је опозиција сасвим изумрла.

Николајевићева влада имала је више муке са својим пријатељима либералима и напредњацима, него са својим непријатељима радикалима. Њен однос према либералима и напредњацима био је нарочите врсте. Остајући верна своме програму ванстраначке управе, Николајевићева влада није начинила формални споразум ни с једном од ове две странке, али своје чиновништво узимала је из њихових редова. Чиновништво је било све распоређено по странкама, — и немајући ванстраначког чиновништва на расположењу, Николајевићева влада трудила се да либерално и напредњачко чиновништво, ако је могуће, „неутралише". То је ишло доста лако... Откако се странчарство увукло у државну управу, чиновничка је сталност постепено ишчезла; уведен од своје странке у државну службу, чиновник је од противне странке избациван на улицу. С чиновничким богатством било је свршено: све што би скунаторио докле је у служби, чиновник би потрошио кад би био отпуштен или пенсионисан. Чекајући на повратак у службу, многи отпуштени и пенсионисани чиновници завалили су се у дугове и дошли врло близу беде и немаштине; било је пенсионисаних министара који су једва хватали крај

с крајем, остајали дужни за храну, нису имали да купе зимски капут... Свака странка која би остала неко време ван власти, добијала је свој чиновнички пролетаријат, који је из гласа тражио да се „ухљеби". Николајевићева влада требала је само малим прстом да мрдне, па да к њој појури сав чиновнички пролетаријат напредњачки и либерални, који је за време радикалног режима добро изгладнео. Тада се обелоданила сва беда нашега чиновништва, каже један од напредњачких првака у својим успоменама.

Ни напредњачким ни либералним вођима није било право што им Николајевић одводи чиновничку војску. Стали су шушкати и бушкарати против њега: тобоже су га хвалили што је имао кураж да укине устав, али су одмах додавали да им не изгледа нарочито подесан за шефа владе у новом стању: требало би да сам уступи место старијим и искуснијим државницима. Скромност није допуштала напредњачким и либералним вођима да те државнике ближе назначе.

У овој радњи против Николајевића напредњаци су били уздржљивији од либерала. Њихов вођ Гарашанин примио је 9 маја посланство у Паризу и повукао се привремено из политике. И он и Стојан Новаковић, који је у његовом одсуству водио странку, били су краљичини људи, — и нису могли примити владу, све докле је краљ Милан стајао уз краља Александра као главни

саветодавац. Напредњаци стога нису наваљивали да оборе Николајевићеву владу; обарајући њу, могли су довести либерале на власт, — а њима је Николајевић био повољнији од либерала.

Либерали су брзо побркали с Николајевићем. Они су од почетка примали његову владу само као прелазну владу која треба да утре пут њима. Чим су видели да се Николајевић утврђује, они су га стали нападати као потајног напредњака, и критиковали су његову спољашњу политику као ненационалну. У Николајевићевој влади седела су два либерала, Јеврем Андоновић и Лазар Јовановић. Либерално вођство гурало их је на оставку; њихова оставка изазвала би пад целе владе, и краљ би се за састав нове владе морао обратити на либерале. 1893, под Уставом од 1888 либералима је мало требало да добију већину на изборима; под Уставом од 1869 добили би је сигурно. За напредњаке је било сумњиво да ли би и под Уставом од 1869 добили већину: зато су либерали сматрали да имају преча права на владу него напредњаци.

У разговору с новинарима Николајевић се жалио да га либерали јаче нападају и од радикала. Он је то тумачио Рибарчевом љутњом што није узет у владу. Николајевић претио је либералима да ће „при идућим изборима уложити сав свој уплив да сузбије либерале, и да напредњачким кандидатима буде на помоћи". Нападан од либерала, Николајевић је природно тражио пријатељство напредњака.

Николајевићева влада испрва је радила на томе да споји либерале и напредњаке уједно, али они нису могли заборавити своје старе кавге. Уведени од Николајевића у државну службу заједно, они су се у државној служби кавжили исто онако као онда кад су једни од њих били на влади, а други у опозицији. Либерални начелници гонили су у свом подручју напредњаке, а напредњачки начелници у свом подручју либерале. Стојан Новаковић говорио је „да му окрузи личе на феудалне пашалуке у Турској пре султана Махмуда, до 1826, и да још треба само да либерални начелници објављују рат напредњачким начелницима и окрузима, па да се феудална сличност посведочи до краја".[1]

С два чиновничка кадра која се између себе гложе, није се могло владати; морало се мислити на повраћање јединства управе. Николајевић је хтео да кида с либералима. Краљ Милан то није дао. Докле је краљ Милан нагињао либералима, краљ Александар нагињао је напредњацима. Исто оно либерално-напредњачко двојство које се осећало доле међу окружним начелницима, осећало се и горе у двору. Николајевићева влада запала је у унакрсну ватру између две завађене странке и два несагласна краља. Из овако незгодна по-

[1] Новаковић, Двадесет година, стр. 100.

ложаја Николајевић, који није имао ни стрпљења ни мајсторије, хтео је изаћи једним смелим ударцем који би одједном рашчистио ствари. Он је „жестоко апострофирао краља Милана пред краљем Александром, и поставио питање: ко је управо краљ? Александар или Милан?“[1] Овакво питање, и још постављено на овакав начин, није било пријатно ни једном ни другом краљу. До кризе би дошло већ тада да је није спречио краљ Александар, који се бојао да му отац не натури либерално министарство. Николајевић је остао на влади, али без могућности да води политику какву би хтео. Њему на пример није допуштено да либералне начелнике замени поузданијим људима; напротив, један од либералних начелника — и то без његова знања, — био је одликован. По властитим речима Николајевићевим, његови односи према краљу Милану били су до крајности затегнути.[2] Краљ Милан је сумњао на Николајевића да подбада мађарску штампу против њега.[3] С друге стране, „Одјек“ је јављао како је ухваћен један шпион који је имао да мотри на самога министра унутрашњих дела Николајевића.

Сукоб између Николајевића и либерала који се претворио у сукоб између Николајевића и краља Милана, узроковао је најзад пад владе.

[1] Аустро-угарски посланик 16 и 23 јула 1894.

[2] Аустро-угарски отправник послова 20 септембра 1894.

[3] Аустро-угарски посланик 13 новембра 1894.

Када се краљ Александар вратио 14 октобра из иностранства, Николајевић му је предао ултиматум. Он није захтевао, како су новине писале, да се краљу Милану закрати мешање у државне послове, али је захтевао да се либерални министри уклоне из владе: на питању либералних министара он је кушао чији је утицај јачи, — Александров или Миланов. Николајевићеви захтеви нису усвојени, — и влада је дала оставку.

Николајевић, како се изразио аустро-угарски посланик, оборио је сам себе. Он је, од првих дана своје владе, био у таквом положају да се могао одржати само непрестаним врдањем између две странке и два краља. Николајевић није био вичан ни странчарским смицалицама ни дворанском увијању. Док није дошао на владу, он је имао неких симпатија за либерале и важио за човека краља Милана. Када је дошао на владу, он се споречкао с либералима и дохватио с краљем Миланом. Његова политика да, уз припомоћ двора, изведе уједињење либерала и напредњака изискивала је више стрпљења, а мање простосрдачности него што је имао Николајевић.[1]

VIII.

Нову владу саставио је Никола Христић. Он је задржао половину Николајевићевих министара, али није задржао оне либералне министре чије је

[1] В. прилог V.

уклањање Николајевић двадесет четири часа пре тога безуспешно захтевао. Ти су министри испали из владе заједно с Николајевићем. Христићева влада изгледала је безбојна чиновничка влада; сам Христић био је старовремски министар из доба кнеза Михаила, када се владало без „партаја". Пошто краљ Александар није мирисао либерале, а краљ Милан напредњаке, морало се спасти на Николу Христића.

У Христићевој влади министар правде био је Михаило Ђорђевић, један од бивших радикалних министара; раније видело се доста либералних и напредњачких политичара који су се неутралисали да би могли ући у неутралну владу: ово је био први случај да се један радикални политичар дао неутралисати. Говорило се да је Ђорђевић увучен у владу због Чебинчеве завере; радикали су тврдили да је та завера намештена; да би им се доказало да није, узет је баш пред Чебинчево суђење радикал за министра правде. Колика је пометња настала међу радикалима после 9 маја, види се по томе што њихов главни одбор није могао да се одлучи да Ђорђевића одмах искључи из странке; он је то учинио тек много касније, онда кад Ђорђевић није више био министар.

На неколико дана после састава Христићеве владе умро је цар Александар III. Краљ Милан, који се надао да ће нови цар бити према њему боље расположен него стари, отишао је у руско

посланство, у ђенералској униформи, да изјави саучешће. Ово је било тим значајније што се руски посланик, по упутствима своје владе, није уписивао у књигу краља Милана; на исти начин и француски посланик правио се невешт Милановом бављењу у Србији. После Миланове посете руском посланству, руски отправник послова одмах се уписао у његову књигу, а француски посланик затражио аудиенцију; дипломатско дурење Русије и Француске према краљу Милану тиме је престало. Краљ Александар отишао је у Русију да лично присуствује сахрани Александра III. Милан је објашњавао аустро-угарском посланику да се тај пут није дао избећи због унутрашњих прилика, и да има већ сада знакова да ће се српско-руски односи поправити.[1] У Русији морали су краљу Александру дати на знање да је повратак Миланов у Србију био знак велике личне непажње према Александру III, и да се Русима мора дати неко задовољење. Јамачно тога ради Милан је 25 новембра отишао у Париз, и дошао натраг у Србију тек с пролећа идуће године.

Под Христићевом владом, новембра 1894, почело је суђење Чебинцу и друговима. Када је Чебинац притворен у мају, убрзо за њиме били су притворени још и Сима Ђаковић, секретар окружнога одбора крагујевачког; Ранко Тајсић, познати радикални посланик; Алекса Жујовић, један млад

[1] Аустро-угарски посланик 5 и 13 новембра 1894.

немиран радикал из Космаја. У први мах говорило се о некој великој завери карађорђеваца против краља Александра; после су ти гласови престали, и по изјавама неких министара чинило се да неће бити ничега уствари. Свет је стао већ заборављати Чебинца, кад првих дана септембра владина штампа објави да је Чебинчева ствар постала озбиљна. Тада су притворени Добра Ружић, професор; Коста Динић, лекар; Аца Станојевић, штампар, један од коловођа Тимочке буне; Ђорђе Новаковић, члан Касационог суда. Нису могли бити притворени, јер нису били у земљи, Коста Таушановић и Јаков Ненадовић.

Чебинац је притворен баш кад се спремао прећи на аустриску страну: у њега је нађено једно писмо за Петра Карађорђевића и један дневник у који су бележени сви Чебинчеви састанци и разговори. Тај дневник и Чебинчеви искази били су готово једини доказ о постојању завере; остали оптуженици одлучно и постојано одрицали су све. По Чебинчеву казивању, који је теретио и себе и друге, и некипут више изгледао помагач државног тужиоца него оптуженик, ствар је била у овоме. Није се спремао атентат на краља Александра, јер Петар Карађорђевић није одобравао просипање крви. Уместо атентата спремала се буна као 1883, с том разликом што је онда устала само Источна Србија, а сада би се запалила цела земља. Пошто је 1883 народ обе-

зоружан, то је за нову буну требало пре свега набавити оружје, а за то се тражило новаца, и то много. У тренутку Чебинчева затварања капитал за дизање буне још се није имао, али Чебинац је тврдио да се за наоружање народа ипак нешто урадило, и као главног набављача оружја и муниције означавао је Симу Ђаковића. Ђаковић је служио у народној војсци, био велики букач и џамбас, и изгледао не само отресит него и дрзак. Чебинац је тврдио да му је овда онда давао по сто динара, и то не за куповину оружја, него за поткупљивање послуге војно-техничког завода у Крагујевцу која ће оружје поткрадати. Међутим истрагом се утврдило да је у Крагујевцу било само крађе муниције, а не и пушака, па и то само у мањим количинама; да је Ђаковић куповао пушке, али за рачун неког среског начелника, и да му је Чебинац свега једном послао сто динара, и то ради куповине пушака за личну потребу Ранка Тајсића. Што је главно, код оптужених приликом претреса стана није нађено никакво оружје.

Чебинац је причао о неким тајним састанцима. Код Аце Станојевића био је 16 јануара 1894 састанак завереника, али на састанак није дошао Таушановић, кога је Чебинац називао вођем завере, и том приликом није донета никаква одлука. Говорило се о томе шта да се ради у случају укидања устава. Неки су доказивали потребу једнога листа и једног одбора који ће руководити народни

отпор; Чебинац је предлагао наоружање народа Карађорђевићевим новцем, али ништа од свега тога није усвојено. Осем овога састанка код Станојевића било је и посебних разговора између Чебинца и појединих његових другова. Он се много дружио са старим карађорђевцем Костом Динићем, и заједно с њиме посетио октобра 1893 претендента у Бечу. Дописивао се с Добром Ружићем о расположењу у народу; Ружић му је у једном писму јављао да је народ, иако без оружја, расположен за борбу.[1] Од свих оптужених Ранко

[1] Добра Ружић, у својим необјављеним успоменама, казује ово о свом дописивању с Чебинцем. Прота Милан Ђурић и Ранко Тајсић шуровали су с Чебинцем, али прота није ништа о томе говорио Ружићу, иако му је Ружић био десна рука у партиским стварима. Једнога дана казао му је: „Ја идем сутра у село; ако би когод донео какво писмо за мене о нашим политичким стварима, ти га слободно отвори, и одговори место мене". Одмах сутрадан, по протином одласку, дошао је Чебинчев момак с писмом. Ружић је отворио писмо, и, кад је видео да Чебинац пита како је свет у ужичком крају расположен „спрам догађаја који се дешавају", Ружић је одговорио овако. „Овде је све добро и лепо. Свет је спреман за све па и за другу борбу, ма да је слаб у оружју, али је у одушевљењу јак. У нашем је округу све добро, поздрави све наше пријатеље". Ово писмо Ружић није писао сам, „већ други, али са изврнутом руком". Ипак зато, на суду, Ружић је признао то писмо као своје. У својим необјављеним успоменама Ружић обележава Чебинца као простог агента изазивача. Тако су га обележавали и остали радикали, али тек после „Чебинчеве афере". Пре тога они су га рачунали за свога. Тиме се објашњава да су два тако важна радикала као Ранко Тајсић и прота Милан Ђурић, по Ружићевим речима, „шуровали" с

Тајсић имао је највише помешане рачуне с Чебинцем; између њих двојице непрестано су ишла писма и поруке, и Чебинац је, изгледа, имао да удеси Ранков састанак с Карађорђевићем негде на граници ужичког округа. Ранко је био готов на крупне ствари, али не пре него ухвати бесу с претендентом. Уосталом он је морао и раније нешто петљати с карађорђевцима, јер је још новембра 1892 добио из Црне Горе од једног познатог карађорђевца 1000 динара.

Против Таушановића, мнимог вођа завере, није се наводило ништа дуго до то, да је писао Чебинцу, свом „драгом пријатељу", да се заузме за ширење листа „Потпоре", коме су се приписивале антидинастиске тежње.

Суд је нашао да су Чебинац и другови криви, и казнио их је све осем Јакова Ненадовића и Ђорђа Новаковића двогодишњим затвором. Ненадовић и Новаковић пуштени су из недостатка доказа.

Чебинцем, — а ни сам Ружић није се устручавао да му пише о врло поверљивим стварима. Уосталом није толико важно да ли је Чебинац достављао полицији своје разговоре с радикалима, колико је важно шта су му радикали говорили. Из Ружићева писма, онако како га он тумачи у својим успоменама, изилазило би да су радикали помишљали на борбу против новог режима који је настао почетком 1894. Доказа нема да су спремали буну, — али им се чинило да не било згорега да се у народу нађе мало и оружја; то би се, поред Ђаковићевог куповања пушака, потврђивало и Ружићевим писмом Чебинцу.

Радикална штампа, која је од првога часа обележила Чебинца као агента изазивача, приказивала је Чебинчеву заверу као удешену од полиције, да би се имао какав такав изговор за државни удар од 9 маја, који је одмах после неколико дана следовао Чебинчеву затварању. Ванстраначка публика судила је о завери отприлике онако како су о њој „Мале новине“ писале: „Било је неких разговора и комбинација, али није било озбиљног рада на преврату“. Да ли је Чебинац стајао у служби полиције, о томе су мишљења била подељена. Чебинац је имао на суду чудно држање: упола тужилац упола оптуженик. Неки су стога веровали у његов дослук с полицијом.

Да је Чебинчева завера била полициско масло, није вероватно. Чебинац је притворен по достави једнога од оних ухода које је краљ Милан имао међу радикалима. Чебинац је испрва ћутао као заливен, и отворио је уста тек онда кад га је „Одјек“ огласио за агента изазивача. Николајевићева влада, под којом је Чебинац затворен, није обележавала тај случај као повод за државни удар који је затим извршен; у разговору с новинарима Николајевић је чак умањавао значај завере и сводио је на просте разговоре. Тек после три четири месеца влада објављује преко своје штампе да је завера озбиљна. Изгледа да је влада приступила целој ствари с неким неповерењем, и

да је тек у току истраге почела у заверу веровати. Бесумње, њено држање било би друкчије да је заверу сама удесила.

Шта је управо Чебинчева завера, то је по свој прилици рекао Чебинац на главном претресу, у једном наступу искрености: „Било је разговора, али није било никакве озбиљне спреме. Нисмо имали новаца, нисмо никога наоружали, није никакав план начињен.“ Те разговоре које је Чебинац признавао, зацело није полиција измислила; ако ништа друго не би било истинито и стварно, ти би разговори били истинити и стварни. Из тих разговора изилази јасно да је у радикалној странци било карађорђеваца, да су се ти људи састајали и договарали, и гледали на сваки начин да у своје коло увуку и неке од радикалних вођа, на пример Таушановића. Од повратка краља Милана, карађорђевци су пренули; они су држали да ће се наново заметнути борба између двора и радикала, и желели су да је окрену у корист претендента. Радикали још нису били решени да борбу противу Милана рашире у борбу противу целе династије; већина њих била је за законита средства и за споразумевање првом згодом, ако не са краљем Миланом, а оно са краљем Александром, — али радикални прваци, поред све своје исправности према Круни, нису отурали од себе карађорђевце; ти су им људи могли требати једнога дана, ако би између Круне и радикалне

странке сасвим загустило. Тиме се објашњује да је Коста Таушановић називао Чебинца драгим пријатељем, и да је Аца Станојевић приредио у своме стану састанак све самих карађорђеваца.

Радикали из народа били су много нестрпљивији и борбенији него њихови вођи у Београду. У њих је још било старе хајдучке крви, и чим би са краљем нешто запело, они су претили буном и завером. Ти радикали из народа нису имали вештину својих београдских вођа да са карађорђевцима одржавају везе, а да се опет не даду повући од њих сувише далеко. Један радикал из народа који би почео да из политике намигује карађорђевцима, свршавао би обично тиме да се у њихово друштво сасвим утопи. На пример за Ранка Тајсића изгледа да је 1894 био већ сасвим огрезао у карађорђевизам.[1]

Према таквом стању ствари влада је могла сасвим искрено веровати, да међу радикалима постоји један против-династиски покрет који ваља у клици угушити. Завере у правом смислу није било, него само разговора, али и те разговоре, по нахођењу владе, требало је ради застрашивања карађорђеваца казнити; закон би при томе био

[1] У другој половини 1894 чак и један београдски радикал Јован Ђаја долазио је кришом на Цетиње, и тражио од кнеза Николе савета шта радикали да чине после повратка Миланова у земљу. О овоме је казивао краљу Александру сам кнез Никола. (Аустро-угарски посланик 30 новембра 1894.)

мало нагњечен, али безбедност династије ишла је испред закона. Да би Чебинац и другови могли бити кажњени, њихова ствар бесумње је надувана у судској пресуди, али то још не значи да је она била намештена од полиције. Чебинцу и друговима нису подметнуте чињенице које нису постојале, него оне чињенице које су постојале, биле су против њих употребљене у јачој мери него што је то закон допуштао. Овакво преувеличавање кривице често се у нас виђало у политичким процесима.

У Чебинчевој ствари има једна загонетка; то је сам Чебинац. Шта је управо хтео тај човек који је прво плео заверу, па после ишао на руку иследној власти да њене конце похвата? Аца Станојевић говорио је да му је Чебинац увек изгледао сумњив; Ранку Тајсићу није изгледао такав, јер се, у притвору, из потаје договарао с њиме како би њих двојица ускладили своје исказе. У кругу карађорђеваца Чебинац је сматран као сасвим поуздан. За разумевање Чебинца ваља имати на уму да је он био послован човек, и то врло предузимљив. Није немогуће да је он и своју заверу смислио као једно предузеће, — истина опасно, али које би му могло донети лепих пара, нарочито ако би се њему поверило набављање оружја за буну. Овакви завереници-предузимачи, искрени у своме завереништву, а опет лакоми на добит, нису ретка појава у нашој историји.

Ако би се примила ова претпоставка, из тога би даље излазило да је Чебинчев дневник у првом

реду био намењен претенденту, и то би онда објашњавало што је у том напису бележен сваки, и најмањи састанак и разговор карађорђеваца и радикала, и одмах му придавана велика важност: доиста, да би се од претендента извукао потребан капитал за буну, требало га је уверити да у Србији постоји озбиљан покрет у његову корист... И то онда не би била проста случајност да је Чебинац, полазећи у иностранство на састанак са претендентом, понео собом и свој дневник. Зла коб Чебинчева је хтела да тај дневник, непоуздан и преувеличан као какав позив на упис капитала, падне у руке иследној власти, која ће га проучавати на лупу и сваку његову реч одмах претварати у доказни материјал против Чебинца и његових злосрећних сабеседника. Чебинац је био досетљив човек, али не и срчан. Ухваћен од полиције, одмах је клонуо. Испрва је ћутао као окамењен од запрепашћења, па онда, под утиском једног напада у „Одјеку", отворио одједном целу врећу: када се радикали одричу њега да би спасли своју кожу, онда је он разрешен свих обзира према њима... Вероватно, напад у „Одјеку" био је само изговор за једну одлуку која се у Чебинчевој подсвести и пре тога кувала, али није смео одмах сам себи да је призна. Психолошка страна Чебинчеве завере била би од прилике ова: искрена карађорђевска расположења, много предузимачке жудње за добити, доста пословне дрскости, и баџања праха у очи, али нимало завереничке одважности. Публика је све то наслућивала, када је Чебинчеву заверу назвала Чебинчева „афера."

IX.

Христићева влада извршила је један посао који је после укидања Устава био најважнији: наиме, на дан 7 априла 1895, извршила је изборе за Народну скупштину. У децембру 1894, министар финансија Вукашин Петровић закључио је са поверилачким банкама споразум о конверсији државних дугова. Банке су захтевале да тај споразум буде одобрен од Скупштине, — и то је био главни узрок што наша влада није могла дуже оклевати са сазивањем Народне скупштине. Избори за Скупштину наређени су, дакле, под притиском страних банака, а не под притиском домаће опозиције.

За краља Александра било је врло важно каква ће Скупштина бити изабрана, јер та Скупштина имала је да одобри не само споразум с банкама, него и државни удар од 9 маја. Краљ је желео да одобрење државног удара буде изведено глатко, без и најмањег знака устезања и неодобравања. Другим речима, опозицију је ваљало сасвим искључити из Скупштине. Никола Христић био је стари мајстор у бирању скупштина у којима нема опозиције. Он је почео тим што је из бирачкога списка избацио прско 60—80.000 лица. Тај посту-

пак правдао је једним новим тумачењем закона по коме се ни стални државни прирез ни лични порез нису рачунали у бирачки порез. О сталном државном прирезу могло је још бити говора, али да се лични порез не рачуна у бирачки порез, то је било сасвим натегнуто тумачење закона. Бирачки порез одређивао се према непосредном порезу, а лични порез, по гласу самога закона, био је један од облика непосредног пореза. Христићево тумачење закона требали су да одобре судови. Али, после 9 маја, састав судова промењен је из основе: ту нису више седели радикали, него напредњаци и либерали, — и то они напредњаци и либерали који су добро стајали у двору. Ти су људи примили без поговора Христићево схватање бирачког пореза. Оне судије који су то схватање оспоравали, уклоњени су из судова, пошто Уставом од 1869 судска независност није била зајемчена. Уочи избора, наместо радикала Михаила Ђорђевића, постављен је за министра правде Ђорђе Стевановић. Стевановић је био државни тужилац када се Светозару Марковићу судило за његове новинарске чланке, и био је владин комесар код прекога суда за време Тимочке буне. Он није био ни непоштен ни сверeп, али по његовим колико добронамерним толико и уским појмовима старога бирократа, радикали су били антидржавна секта коју је ваљало истребити, — и он их је гонио са ситничарском истрајношћу канцеларискога маниака.

Такав министар правде као Стевановић сасвим је одговарао таквом министру унутрашњих дела као Христић. Ипак ни један ни други не би могли учинити много, да су изборе правили као Авакумовић и Рибарац под Уставом од 1888, са радикалним судовима.

Радикали су двоумили да ли да узму учешћа у једним изборима које под успостављеним Уставом од 1869 руководи стари полицајац Никола Христић. Најзад су се одлучили да ипак огледају изборну срећу; на њихову одлуку утицала је донекле та околност што су се либерали решили да уђу у изборе, и то као опозиција. Либерални вођи Авакумовић и Рибарац, који су се испрва лепо гледали с неутралним владама, преобратили су се у огорчене противнике неутралног режима, који су обележавали као назадњачки и насилнички. Уз неутрални режим стајали су само још напредњаци, али и они више су допуштали неутралним владама да на њих рачунају, него што су се они сами за те владе залагали.

Христићева влада била је наумна да свугде бира напредњаке против радикала. Што се тиче либерала, није ни сама била начисто. Више је волела да има уза се поред напредњака још и либерале; ово јој је нарочито било потребно ради накнадног одобрења 9 маја, које није смело бити изгласано само од напредњака. Али, како су Авакумовић и Рибарац водили либерале у опозицију,

Христићева је влада била решена да њих двојицу и њихове личне присталице не пусти у Скупштину. Осталим либералима, за које се надала да ће их преластити на своју страну, није мислила спречавати избор. Ипак, удешавала је да у Скупштини буде више напредњака него либерала, пошто јој либерали нису били тако поуздани као напредњаци.

Авакумовић и Рибарац хтели су држати збор у Нишу, који је одвајкада важио за либералну престоницу. Полиција им то није дала: њих двојица могли су по томе видети шта их чека кад дођу избори. Авакумовић је и поред тога говорио да се не треба повлачити из изборне борбе; Рибарац напротив сматрао је све за изгубљено. На Рибарчево наваљивање главни одбор либералне странке донео је одлуку да се одустане од учешћа у изборима. Рибарцу је замерано да је ову одлуку изазвао због тога што је његов лични избор изгледао онемогућен. Уствари, Рибарац је, поред личних разлога, имао и општих. Либерална странка, састављена од виших чиновника и од паланачких газда, није била врло отпорна према власти; Авакумовић и Рибарац могли су је још повући у неку опозицију против неутралног режима, али ако би либерали ушли у Скупштину без њих двојице, ко зна да их Христићева влада не би упрегла у своја кола као и напредњаке.

После повлачења либерала из избора, повукли су се и радикали, али не под утицајем либералног

примера, него из другог узрока. Краљица Наталија поручивала је једноме од радикалних вођа, ђенералу Сави Грујићу, да она ради на измирењу радикала с краљем Александром, али да радикали не треба да јој кваре посао, и зато би им она саветовала да не улазе у изборе.[1] Да су радикали имали више изгледа на изборни успех, они се можда не би повели за саветима краљичиним; овако, правећи од нужде врлину, они су се повукли из избора тобоже краљици за љубав. Ову одлуку својих београдских првака, радикали из народа, расположени за изборну борбу, нису ни разумевали ни одобравали... У радикалној странци осећале су се две струје, које ће једнога дана узроковати расцеп странке. Једна је струја била, да се борба странке управи само против краља Милана; с краљем Александром и краљицом Наталијом странка треба да остане у добрим односима; терати целу династију није могућно, када војска стоји чврсто уз престо. Друга је струја била да се рат огласи целој династији; нашто чинити разлику између Милана и Александра, када је син само лутка у рукама очевим; војска стоји, истина, чврсто уз престо, али помоћу Руса, црногорског кнеза и Петра Карађорђевића могао би се ипак удесити превратт... Преписка ђенерала Гру-

[1] Писмо од 10/22 фебруара 1895. О страначким односима пред изборе од 1895 в. Живановић, Историја, III, 284—294, и Новаковић Двадесет година, 113—115, 123.

јића с краљицом Наталијом одговарала је династиским тежњама радикалне странке. Чебинчева завера одговарала је њеним антидинастиским тежњама. Засада династиске тежње биле су јаче, — бар у главном штабу странке.

Повлачење радикала и либерала осетило се на смањеном броју гласача. У окружним варошима, од 14.000 гласача гласало је само 3600, — дакле, $^1/_4$. У срезовима, од 18.000 повереника (приближан број), гласало је само 6500. Међу изабраним посланицима било је 15 до 16 либерала; остало је било све сам напредњак. Владини посланици подељени су више или мање подједнако између напредњака и либерала. Узимајући укупно и народне и владине посланике, либерална група бројала је око тридесет посланика, и то није значило много у једној Скупштини од 240 чланова. Либерални главни одбор побојао се да та либерална група не постане просто оруђе у рукама Христићеве владе; он је позвао либералне посланике да положе оставке, — и када они нису то учинили, главни одбор искључио их је из странке. Тако је извршен расцеп у либералној странци. Либерали на Христићевој Скупштини водили су политику мимо главни одбор своје странке. Њихов вођ Јеврем Андоновић, министар правде из Николајевићеве владе, одобравао је 9 мај, који су Авакумовић и Рибарац осуђивали. По његовом мишљењу, либерали су се морали прилагодити захтевима двора, ако су у новом стању у коме је двор био све, хтели играти улогу. Авакумовић и Рибарац нису у начелу били противни споразуму с двором, али су тражили да двор води преговоре с њима као с вођима странке и да не искључује чисто либералну владу. Код краљева — и то више код Александра него код Милана — преобладивала је тежња да се страначки вођи држе по страни, — и да се чисто страначке владе избегавају. Двор је хтео да ради и с либералима и с напредњацима, али под условом да се они претходно „неутралишу". Овај израз који је почевши од 1894 ушао у обичај, значио је да либерали и напредњаци ваља да се отресу страначке тесногрудости и да се ставе на расположење двора, који има више свести о правим државним интересима него све странке скупа. Авакумовић и Рибарац држали су да би двор хтео прво да растури либералну странку, па онда да од њених састојака помешаних с напредњацима састави једну групу која не би била странка него камарила.

Скупштина се састала у Нишу 10 априла. Она је кандидовала за председника Светомира Николајевића, похвалила државни удар од 9 маја, и одобрила накнадно све привремене законе које је Николајевићева влада издала у вези с успостављењем Устава од 1869. Либерална група организовала се одвојено од напредњачке групе, али у благосиљању деветога маја те две групе биле су сагласне.

Када је 9 маја 1894 успостављен Устав од 1869, краљ је рекао у своме прогласу на народ, да се тај Устав повраћа само привремено, докле се не стишају страначке страсти; одмах после стишавања страсти приступиће се изради новог устава. У адреси коју је Скупштина поднела краљу, ово краљево обећање истакнуто је у нарочитом ставу, који су убацили напредњаци. Они су увек војевали против Устава од 1869, — и да би остали сами са собом доследни, примили су његово успостављење само као привремену меру за коју су желели да што пре престане. У њиховој политици било је нечега двоструког: с једне стране, одобравали су и подржавали стање створено државним ударом; с друге стране, тражили што скорију промену тога стања и издавање новог устава.

Када се у Скупштини претресало о 9 мају, чин тај правдан је поглавито потребом „стишавања страсти", — разумевајући, под страстима, страначке страсти. Ову крилату реч о „стишавању страсти" сковао је краљ Милан, који је не један пут посведочио своју вештину у кованицама ове врсте. Браниоци 9 маја тврдили су да је разуздана страначка борба постала опасна за државни мир и јединство; владајућа странка тако је душмански гонила своје противнике да им живот у властитој отаџбини није више био могућан; за доказ наводило се линчовање напредњака и оптужба либералних министара. Немилостива према својим

противницима, владајућа странка била је до крајности слаба према својим присталицама, које је увлачила у државну службу без обзира на њихове способности; изгледало је да држава постоји само ради исхране партизана. Крајње је време било да владалац прикупи око себе све способне људе без разлике странака, и да потпомогнут њима узме свршавати државне послове који су, за време страначке борбе око власти, занемарени. Кроз све ово разлагање провлачила се мисао о једној монархији као што је била Пруска Хоенцолерна, у којој је један родољубиви владалац, окружен ванстраначким чиновништвом, радио на унапређењу државе.

Слаба страна државног удара од 9 маја била је та, што нови режим није могао да се похвали успесима ни на пољу спољашње ни на пољу унутрашње политике. Таворило се и петљало као и дотле; у државним пословима није се осећало ни више полета ни више плана. Стишавање страсти било је проглашено, али то није сметало „неутралисаним странкама" новога режима да се ради својих малих страначких интереса и даље гложе између себе. За непуну годину дана било је три министарске кризе, — што је најјасније показивало да нови режим још није нашао свој пут. Министарство Николе Христића, са својим шефом који је претурио седамдесет година, и који се у својој дугој кариери више одликовао као поли-

цајац него као државник, — министарство Николе Христића није обећавало ништа друго него мало више уредности и тачности у текућој администрацији. Краљ Александар био је млад и неискусан. Што се тиче краља Милана, с њиме никада човек није био сигуран да ће истрајати на једном послу; осем тога сумњало се да је њему искрено стало до поправке нашег политичког стања; у последње време његова политичка радња није била сама себи циљ него само средство за поправку његових финансија. Политика Србије, писао је један новинар, зависи од тога какве је среће Милан био на картама.

Његове новчане невоље бацале су сенку на цео неутрални режим. Он је био дужан; колико, — то нико није знао: говорило се о три четири милиона. Скупштина, одмах како је одобрила државни удар од 9 маја, узела је да се бави новчаним питањем краља Милана, — као да би то питање и државни удар били у међусобној вези. „По једнодушној изјављеној жељи и једногласном предлогу народних посланика“ донет је, 26 априла 1895, закон о апанажи краља Милана. Апанажа је износила 360.000 динара у злату. Свет се питао, да ли су објава рата странкама и укидање устава имали за крајњи циљ апанажу краља Милана? И каква је то земља где се због 360.000 динара могао цео државни поредак окренути тумбе?

Никола Христић, коме ни краљ Александар ни краљ Милан нису дали никакав план државне по-

литике, управљао је по својим старим идејама још из оног времена кад је био управитељ полиције кнеза Милоша и министар унутрашњих дела кнеза Михаила. Те су идеје биле просте и одсечне: требало је стегнути народ и улити му страхопоштовање власти; после тога све ће ићи као подмазано.

По Христићевом предлогу, Скупштина је решила ове законе:

(1) Закон о истражним властима од 27 априла 1895. Истражне судије, установљене под радикалном владом 1890, биле су укинуте: извиђање злочина и преступа дошло је опет у надлежност полициских власти. Истражним судијама замерало се да су неенергични и невешти у извиђању. Радикална влада установила их је да би умањила моћ полиције; није невероватно да их је Христићева влада укинула да би повратила полицији стару моћ. Јака полиција била је за Христића прво правило државничке мудрости.

(2) Закон о изменама и допунама члана 33 закона о устројству општина и општинских власти од 1 маја 1895. Тим законом дано је државној власти право да у појединим општинама поставља полициске комисаре (у рангу среских писара), који ће стајати под непосредним надзором среског или окружног начелника. Овај комисар извиђао је и судио све иступе који су спадали у надлежност општинских власти. Уз то био је извршни орган

за оне државне послове који су били пренесени с државних власти на општинске (пренесени делокруг). Тај полициски комисар, заједно с жандармима и служитељима, плаћао се из општинскога буџета; то је био нов издатак за општине, који се осећао нарочито у сиромашним општинама. Христићева влада обећавала је да неће заводити полициске комесаре у свима општинама, него само у онима које су се показале недорасле за одбрану јавне безбедности. Закон од 1893, који је омогућио одузимање кривично-судске власти од општина, био је покушај да се суђење и извиђање иступа усредсреди код полиције. Као код укидања истражних судија, тако и овде осећала се иста тежња за проширењем полициске надлежности.

По Христићевом предлогу, Скупштина је решила, али краљ није потврдио, нов закон о штампи који је заводио кауцију. Влада је утврдила кауцију на 10.000 динара, па ју је Скупштина смањила на 5.000. Сва штампа чак и напредњачка, дигла се против тога закона: то је јамачно и било узрок да га краљ није потврдио.

X.

Главни предмет скупштинскога решавања био је један споразум („аранжман"), који је министар финансија Вукашин Петровић закључио 14/26 децембра 1894 с Отоманском банком у Паризу, Трговачким друштвом у Берлину и Лендербанком

у Бечу. То су биле наше главне поверилачке банке. Споразум од 1894 имао је за циљ да олакша наше финансиско стање, које је и под неутралним владама било врло тешко. Вукашин Петровић није био у стању плаћати годишњину државнога дуга из редовних прихода, него се помагао привременим позајмицама код поверилачких банака на рачун неостваренога дела зајма од 1893. Тај зајам закључен је у износу од 44 милиона, а остварен у износу од 18 милиона; на рачун неостварених 26 милиона Петровић је узео од банака преко 15 милиона. Да би се изашло из овог тешког финансиског стања, помишљало се да се железница и монополи, које је радикална влада с муком истргла из руку странаца, даду странцима поново под закуп. Али од ове намере Петровић је одустао из страха од јавног мнења, код кога је био осумњичен својим ранијим уговорима о давању монопола дувана под закуп.[1] После некога колебања Петровић се решио да покуша конверсију наших државних дугова. Уједињујући старе дугове у нов дуг са смањеном интересном стопом, ми бисмо смањили укупну годишњину државног дуга, коју у дотадашњем износу нисмо могли плаћати. Петровићев споразум с банкама од 14 децембра 1894 био је, дакле, покушај конверсије.

По томе споразуму, ми бисмо закључили нов зајам од 98,000.000 номиналних с 4% интереса, а

[1] Аустро угарски отправник послова 21 септембра 1894.

по курсу од 70%. Од овога зајма, банке су давале 41,350.000 динара, из које бисмо суме исплатили три ранија зајма: остварени део зајма од 1893 у износу од 18,000.000; неисплаћени део железничког зајма серија С у износу од 11,980.000; неисплаћени део аграрног зајма у износу од 5,312.500. Исплата тих зајмова састојала се у простој размени облигација; по извршеној исплати, преостало би 3,500.000, — и то је све што би наша влада добила у готовом „за потребе државне благајнице".

Други део зајма у износу од 56,650.000 банке су примале на опцију. Ако би се банке решиле да и тај део зајма остваре, из његове суме исплатио би се неисплаћени део солског зајма у износу од 4,420.000; дало би се 6,000.000 управи железница за њене потребе, и исплатиле би се све привремене позајмице учињене код банака уговорница. По исплати свега тога предвиђао се остатак од неколико милиона, али тај остатак не би нам банке предавале сав, него би задржале девет милиона код себе као јемство за исплату годишњине новога зајма од 98,000.000. Уколико је не бисмо могли платити из редовних прихода, банке би је наплаћивале из ових задржаних 9 милиона.

Нови зајам од 98,000.000 назван је „уједињени зајам од 1895". Њему су дати у залогу чисти приходи монопола петролеума, жигица, цигарпапира и соли. Ти заложени монополски приходи предавали су се нарочитој каси, којом су управљала два повереника српске владе и два повереника банака уговорница.

Овај уговор о зајму, назван у штампи „Вукашинов зајам", изазвао је врло оштру критику. Критикован је пре свега курс зајма као врло низак. Када се узме, да је 1893 радикална влада закључила зајам по курсу од 74¾%, онда је курс уједињеног зајма од 70% доиста био необјашњиво низак. Он је чак био нижи него курс првог нашег зајма, — железничког зајма од 1881, — који је износио 71,40%. Поред нискога курса, уједињени зајам био је још закључен под врло тешким условима: монополски приходи давали су се у залогу страним повериоцима, установљавала се нарочита каса зајма у којој су поверилачке банке биле заступљене истим бројем повереника као и наша влада, и врх свега још код тих истих банака остављала се сума од девет милиона као нарочито јемство за тачну исплату годишњине зајма. Из уједињеног зајма с исплатним роком од 75 година, исплаћивани су зајмови с исплатним роком од 50, 43, 12, и 6 година. Исплаћивати из дугорочног зајма од 75 година чак и краткорочне зајмове од 12 и од 6 година није изгледало ни најмање умесно. Уколико се исплатни рок продужавао, утолико је расла сума коју смо имали дати нашим повериоцима. Рачунало се да је уједињени зајам с

исплатним роком од 75 година повећао ту суму за 52,329.716 дин. Исплаћујући из уједињеног зајма четири раније зајма, ми смо смањивали годишњину државног дуга за 1,355.729 дин. Али и на уједињени зајам ваљало је плаћати годишњину; у укупном износу зајам је тај био више него двапута већи од исплаћених старих зајмова; због тога годишњина државног дуга, на крају крајева, не само није се смањивала, него се повећавала скоро за милион.

Уједињени зајам имао је ту добру страну да је раније петопроцентне зајмове исплаћивао из новог четворопроцентног зајма. Утолико је доиста личио на конверсију. Али, писао је „Трговински гласник", „за љубав спуштања интересне стопе за 1%, умањена је емисиона стопа за 3 до 4%, а амортизациони рок исплате за 30 и 100%"... Изгледало је да је уједињени зајам закључен поглавито ради она три и по милиона која смо добијали одмах у готовоме, за потребе наше државне благајнице.

Против „Вукашиновог зајма" изјавио се не само радикални „Одјек" него и напредњачко „Виделo". „Видело" је писало да уговор о уједињеном зајму није права конверсија. „Конверсија значи јевтинију и повољнију погодбу о некаквом дугу или зајму. Уговор о уједињеном зајму није ни јевтинија ни повољнија погодба". У публици се говорило да је уједињени зајам прављен због краља

Милана, који се спремао да награби она три милиона која су банке давале у готовом; уједињени зајам био би према томе зајам за сређивање Миланових, а не државних финансија. Овим гласовима дао је повода сам краљ Милан, који је отворено и ватрено препоручивао уједињени зајам, — и својим заузимањем за њ опомињао свет на своје заузимање за железнички зајам од 1881, када је по једном јако раширеном мишљењу био поткупљен од страних банака.[1]

Судбина уједињеног зајма зависила је од напредњака, који су имали већину у Скупштини. Стојан Новаковић, који је у одсуству Гарашанина био вођ напредњака, писао је у „Виделу" против зајма и поручивао је напредњачким посланицима „да слободно изађу из Скупштине, ако би се из двора или од владе покушало каквим год наваљивањем да се закон о зајму прими".[2] У финансиском одбору, због држања напредњака, зајам је пропао; Вукашин Петровић није чекао да види шта ће после одбора рећи Скупштина, него је одмах дао оставку. После његове оставке влада је повукла предлог о зајму.

---

[1] У једном Милановом писму од 8 августа 1895 (или 1896) има ово место: „Кад је Вукашинов зајам био пред Скупштином, онда се говорило јавно да има краљ Милан три милиона интереса у томе (па где су...?)"

[2] Новаковић, Двадесет годиiа, стр. 21—12.

XI.

Краљ Милан тако је примио к срцу пропаст зајма да није хтео више остати у земљи. Он је отпутовао 21 априла, уочи Петровићеве оставке, која је поднета двадесет и другог. Једновременост Миланова одласка и Петровићеве оставке сматрала се као очигледни доказ Миланове заинтересованости у зајму. Сва његова политика од 1 априла па на даље изгледала је срачуната на једну велику финансиску операцију; када је она промашена, Милан се нагло повлачио као војсковођа после изгубљене битке.

Да ли је, и колико је Милан био заинтересован у Вукашиновом зајму, о томе нема поузданих података. Али поуздано је то да се Милан сав заложио за тај зајам, и да није могао сакрити своју љутњу када је зајам пропао. Није немогућно да он није био заитересован у зајму, него је на питању зајма мерио јачину свог политичког утицаја, — и ако се онако страховито наљутио, то је стога што је видео да ни краља ни Скупштину не држи под својим утицајем онако чврсто како је мислио.

У Скупштини сметње су му чинили напредњаци, који су били више краљичини него његови. Напредњачке сметње требао је да сломи краљ Александар, али у одсудном часу обелоданило се да му ни Александар није сасвим поуздан. И он је почео нагињати краљици.

Краљ Александар провео је те зиме неколико недеља код мајке у Биарицу. Он је позивао краљицу Наталију натраг у Србију: она је постављала као услов да се претходно Милан уклони из земље. Александар је на то пристао, — и између њега и његове мајке углављено је још у фебруару да она има доћи у Београд месеца маја.[1] Краљ Милан лично, није имао ништа против тога да се он и Наталија нађу истовремено на двору свога сина; то привидно измирење изгледало му је добра династиска политика, — али Наталија одбијала је упорно Милана од себе.

У држању краљице Наталије било је бесумње ситног ината и женске тежње за унижавањем човека, али било је и чисто политичких побуда. У односима Милана и Наталије осећања личне одвратности била су испреплетена политичким несагласностима. Краљ Милан подстицао је сина против радикала као заклетих противника династије. Краљица Наталија саветовала је сину споразум с радикалима као с најјачом странком којој насупрот није могућно династију одржати. Она је жалила што се деветог јануара краљ Александар разишао с радикалима, и нудила се за миротворца између њега и њих. Поглавито ради измирења краља и радикала, она се и одлучила на повратак у Србију.[2] Долазећи ту да руши Миланов политички систем, она је природно захтевала да се она и Милан не нађу заједно.

[1] Њено писмо Сави Грујићу 7 априла 1895.

[2] Краљица Наталија Сави Грујићу 10/22 фебруара 1895.

Краљ Александар био је испрва више под очевим него под мајчиним политичким утицајем. Краљица Наталија објашњавала је то тиме што су је Намесништво и радикална влада одвојили од Александра за време његова малолетства, и његово васпитање оставили искључиво краљу Милану. То се после љуто осветило радикалима, јер сав утицај који је добио на сина, Милан је против њих употребио. Краљица Наталија била је дубоко уверена да Милан, који је својом рђавом политиком довео себе сама до оставке, не може ни своме сину бити добар саветник: он ће га пре а после сатерати у ћор-сокак, — и разочаран о оцу, Александар ће поискати помоћи у мајке.[1]

Када је јануара 1895 краљ Александар дошао у Биариц, краљица Наталија је држала да је он имао већ доста прилике да се разочара о оцу, и стала га је засипати политичким саветима. Ти су савети прионули за њега, и од свога бављења у Биарицу 1895 па све до под јесен 1897 — отприлике две и по године — он је стајао углавном под утицајем краљице Наталије.

Краљ Александар, код кога осећајност није била много развијена, није се ни према оцу ни према мајци руководио непомућеном синовљом љубављу. Његова синовља љубав била је помешана с неким политичким рачуном или с неком

[1] Краљица Наталија Сави Грујићу 6/18 маја и 20 новембра (10 децембра) 1894.

приватном потребом. Када је у јануару 1894 позвао к себи краља Милана, то заједно није било из разлога свога срца; њему је отац био потребан да га извуче из претешког политичког положаја. Он је гледао у свог оца с дивљењем шегрта према мајстору: све тешкоће које је он имао с радикалима, краљ Милан је као од шале отклонио: радикални устав био је збрисан; радикална странка сузбијена на свима тачкама; два њена најопаснија вођа, Пашић и Таушановић, пребачени преко границе.

Али дивљење које је краљ Александар осећао према свом оцу као великом политичком вештаку, брзо је почела подгризати сумња и неповерење. Између сина и оца постојала је велика несагласност карактера. Александар је био хладан и подмукао, умео да прикрива мисли и да влада собом. Ни Милан није био врло искрен, али је много мање владао собом. Он је могао брзо да плане, и у тренуцима јарости говорио је и умовао као велико дете. Александар, потуљен посматрач, запажао је слабости свог оца; с лукавим осмејком говорио је како је његов „папа“ чудан човек; то је већ био знак да његово поверење у краља Милана није више било безусловно.

Краљ Александар је хтео да се зна да је прави краљ он, а не његов отац. Краљ Милан је водио рачуна о осетљивости свога сина колико је највише могао; али његова страст да се меша у

све послове и жестина с којом је заступао своје гледиште, непријатно су дирале Александра као покушаји туторисања. Иако се пред светом Милан стално повлачио иза краља Александра као његов „први и највернији поданик", свет је гледао у њега, а не у Александра као у моћнијег чиниоца. У каванским разговорима Александар је називан „млади краљ", а Милан „стари господар". Тај назив „господар" показивао је најбоље на којој су страни људи гледали праву власт. Краљ Александар, са својом неповерљивом себичном природом, увиђао је очеву премоћ, и премда је своје незадовољство врло добро крио, угушити га није могао, а није ни хтео. Први знак зависти коју је осећао према оцу, био је тај што је не само мирно, него чак и радо слушао критике новога стања ствари које је његов отац покушавао да заведе, и што је налазио задовољства да у малим, понајвише личним стварима иде оцу уз нос...

Долазећи у Биариц мајци, краљ Александар био је у врло подесном расположењу за један разговор о махнама краља Милана. Краљица Наталија нарочито је критиковала Миланову политику. Насупрот Милану, она је била за споразум, а не за борбу са радикалима. За своје гледиште наводила је јаке разлоге: радикали су имали народ за собом; ако су пре 9 маја били непопустљиви према Круни, они су сада прилично омекшали; зашто се Круна не би користила том њиховом

готовошћу за компромис?... Краљица Наталија имала је једну надмоћност над краљем Миланом; била је са својим саветима потпуно незаинтересована, није тражила ни посредно ни непосредно добити за себе. Код краља Милана, сви савети које је давао сину, свршавали су се новчаним потраживањима; немогуће је било знати шта је управо Милану главна ствар: општа државна питања, или његове приватне финансије.

За успех краљичиних планова била је од велике важности та околност, да се у Биарицу Александар осећао врло пријатно. Он је почео да се заљубљује у Драгу Машин, која се налазила уз краљицу Наталију као дворска госпођа. Поставши краљем у годинама једног гимназиста, он је почео бринути државну бригу пре него је преболео љубавне кризе прве младости, — и таква једна криза снашла га је сада у Биарицу. Он, зацело, није био ни први ни последњи младић који се загледао у дружбеницу своје мајке, али због његова краљевска положаја код њега је чак и тако обична историја морала имати политичких последица. Он је желео да има уза се Драгу у Београду, као што ју је имао у Биарицу; ради тога требало је склонити краљицу Наталију да се пресели у Београд; краљица је постављала као услов да се претходно Милан уклони из Србије; Александар је тај услов примио, јер би иначе он и Драга били раздвојени, — он у Београду, она у Биарицу.

Неповерење које се у Александру већ било зачело према личности и према политици Милановој, имало је само да појача овај љубавни „мотив", који је био и остао главни.

Обвезу коју је Александар узео према мајци, није било тако лако испунити. Шта на пример да се ради, ако Милан не би хтео драговољно да се уклони испред Наталије? Али прилике су саме ишле Александру на руку. Пред Скупштином стајао је Вукашинов зајам, од кога је краљ Милан био начинио своју личну ствар. Он је хватао посланике и објашњавао им да нема друга избора, него или Вукашинов зајам, или државно банкротство. Напредњаке, који су имали већину у Скупштини, њихово вођство из Београда подбадало је против зајма. Посланици у недоумици чекали су миг од краља Александра. Он није давао никакав миг. Није говорио ни за ни против зајма, остављао Скупштини да реши како хоће ствар. Видећи Скупштину узбуњену напредњачким вођством, Милан је тражио од сина да спасе зајам својим краљевским ауторитетом. Али краљ Александар, који је више волео сломити краља Милана на питању зајма, него на краљичином питању, глумио је и даље уставног владаоца који се ни у шта не меша; о ту његову лукаву пасивност разбила се буйна насртљивост Миланова. Александрова непомичност и ћутање упропастили су Вукашинов зајам, јер је Скупштина држала да краљ не одобрава зајам кад га, за разлику од краља Милана, ни једном речју не препоручује.

Одбацивање зајма био је тежак удар за Милана. Он који је пре неколико месеца укинуо Устав, није могао сада протурити ни један тричави зајам кроз Скупштину, и то кроз Скупштину коју је полиција изабрала. Милан је кривио краља Александра да му је он ову бруку приредио, и после бурних објашњења с њиме, духнуо је и отишао из Србије. Ето тако је краљ Александар успео да пре краљичина доласка толико нађути Милана на другом једном питању, да он сам од себе оде из Србије. Да краљ Александар није желео видети мајку у Београду, он зацело не би у питању зајма оставио оца тако немилостиво на цедилу, и зато се може рећи да је питање о зајму тек у вези са краљичиним питањем отерало краља Милана.

XII.

Долазак краљице Наталије у Београд крајем априла претворио се у народну свечаност: њој у сретање хитали су и стари пријатељи и некадашњи непријатељи, — први, да с њоме заједно ликују; други, да је умилостиве за опроштај. Радикали, који су је 1891 протеривали из земље, поздрављали су је сада у свом „Одјеку" добродошлицом, додајући да радикална странка сажаљева догађаје од 6 маја (дан краљичина протеривања), који су јој били „силом наметнути". Пашић, главни

приређивач шестога маја, стајао је на краљичином дочеку упарађен у једном од првих редова. Радикали су знали да краљица хоће да их мири с краљем, и начин на који су је дочекивали, значио је њихову готовост за измирење.

Промена политичкога правца очекивала се у најкраћем року. И доиста, и краљ и краљица стали су призивати радикалне прваке и разговарати с њима о саставу новог министарства у које би ушле све странке, па и радикали. То министарство имало би задатак да преведе земљу из неутралног режима у стари парламентарни режим. Изгледало је да се код краља под утицајем мајке извршио преврат у идејама. Тај преврат међутим није био тако велики као што се мислило. Краљ је пристајао да се мири с радикалима, али није пристајао да се враћа на Устав од 1888. Он је говорио о неком уставу који би био слободоумнији него Устав од 1869, а умеренији него Устав од 1888. Тај устав имао би горњи дом, као што се предвиђало у напредњачком уставном нацрту од 1883.[1] Краљ је био далеко од намере да успоставља радикални режим какав је постојао до 9 јануара 1894. Главни радикални одбор био је тада све, а краљ није значио ништа. По мишљењу краља Александра, државни удар од 9 маја повратио је равнотежу снага између Круне и радикала, и сада је могло бити разговора само о таквом режиму у

[1] Дневник Саве Грујића, 25 априла и 10 јуна 1895.

коме би између Круне и радикала била извршена подела власти. Краљица Наталија била је бесумње расположена на брже и шире попуштање радикалима; краљ, напротив, спремао се за дуга цењкања и погађања.

Са планом двора о министарству свих странака укрстио се други један план, — план напредњачке Скупштине о чисто напредњачком министарству. Имајући већину у Скупштини, напредњаци су налазили да је сасвим у реду да имају и своју владу. За време радикалног режима, они су осуђивали парламентаризам и причали краљу о лепотама ванстраначке владе; сада су у име парламентаризма захтевали владу за себе као за најјачу скупштинску групу. Први њихов јуриш на власт извршен је на питању зајма, када су, на највећу љутњу краља Милана, оборили министра финансија Вукашина Петровића. За новог министра финансија наметнули су свога човека, Стевана Поповића. Поповић је начинио са поверилачким банкама нов споразум о зајму. На том новом зајму напредњачка Скупштина могла је уцењивати Круну: прво Круна њој владу, па онда она Круни зајам. Краљ Милан, научен искуством са Вукашиновим зајмом, писао је сину да му изгледа да питање зајма, с напредњачком Скупштином, може решити само напредњачка влада. Краљ Александар почео је призивати напредњачког вођа Сто-

јана Новаковића, и разговарати с њиме о напредњачкој влади.

Александрова политика била је у том тренутку двострука. С једне стране, преговарао је с радикалима о ванстраначком министарству, које је већ имало свога шефа одређена у лицу Ђорђа Симића. С друге стране, преговарао је с напредњацима о њиховој влади. По двору су се врзмали и Симић и Новаковић; тек би један изишао, а други би ушао. Кога је од ова два посетиоца краљ варао? Изгледа, у извесном смислу, варао је обојицу. Његова је намера била да, до решења питања зајма, уопште не мења владу. Питање зајма имала је да реши Христићева влада. Разговори с Новаковићем требали су само да пробуде код напредњака извесне наде које би их одобровољиле да изгласају зајам Христићевој влади. Тек после изгласана зајма краљ би видео, шта ће и како ће.

Краљев план покварио је изнебуха Никола Христић, о чијој личној осетљивости краљ није водио рачуна, као да би то био аутомат, а не жив човек. Христић јесте био чиновничка машина, али најзад ни он није могао поднети да краљ иза његових леђа саставља нова министарства, — два уједанпут... Он се дурнуо и дао оставку. Краљ је био врло непријатно изненађен.[1] Христићева

[1] Дневник Саве Грујића. Казивање Симе Лозанића, министра у Христићевој влади.

оставка одузимала му је могућност даљег врдања између Симића и Новаковића. Хтео не хтео, он се морао решити за Новаковића. Питање зајма, које је расрђени Христић остављао нерешено, могла је с тадашњом Скупштином решити само Новаковићева влада, никако Симићева.

ГЛАВА VII.

НАПРЕДЊАЧКА ВЛАДА.

I.

Напредњачка влада, образована под Новаковићевим председништвом 25 јуна 1895, пренеразила је радикале. Њима се чинило да их је краљ само заваравао причама о свестраначкој влади, онда када је уствари спремао напредњачку владу. Краљица Наталија такође се љутнула. Држећи да је уверила краља Александра о потреби измирења с радикалима, она је не само ушла у разговоре с радикалним првацима, него је узела према њима и неке обвезе. Краљ се бранио пред матером да му је Новаковићева влада наметнута стицајем прилика; она је узета само ради зајма; када сврши зајам, може ићи кући.

Ради свог оправдања пред радикалима, краљица се понашала према Новаковићевој влади отворено непријатељски. Због тога њеног држања један од министара хтео је одмах одступити. Краљ, да би уверио мајку да су му напредњачки министри доиста наметнути, није их узимао у заштиту од њених увреда и напада. Положај Новаковићеве владе изгледао је од првога дана заљуљан у двору.

Краљичини људи, — да ли по њеној жељи, или из властитих побуда и претеране услужности, — наумили су да оборе Новаковића у Скупштини баш на питању зајма. Падало је у очи да је у Скупштини први говорник против зајма, — и у исто време најодлучнији, — био један владин посланик, ожењен бившом дворском госпођом краљичином и сматран као краљичин поузданик. Неки од дворских часника јавно су критиковали нови предлог о зајму и наговарали посланике да гласају против.[1] Као што је краљ Милан радио за Вукашинов зајам, тако је краљица Наталија радила — или се бар мислило да ради — против напредњачког зајма. Као и раније тако ни сада краљ Александар није изилазио с бојом на сред у. Раније се његово ћутање тумачило као неодобравање Милановог заузимања за зајам; сада се његово ћутање тумачило као одобравање Наталијинога критиковања зајма.

Напори камариле да обори владу у Скупштини, били су узалудни. Опозицију против зајма чинила је шака либералних посланика, појачана неколицином краљичиних људи. Сва остала Скупштина, састављена од напредњака, стајала је чврсто уз Новаковићеву владу. За зајам је гласало 164

[1] Новаковић, Двадесет година, стр. 147 и даље.

посланика, а противу 54 (два су се се уздржала, а 19 било је на одсуству). Као краљ Милан, тако и краљица Наталија насела је на питању зајма. По његовом примеру, и она је отишла из земље, јер није могла „прикрити своје незадовољство“,[1] али обећавала је да ће кроз два три месеца, — докле је прође љутња, — доћи опет. Њен одлазак требао је да скине са ње, у очима радикала, сваку одговорност за довођење напредњака на власт.

Положај Новаковићеве владе био је чудан. У једно време када су се владе правиле и рушиле у двору, Новаковићева влада изгледала је без икаква ослонца у двору. Људи су се питали, ко ту владу држи? Краљ Александар се понашао као да би му она била наметнута. Краљица Наталија изјавила се отворено против ње. Краљ Милан, удаљен из Србије, није више могао утицати на нашу политику, и у образовању Новаковићеве владе имао је тако мало удела да је о њој говорио као о влади краљице Наталије.... Ја сам разумео много што шта у нашој политици, рекао је Милован Миловановић, али што не разумем, то је Новаковићеву владу, за коју није ни краљ ни његов отац ни његова мајка.

Уствари Новаковићева влада није толико висила у ваздуху колико је изгледало. Бесумње, Христић својом оставком принудио је краља да

[1] Новаковић, Двадесет година, стр 148 и даље.

узме Новаковића, али то још не значи да му је Новаковићева влада била у оној мери наметнута као што је он то причао. У потаји, краљ је прихватио Новаковићеву владу као добар изговор за одлагање Симићеве владе, на коју још није могао да се реши.

Краљица Наталија била га је само упола уверила о потреби мирења са радикалима. Он је више био разочаран о Милановој политици него одушевљен за Наталијину политику. По својој хладној природи он се лако расхлађивао према ономе на што се већ одлучио, а тешко загревао за оно на шта је тек имао да се одлучи. У разговорима са радикалним првацима застао је пред овом тешкоћом. Радикали се нису противили једном Уставу који би био умеренији него Устав од 1888, али су желели да се пре издавања тог Устава поврати ма за најкраће време Устав од 1888. То је по њиховом схватању било потребно да би се учврстила вера у уставност, поколебана државним ударом од 9 маја. Другим речима, они су желели да се промена Устава не врши на основу стања ствари створеног 9 маја, него на основу успостављеног Устава од 1888.[1] Краљу Александру ове радикалне жеље нису биле пријатне; успостављање Устава од 1888 изгледало му је као неко извињавање за девети мај; он је хтео да се мири са радикалима, али без

[1] Новаковић, Двадесет година, стр. 144.

полагања оружја: у недостатку израђених политичких погледа, имао је развијено осећање владалачког поноса. Чим су радикали поменули повраћање Устава од 1888, он се тргао; учинило му се да ствар још није зрела, и прекинуо је за неко време преговоре. Тај прекид у његовим преговорима с радикалима имало је да испуни Новаковићево министарство. Као што је с пола уверења почео преговоре с радикалима, тако се и повлачио из њих само упола, па је исто тако само упола и Новаковићево министарство прихватио. Али, макар само делимично, Новаковићево министарство улазило је у потајне краљеве планове; оно му није било онако наметнуто како је он уверавао своју мајку, којој није смео признати да још није потпуно уверен о могућности Симићеве владе.

Што се тиче краљице Наталије, њена мржња на Новаковићеву владу није била лична, него политичка. Председник владе Новаковић, министар војни Франасовић, министар финансија Поповић, све су то били њени стари пријатељи из дана страдања. Та околност знатно је ублажавала њен сукоб са Новаковићевом владом. Уз то било је једно питање у коме су се краљица и влада потпуно слагали, и које је стварало између њих извесну солидарност: то је било Милаиово питање. Милановом повратку у земљу Новаковићева влада била је исто тако противна као и краљица

Наталија. Милан, који је, после пропасти Вукашинова зајма, одјурио из Србије без због ом остај, хтео је да се врати чим је чуо да је краљица Наталија дошла у Београд. Њега је нарочито мучило што је краљица давала свакоме на знање да, докле је она у земљи, краљ Милан мора обилазити око границе. Изгледало је као да она њега протерује као некада он њу, — и да се, крај младог и неискусног Александра, устоличила као намесниковица, што је по Милановом уверењу био њен вајкадашњи сан. У њему се поново разбуктала стара мржња на њу: 1893 и 1894, он јој је ради учвршћивања династије нудио измирење, — али ако она хоће и даље рат, — е лепо, имаће га. У једном приватном писму овако је о њој говорио: „Како могу мој уплив и мене видети тамо онда кад је Наталија тамо. Та бар је то сувише јасно и познато, и кад би моја воља или мој савет играо ма какву улогу, ваљда би га употребио понајпре противу оног што ме највише боли и тишти, њеног присуства". Он је захтевао од Новаковићеве владе да му допусти повратак у Србију, макар само за кратко време, макар под условом да то време проведе у Нишу, а не у Београду, — тек да свет види да њему нису затворена врата Србије, и да он није прогнан по вољи Наталије Кешко.... Разведени муж најтеже подноси унижавање које му чини бивша жена, — и та његова потреба угледа у њеним очима можда је

само знак да се стара љубав још није угасила у њему.... Ако му се не би допустио повратак у земљу, Милан је претио скандалом: поново ће иступити из краљевског дома и из српског држављанства као што је учинио 1892, — али онда је на то био принуђен од намесника и радикала, а сада ће цео свет знати да је на то принуђен од рођеног сина. Све су ово биле празне претње. Новаковићева влада одговорила је краљу Милану учтиво, али одлучно, да није тренутак за његов долазак у Србију.[1] Краљ Александар после тога састао се с њиме у Швајцарској (августа 1895), и смирио га колико толико. Краљ Милан није иступио ни из држављанства ни из краљевског дома; само је послао слугу да његове ствари пренесе из Београда у Париз. Он се коначно селио из Србије.

Држање Новаковићеве владе у Милановом питању задовољило је у пуној мери краљицу Наталију. То није била онаква влада какву је она желела, али док не би такву владу добила, била јој је добра и Новаковићева влада, јер јој је у борби са Миланом била поуздана.

[1] Овај сукоб Новаковићеве владе са краљем Миланом, колико знам, није објављен нигде. Мени је он познат стога што сам у то време био Новаковићев секретар и имао у рукама депеше које су ишле између краља Милана и Новаковића. Оне нису завођене у службени протокол, и Новаковић их је задржавао код себе.

II.

Новаковићева влада била је по свом саставу радна чиновничка влада. Сви министри до једнога били су узети из реда виших чиновника, и били су више познати као администратори него као политичари. Шеф владе Новаковић био је пола политичар пола научник. Политички живот седамдесетих и осамдесетих година привукао је к себи најбоље научне и књижевне снаге; обично, ко би отишао у политику, био је изгубљен за науку; Новаковић је био један од оних ретких људи који су били кадри да се упоредо баве и политиком и науком. У науци је обухватио скоро цело поље тзв. српске науке; имао је радова из српског језика, из српске књижевности, из српске историје, — и то не само политичке, него такође правне и културне. У данашње време нико не би више могао радити у свима тим областима са Новаковићевом стручношћу. За време напредњачког режима осамдесетих година, Новаковић се одликовао као министар просвете; ниједан од напредњачких министара није имао више издржљивости и плана у раду, али опште је мишљење било да је Новаковић бољи администратор него политичар; за вођење политике сметала му је крутост у личним односима и професорска навика да узима ствари са сувише начелног гледишта. Посланик у Цариграду, он је био један од главних обнављача наше пропаганде

у Македонији, и од тада у њега се пробудило интересовање за спољашњу политику. У њу је улазио више као историк него дипломат, са широким погледима који су обухватили читаве периоде у њиховом историском развитку, и у исто време с извесном неувиђавношћу и неокретношћу у питањима свакодневне политике. Био је велики националист и Југословенин, одушевљени поштовалац Илије Гарашанина, у коме је гледао нашега најумнијега државника, и дугогодишњи пријатељ Рачкога: његово југословенство било је умеравано само извесним неповерењем према Бугарима, које је било сасвим разумљиво код једнога човека који је радио на поновном организовању наше пропаганде у Македонији. У унутрашњој политици био је, као многи савесни и вредни администратори, врло конзервативан: државне послове треба да воде људи који су се тим пословима научили у канцеларији, а не људи с улице које је гомила довела на власт.

Новаковић је имао огромну радну снагу, могао сатима да издржи на најпипавијем и најдосаднијем послу; по тој способности ситног и стрпљивог рада видело се да је филолог. Имао је идеја, и то врло опсежних, али оне се код њега нису рађале лако и брзо, него тек постепено, у току рада; он је морао да се сав удуби у једну ствар, па да је схвати, али зато су његове идеје биле тако темељите и везивале се једна за другу тако

чврсто да су чиниле систем. Он није био за тренутке криза, када је из ока из бока ваљало наћи нешто ново; његове способности више су одговарале дугорочним пословима, који се воде по утврђеном плану.

То је био један од највиших и најкошчатијих људи свога доба; његова повијена леђа и кратковид поглед давали су му, и поред тога дивовскога склопа, списатељски изглед. Говорио је врло тихо, али врло артикулисано, и по мало запевајући, с обртима сувише књижевним за обичан разговор: изгледало је као да оно што говори, диктира с извесном свечаношћу некоме у перо. Он је опомињао, с једне стране, на поучне родољубиве писце Доситијеве школе, — с друге стране, на строге родољубиве администраторе уставобранитељског времена.

Новаковић је бесумње био човек велике вредности, али он није имао оно што се пре свега захтевало од шефа владе: није имао вештине ни са двором ни са Скупштином. Он је био потпуно лишен дворанске притворности и углађености, и говорио је краљу у оном саветодавном и поучном тону који не трпе ни обични младићи, а камо ли они који носе круну. За вођење Скупштине није био нимало подесан; он је боље разумевао идеје него људе; његова озбиљност, строгост и ученост давали су му велики углед, али он није привлачио људе к себи. Он није имао оног личног магнетизма без кога је политички вођ немогућ.

На своју срећу Новаковић је имао два помагача која су се одликовала баш тим особинама које су њему недостајале. Један је био министар војни ђенерал Драгутин Франасовић, који је дуго времена провео у дворској служби и дипломатији. Далматинац католик, ситан, неразвијен, болешљив, углађен, фини, с лепом коврчастом апостолском главом, испоснички бледим лицем, — и дугим лисичјим носем; по униформи српски ђенерал, по свему другом италијански калуђер. Он је умео да са краљевима говори доста искрено, а опет да их не увреди. Стајао је добро и код краља Милана, коме је спасао живот приликом једног атентата, — и код краљице Наталије, којој је у њеним црним данима остао веран, — и код краља Александра, коме се нашао првог априла као министар војни у Докићевој влади. У односима с двором Новаковић није могао имати бољег посредника од Франасовића.

За односе са Скупштином Новаковић је имао Милутина Гарашанина. Вођ напредне странке, Гарашанин је могао добити председништво владе пре Новаковића, али, разочаран својим ранијим министровањем и начетог здравља, он је бежао од владе и задовољавао се председништвом Скупштине. Захваљујући својим трибунским особинама и својој популарности међу напредњацима, он је водио Скупштину као играјући се. Код важнијих питања остављао је председнички сто, изилазио

на говорницу, — и са патетичком речитошћу, заповедничким покретима и оштрим нагласком, скоро прописивао Скупштини шта има да реши. Ствари које није могао Новаковић провести кроз Скупштину, проводио је Гарашанин.

Гарашанин, Новаковић, Франасовић узајамно су се допуњавали. Један је водио Скупштину, други радио у влади, трећи утицао на двор. То тројство држало је у животу напредњачку владу.

Та влада, образована у јуну 1895, трајала је готово до краја 1896. Већ неколико година није било тако дуге владе. Захваљујући своме трајању, захваљујући својој сигурној скупштинској већини, и захваљујући несметању краља Александра, Новаковићева влада посвршавала је велики број послова.

III.

Најхитнији од свих послова било је сређивање финансија. Пошто је у Скупштини одбачен споразум Вукашина Петровића са поверилачким банкама, нови министар финансија Стеван Поповић начинио је са банкама нов споразум. То је био т. зв. карлсбадски аранжман, закључен са банкама 20 јуна, а озакоњен 8 јула 1895 под именом закона о конверсији државних дугова. Као Петровић, тако је и Поповић хтео закључити један велики зајам ради преобраћања дотадашњих зајмова у зајмове ниже интересне стопе и ради исплате ле-

тећег дуга. Дотадашњи зајмови били су пето и шестопроцентни: нови „уједињени зајам“ био је четворопроцентни, али ако је, на једној страни, интересна стопа спуштена, рок исплате, на другој страни, био је продужен, и то на 72 године. Довде између Петровићева уговора и Поповићева не би било велике разлике. Али Петровићев уједињени зајам износио је само 98,000.000 и из њега су се исплаћивала само четири стара зајма. Поповићев зајам износио је 355,292.000, и из њега се исплаћивало дванаест старих зајмова од четрнаест колико их је свега било. Исти они приходи који су служили као залога старим зајмовима, дани су у залогу и новом уједињеном зајму, па им још додан и приход петролејског монопола. Као по Петровићеву уговору, тако и по Поповићеву, заложеним приходима руковала је нарочита управа, састављена како од заступника наше владе, тако и од заступника страних поверилаца, али док је Петровић од четири члана управе дао страним повериоцима два, дотле им је Поповић од шест чланова дао два. Тиме је обезбедио нашој влади већину.

Карлсбадски споразум, који је Поповић закључио ради преобраћања — конверсије — скупљих зајмова у јевтиније, састојао се у замењивању старих петопроцентних обвезница новим четворопроцентним. Али како је код два стара зајма предвиђено конвертисање целог њиховог износа,

а не само оног њиховог дела који је остварен од поверилачких банака, то нове обвезнице тих зајмова нису све отишле страним повериоцима; један део, у износу од 29,000.000, остао је у рукама наше владе. Врх тога, два стара зајма која је требало исплатити обвезницама новог зајма, нису била исплаћена, тако да су и те обвезнице остале у рукама наше владе, — укратко, наша влада имала је преко 70,000.000 обвезница новог четворопроцентног зајма, које је могла изнети на новчано тржиште и доћи до готовог новца. Курс по коме ће влада уступати те обвезнице, имала је да утврди она сама, по саслушању једног скупштинског одбора.

У готовом, ради исплате летећег дуга, ми нисмо добијали ништа од поверилачких банака. Банке су само пристајале да нам после неког времена, на залози оних обвезница које су остале на расположењу наше владе, учине привремену позајмицу од пет и по милиона. Кад се узме да је укупна сума летећег дуга износила преко 40,000.000, онда је јасно да је карлсбадски споразум оставио питање летећег дуга нерешено. Али он је решио питање годишњине државног дуга, која је притискивала буџет и стално узроковала дефицит. Смањујући интересну стопу државног дуга, и распоређујући његову отплату на већи број година, карлсбадски споразум смањио је годишњину државног дуга, у округлим бројевима, од 23,000.000, на 18,000.000, дакле, за 5,000.000.

Либерална мањина у Скупштини замерала је карлсбадском споразуму ово: (1) није обезбедио закључење зајма за исплату летећег дуга; (2) за нов уједињени зајам заложени су готово сви приходи осем непосредних пореза, „који зависе од једне родне или неродне године, као и од једне сточне заразе истините или измишљене“, и који стога не могу примити на себе главни терет државног буџета: страним повериоцима су уступљени сигурнији приходи, нама за наше потребе задржани несигурнији; (3) у управу заложених прихода, т. зв. самосталну монополску управу, уведена су два странца; то је била „најстрашнија ствар“, која је „крњила нашу сувереност и тотално убијала наш углед и понос“; (4) било је сумњиво да ли ће се карлсбадски споразум моћи извршити; у њему нису учествовале све поверилачке банке, и већ се знало да париски банкар Хоскије и Лионски кредитни завод, који нису били заступљени у Карлсбаду, протестују што је конверсија уговорена без њихова пристанка. Ова банкарска група била је заинтересована у зајму од 1890 закљученом у износу од 26,665.500 ради откупа железнице, који је уз остале зајмове био обухваћен карлсбадским споразумом.

На ове замерке влада је одговарала да је карлсбадски споразум смањио годишњину државног дуга за читавих пет милиона, да је тиме омогућено успостављање буџетске равнотеже, и да

ће се после успостављања буџетске равнотеже наш кредит на страни тако поправити да ћемо лако добити зајам за исплату летећега дуга.

Карлсбадски споразум био је, под именом конверсије, прикривено државно банкротство. Права конверсија претпоставља толико поправљен кредит државе дужника да је она заиста у стању наћи јевтинији зајам ради исплате ранијих скупљих зајмова. У тренутку карлсбадског споразума, наша држава сматрана је као полу-банкротска; купоне је плаћала из привремених позајмица код поверилачких банака, и како је с њеним кредитом стајало може се судити по томе, што за две године није могла остварити други део зајма од 1893. Ако су банке ипак пристале да нам смање интересну стопу ранијих зајмова, то зацело није било стога што су веровале у поправку нашег кредита, него је било просто стога што су имале да бирају између такве назови конверсије и правог отвореног банкротства.

Околности под којима је прављен карлсбадски споразум биле су такве, да он није могао бити по нас врло повољан. Нама је, с једне стране, спуштена интересна стопа, и тиме смањена годишњина, али, с друге стране, продужен је рок исплате: сваке године, на име отплате, давали смо мање него дотле, — али укупна сума дуга била је повећана, — и то, по једном рачуну, не мање него за 200,000.000.[1] Ради олакшања обвеза

[1] Недељковић, стр. 183.

у садашњости, отежаване су обвезе у будућности.

Опозиција је, као нарочиту неповољност карлсбадског аранжмана, истицала увођење странаца у самосталну монополску управу. По њеним речима, то је значило стављање наших финансија под страну контролу. Опозиција је претеривала. Заступници страних поверилаца били су већ ранијим уговорима уведени у управу заложених прихода. Карлсбадски споразум одузео им је засебне кључеве које су имали од касе заложених прихода, и њихово постављање пренео је са страних поверилаца на нашу владу: страним повериоцима остављено је само право предлагања. Када се узме, да је самостална монополска управа решавала већином гласова, — и да су од укупног броја чланова странци чинили само трећину, онда страна контрола над нашим финансијама није била тако страшна као што је опозиција тврдила. Главно је да та контрола није била први пут установљена карлсбадским споразумом, — и не само да није тим споразумом пооштрена, него је унеколико и ублажена.[1]

Главни недостатак карлсбадског споразума лежао је у томе, што није био споразум са свима поверилачким банкама. Она банкарска група с Хоскијем на челу која је ван споразума остала, тврдила је да он за њу не важи, — и када смо

[1] В. Карлсбадски аранжман и страна контрола (од дра Драгутина Протића).

повели преговоре о њеном накнадном пристанку на споразум, она нас је уцењивала. Ми смо испрва одбијали њене захтеве као претеране; она је својим протестом против уједињеног зајма изазвала забрану његовог котирања на парискоj берзи; ово је било од утицаја и на берлинску берзу; ми смо морали попустити, — и Хоскије је добио од нас 500.000 франака.[1]

Карлсбадски споразум оставио је питање летећега дуга нерешено; због тога смо 3 априла 1896 закључили са једном групом састављеном махом од француских банкара, међу којима и Хоскије, један зајам од 70,460.000 номиналних (толико смо предали поверилачким банкама у оним обвезницама уједињеног четворопроцентног зајма које су остале у нашим рукама). Овај зајам подељен је на неколико делова: само први део од 16,000.000 банке су остариле одмах; остали делови, за које су банке задржале право опције, имали су да се остваре тек у извесним размацима времена. Првих 16,000.000 банке су примиле по курсу од 66%; код следећих делова зајма курс се повећавао све до 73%.

Зајам од 1896 критикован је због врло ниског курса од 66%. Влада је објашњавала да је курс наших зајмова повучен на ниже карлсбадским споразумом, који је њихову интересну стопу смањио, и да курсу 66% с интересном стопом 4%

[1] Карлсбадски аранжман и страна контрола, стр. 11.

одговара курс 82,50% с интересном стопом 5%. Опозиција је на то примећавала да смањење интересне стопе које има за последицу обарање курса државних зајмова, — јесте већа штета него добит.

Из првог дела зајма од 1896 исплаћено је 8 милиона — отприлике једна петина — летећег дуга. Влада, дакле, није била ослобођена свакодневних новчаних невоља, што се видело по неуредном издавању плата и пенсија.

Због уставне кризе отворене државним ударом од 9 маја 1894, ни 1894 ни 1895 буџет није био одобрен Скупштином, — и у недостатку новог буџета продужавао се стари буџет из 1893. Приходи су у томе буџету предвиђени на 63,755.600. Године 1894, они су стварно дали 59,220.236, а 1895, 58,540.700. Завршни рачун и за 1894, и за 1895 показивао је дефицит: 1894, од 4,837.646, — а 1895, од 7,386.312 (у ову последњу суму улазили су и тз. депоновани кредити, тј. оне суме које Главна благајница није могла исплатити појединим министарствима по буџетским кредитима.)

Напредњачка влада добила је од своје Скупштине нов буџет са 63,355.606 расхода, а 63,659.720 прихода. Ни 1894 ни 1895 приходи нису достигли ни 60,000.000, — и као што ће се у завршном рачуну за 1896 показати, они ће и те године остати испод 60,000.000. Буџет од 63,000.000 није

био могућан; да је напредњачки буџет састављен на лажној основи, доказ је било то, што је уравнотежен тек помоћу 4,500.000 који су се предвиђали од наплате прихода прошлих година. То је била стара пракса да се ради буџетске равнотеже вересија узима за готовину. У буџету за 1893 продуженом за 1894 и за 1895, расходи су утврђени у округлој цифри на 63,000.000. После карлсбадског споразума, који је смањио годишњину државног дуга за пет милиона, било је могућно свести расходе од 63,000.000 на 58,000.000, што би углавном одговарало стварном износу наших прихода, који се колебао између 58 и 59 милиона. Напредњачка влада стварањем нових расхода задржала је расходе на цифри од 63 милиона; буџетска равнотежа није ни после карлсбадског споразума постигнута. Нови расходи створени напредњачком владом били су махом расходи министарства војног, чији је буџет нарастао од 11,500.000 на 14,115.393 дин.

IV.

Напредњачка влада израдила је са својом Скупштином велики број закона. Ови су били најважнији.

(1) Закон о изменама и допунама закона о устројству војске од 20 децембра 1895. Главне су црте тога закона биле: (1) појачање бројне снаге сталног кадра: у случају мобилизације, на једнога

обвезника сталног кадра долазила су три резервиста, а не као дотле четири. (2) Поправљено је материално стање официра. Плате су повећане, нарочито потпуковницима, мајорима, капетанима. Установљени су нови додаци: новопроизведеним официрима за спрему, свима осталима за сеобу и службена путовања.

(2) Закон од 12 јануара 1896, који је одвојио пограничну жандармерију од полициске, и дао јој задатак да чува границу, хвата кријумчаре, помаже санитетској полицији.

(3) Закон о изменама и допунама у закону о устројству Велике школе од 22 октобра 1896. Овај закон имао је да припреми уздизање Велике школе на ступањ универзитета. Поред академскога савета установљени су факултетски савети, са самосталним унутрашњим уређењем и са пуном слободом у утврђивању наставног плана. По ранијем закону, изузимајући философскога факултета који се делио на два одсека, у свима другим факултетима ученици су слушали више или мање све предмете; сада су предмети подељени на групе; сваки је ученик узимао само једну групу; број предмета био је мањи него дотле, али је настава постала стручнија, јер су уз предмете заведена семинарска вежбања. Квалификације професора пооштрене су стварањем двеју врста професора: редовних и ванредних. За редовнога професора биран је онај који је неко време служио као ванредан; и од редовних и ванредних професора захтевани су стручни радови: није више било могућно без икаквих радова, само на основу дипломе, постати професор. У исто време када се великошколској настави давао стручнији карактер, морала се и од професора захтевати стручнија спрема. Закон од 1896 значио је прелом у развитку Велике школе, која је, захваљујући у великој мери томе закону, подигнута девет година касније на ступањ универзитета.

(4) Закон о изменама и допунама закона о уређењу учитељске школе од 7 фебруара 1896, — и закон о богословији од 11 јануара 1896. — У учитељској школи рок учења продужен је од три године на четири, и опште жиће, дотле обавезно само за државне питомце, постало је обавезно за све ученике. Поред мушке учитељске школе установљена је и женска. — У богословији су извршене основне промене. По закону од 1863, у богословију се ступало из ниже гимназије; закон од 1886, да би подигао богословску образованост на већу висину, примао је у богословију тек после свршене гимназије (али без испита зрелости): у исто време рок учења скраћен је од четири године на три. Услед закона од 1886 богословија је остала без ђака, јер они који су свршили целу гимназију, више су волели ићи на Велику школу; осем тога они младићи који би се после свршене гимназије уписали у богословију, били су толико

напојени световним духом да је било тешко начинити их добрим свештеницима. Закон од 1896 ударио је сасвим другим путем; у богословију се ступало већ из основне школе; настава је трајала девет година, — и опште жиће било обавезно за све. Богословија, која је дотле била, тако рећи, свештенички курс, постала је сада стручна духовна школа, у којој је одгајивање свештеника почињало већ од детињства.

Закони о учитељској школи и о богословији имали су извесног политичког значаја. По мишљењу напредњака, снага радикална лежала је у учитељима и поповима који су се отпадили од школе и цркве, и бацили на агитовање по народу за рачун радикалне странке. Напредњаци су хтели да „врате учитеља у школу, а попа у цркву", — и мислили су да то постигну тиме што ће у учитеља и свештеника развити већу љубав према њиховом позиву, која ће угушити у њих странчарски фанатизам. Напредњаци су се много уздали у опште жиће да оно изазове међу ученицима учитељске школе и богословије онакву „љубав позива" какву је на пример изазвало међу питомцима Војне академије.

(4) Допуна у устројству Касационог суда од 28 новембра 1895. У Касационом суду бивало је несагласности у разумевању закона како између појединих одељења, тако између одељења и опште седнице (на пример у једном случају нижи суд

прими примедбе одељења, у другом случају да на њих против-разлоге: у овом другом случају било је могућно да се мишљење опште седнице не поклопи са ранијим мишљењем одељења). Ова неједнакост разумевања закона у највишем суду худила је његовом угледу, и зато је закон од 1895 установио начелне одлуке опште седнице Касационог суда, које ће бити обавезне за сва његова одељења. Са теориског гледишта, овом је закону замерено да не чини разлику између судске и законодавне власти, и да начелне одлуке нису допуштене код судова, пошто се судови баве само посебним случајима, али браниоци закона наводили су да је без начелних одлука немогуће постићи једнообразност у примењивању закона, што је бесумње један од првих услова доброг правосуђа.

(5) Измене и допуне у закону о пороти од 28 новембра 1895. По дотадашњем закону, поротни суд се састојао из четири поротника и три државне судије, — већину су, дакле, имали поротници. Нови закон по коме се поротни суд састојао од два поротника и три државне судије, дао је већину државним судијама. Ово се није слагало са природом пороте, али ово се правдало тиме што су поротници били много блажи у кажњавању него судије. Поротници са села стрепили су од освете било осуђенога или његове породице, јер, како су говорили, наше имање не лежи као

код варошана у сандуку, него лежи на пољу. Због неодважности поротника са села, још 1890, закон о пороти промењен је тако да само једна половина поротника буде са села, а друга из вароши; закон од 1895 отишао је корак даље, па је у нашој пороти, која није била чиста него мешовита, дао претежан утицај државним судијама.

(6) Закон о хватању и утамањивању хајдука од 12 јула 1895. Овај закон изазвала је хајдучија, која се 1894 наново јавила прво у округу ужичком, па онда у окрузима рудничком, ваљевском, и подринском. Закон од 1895 прикупио је уједно прописе растурене по ранијим законима, на пример прописе о сашоравању села, о исељавању хајдучких породица итд. Нова мера против хајдучије била је употреба војске, пошто се гоњење хајдука жандармима и потајницима није показало успешно. Војска се размештала по приватним становима; њена исхрана, као и дневница официра, падала је на терет среза. Ново у закону од 1895 било је и то што се жртвама хајдучије штета плаћала среским прирезом; срез је, после, имао да се наплати од хајдука како зна. По речима министра унутрашњих дела, закон од 1895 био је више управљен против јатака него против хајдука; хајдучија се ширила поглавито у оним крајевима где је становништво ишло из малодушности хајдуцима на руку; зато је требало цео крај учинити одговорним за хајдучију, и то је постигнуто стављањем срезу на терет како штете од хајдучије, тако и издржавања војске. Оваква заједничка одговорност установљена је законом од 1892 против злонамерне паљевине, и дала је добре резултате. Закон од 1895, примењен са једном неумитношћу која је изазвала осуду радикалне штампе, постигао је углавном свој циљ; ако није сасвим искоренио хајдучију, он ју је сузбио; преко четрдесет оглашених хајдука било је у року од годину дана или ухваћено или убијено.

(7) Закон о грађењу и експлоатацији тимочке железничке пруге од 3 фебруара 1896. Та пруга имала је поћи од Ниша, па преко Књажевца, Зајечара, Неготина избити код Кладова или кога другог места, где би се везала са румунском железницом. Грађење и експлоатација пруге дали би се приватном друштву, са државном гарантијом интереса на уложени капитал до 5%. Потребу тимочке пруге није спорио нико, али се зебло од одредаба о државној гарантији. Грађење пруге, која је ишла преко тешког и брдовитог земљишта, морало је бити скупо; међутим веза са румунском железницом није била сигурна, и могло се десити да тимочка пруга остане само пруга од локалнога значаја која се не исплаћује. У томе случају држава би морала плаћати на име гарантованог интереса четири до пет милиона, управо онолико колико је износила уштеда од карлсбадскога споразума.

(8) Закон о изменама и допунама у закону о нижим школама за пољску привреду од 8 децембра 1896. Циљ је закона био да умножи број пољопривредних школа и да заведе практичне течаје за учитеље, свештенике и младиће из сељачких кућа.

(9) Закон о обнављању и унапређењу виноградарства од 28 новембра 1895, који је имао да обнови наше виноградарство у крајевима где је винограде затрла филоксера и пероноспора. Ради тога установљавали су се државни расадници са издржљивијом врстом лозе.

(10) Закон о потпомагању кланичних предузећа и закон о потпомагању српског акционарског друштва за сточни трг, оба од 28 новембра 1895. Због тешкоћа које је Аустро-Угарска сваки час чинила увозу наших свиња, свињарски трговци дошли су на мисао да свиње не извозе живе него заклане и прерађене. Кланична предузећа која би се у томе циљу образовала, потребовала су државну помоћ, — и закон од 28 новембра 1895 имао је ту помоћ да уреди. Он је стављао у изглед кланичним предузећима царинске и пореске олакшице, попуст на железницама, повлашћивање при државним набавкама, бесплатно уживање државног или општинског земљишта, па чак и државне награде за нарочито успешна предузећа. 1896 образовано је акционарско друштво за клање и прераду стоке. Оно је подигло привремену кла-

ницу у Нишу, па је онда узело градити велику савремену кланицу у Београду. Потребно земљиште за ту кланицу друштво је бесплатно добило на Дунаву.

Закон од 28 новембра 1895 имао је да обезбеди државну помоћ једном акционарском друштву за подизање сточнога трга у Београду. Циљ је трга био да прикупи стоку за извоз ради лакшег и поузданијег лекарског прегледа. Друштво је давало оборе за стоку; држава потребно ветеринарско и полициско особље.

(11) Закон о акционарским друштвима од 10 децембра 1896. Ово је био наш први закон о акционарским друштвима. Дотле, осем неких узгредних одредаба трговачког законика од 1860, о акционарским друштвима није било законских прописа. Она су се у пракси стварала више или мање без икаквих законских ограничења: подносила су какве су хтела статуте надлежном министру, и он их је одобравао.

(12) Закон о изменама и допунама у закону о Народној банци од 6 фебруара 1896. Три године раније, 15 децембра 1893, донет је закон да се, убудуће, сребрне новчанице могу издавати само на основу сребрне подлоге, а не као дотле, како на основу сребрне тако и на основу златне подлоге. Онај део сребрних новчаница који није имао покрића у сребру него у злату, морао се повући из оптицаја у року од пет година. Повлачење тих

новчаница којих је било око двадесет милиона, Народна банка почела је тиме што је 1894 отказала кредите за 20%. То је начинило велику узбуну у привредном свету, — и министар народне привреде наредио је октобра 1895 да се обустави извршење закона од 1893. Година 1895 била је рђава: увоз свиња у Угарску забрањен; цена храни слаба; нигде никакве зараде осем на сувој шљиви... У промету застој; оскудица новца на све стране; ако би врх тога још и Банка почела отказивати кредите, пропаст многих привредника, нарочито свињарских трговаца, била би неизбежна. Народна банка користила се овим стањем ствари и склонила владу на укидање закона од 1893. Нови закон од 6 фебруара 1896 поново је допустио Банци издавање сребрних новчаница на основу и сребрне и златне подлоге. Да Народна банка не би издавала те новчанице ради куповања злата, а не ради потреба привредног живота, утврђено је да тих новчаница не сме бити у оптицају више од 25,000.000.

Народној банци јако је замерано да је неких десет година радила само са четвртином свога капитала. Уместо да металну подлогу повећава уплаћивањем још неуплаћених делова свога капитала, она ју је повећавала куповањем злата својим сребрним новчаницама, што је по мишљењу многих узроковало појаву ажије на злато. Осем тога тврдило се да је у томе Банка била руковођена жељом да својим акционарима истера што већу

дивиденду. Да би се одбранила од ових прекора, Банка је, после закона од 1896, извршила уплату и друге четврти свога капитала, — али ова друга уплата, иако су акције Народне банке гласиле на злато, није извршена у злату, него у сребрним новчаницама, и то без доплате ажије на злато. Банка је нападана од радикалне штампе да је, узимајући од акционара акциски капитал у сребру, а исплаћујући им дивиденду у злату, обезбедила акционарима незаслужену добит. Банка је наводила у своје оправдање, да је она и без уплате новог акциског капитала у злату створила себи довољну металну подлогу ранијим куповинама злата, и да би уплаћивањем новог акциског капитала у злату само повећала ажију на злато, која је већ и иначе била висока.

Радикална влада, која је донела закон од 1893, била је у извесној мери испуњена неповерењем према Народној банци. Напредњачка влада напротив била је према Народној банци врло предусретљива. Радикална влада још је маштала о могућности да поврати златну новчаницу какву је у својим првим данима Народна банка искључиво издавала. Напредњачка влада помирила се са сребрном новчаницом као са свршеним чином, и бринула само о томе како ће спречити њено обесцењивање. Утврђујући највећи број сребрних новчаница на 25,000.000, она је мислила да ће сребрној новчаници обезбедити постојану вредност.

(13) Закон о изменама и допунама у закону о пореској управи, пореским одборима, и порезницима од 16 децембра 1896. По дотадашњим законима састав пореских одбора зависио је углавном од општинских власти; по закону од 1896 држава је, у варошима, постављала половину чланова пореског одбора, — у селима, једнога од четворице; министар финансија добио је право новчане казне над свима члановима пореских одбора, и захваљујући томе, не само у варошима, него и у селима, порески одбори дошли су под јачи надзор државне власти. Раније, наплату пореза, осем у Београду, свугде иначе вршиле су општинске власти; закон од 1896 пренео је у варошима наплату пореза на државна пореска одељења. Уопште, у пореским стварима сужавала се општинска надлежност у корист државне. У пракси то се одмах осетило по строжем разрезивању и наплаћивању пореза.

(14) Закон о изменама и допунама у закону о непосредном порезу од 16 децембра 1896. Овај закон састоји се готово из самих детаљних измена, јер без мало све што је у владином предлогу било крупнијега и важнијега, Скупштина је одбацила. Влада је предложила да се код акционарских друштава укине двогубо порезивање, — и на уложени капитал, и на дивиденде, — и да се наместо тога уведе порезивање добити. Скупштина је ово усвојила, али кад је влада хтела

повећати порез на капитал уложен у радњу, Скупштина је то спречила. Влада је предлагала да се чиновницима смањи порез, јер под радикалном владом чиновнички је порез толико повећан да је некојим чиновницима узимана једна и по плата на име пореза, — али у Скупштини су се удружили сељаци и трговци против владиног предлога, и он је одбачен. Исто тако пропао је владин предлог да се земљораднику не може продати за порез кућа и четрдесет ара земљишта, а занатлији најпотребнији алат (ово је била допуна законског прописа по коме се земљоделцу није могло продати окућје за приватни дуг). Као год што су се против пореских олакшица чиновничких удружили сељаци и трговци, тако су се против сељачких пореских олакшица удружили трговци и чиновници. У финансиским стварима Новаковићева влада није господарила Скупштином. Као што је на пример њен буџет расхода Скупштина смањила од 66,000.000 на 63,000.000, тако су и њене најважније пореске реформе биле одбачене од Скупштине. У пореским питањима владина се већина цепала на три групе: чиновнике, трговце, сељаке, и свака група теглила је у правцу својих посебних интереса, не хајући за владину команду.

Ван финансиских ствари Новаковићева влада била је сигурна са својом већином, и успела је провести кроз Скупштину знатан број закона. Готово сви министри, а нарочито министар фи-

нансија, правде, и просвете, имали су иницијативе, — иницијатива чак и за непопуларне ствари била је одлика напредњачких министара. Некоји од закона Новаковићеве владе били су стручни закони, који су одавно чекали свој ред, и које би више или мање свака влада поднела Скупштини. Али поред тих закона било је и других који су несумњиво носили напредњачко обележје. На пр. закони о повишавању официрских плата, о строгим мерама против хајдучије, о проширењу државне надлежности на штету општинске у пореским стварима, о појачању утицаја државних судија у поротном суду. Све је то мирисало на напредњаштво и његово истицање „државне идеје"

V.

У спољашњој политици, Новаковићева влада ударала је једним правцем који се није слагао са напредњачким традицијама. Осамдесетих година, кад су дошли на владу, напредњаци су водили одлучно аустрофилску политику, за коју се у публици држало да не само одговара политичком положају Србије после берлинског конгреса, него одговара и личном расположењу напредњачких првака. Сви су они били познати као „западњаци", — неки од њих чак заражени русофобијом. Међу њима Новаковић, по струци славист, био је још најближи Русима, али сукоб који је као министар просвете имао са митрополитом Михаилом, озло-

гласио га је у Русији као противника православља. Он се услед тога тако напунио једом и горчином на Русе, да је на пр. присуство двора на концерту једног руског певачког друштва сматрао за личну увреду.

Изненађење је било опште када је, 1895, Новаковићево министарство ударило у спољашњој политици сасвим руским правцем. Новаковић се измирио са митрополитом Михаилом, и између њега и тога старог панслависта није више било разлике у спољашњој политици. Овај обрт није наступио код напредњака тако нагло као што је то свету изгледало. 1887, у спору краља Милана и краљице Наталије, они су стали на краљичину страну. Њихово дугогодишње политичко другование са Миланом раскинуто је, и одмах затим ослабило је и њихово аустрофилство, које је добрим делом однеговао краљ Милан. Али главни разлог са кога су се они стали одвајати од Аустрије, била је Македонија. После берлинског уговора они су се хватали за Аустрију стога што су држали да нам само она може помоћи против бугарског надирања у Македонију, иза кога је стајала Русија. Али у бугарском рату од 1885 напредњаци су имали утисак да нам аустриска потпора против Бугара није ни врло сигурна ни врло искрена. Као посланик у Цариграду, Новаковић је у своме заузимању за наше просветне и црквене интересе у Македонији стекао ово

искуство: (1) у питањима православне школе и цркве, руски утицај јачи је од аустриског и на Порти и на Патриаршији; (2) у тим питањима Аустрија, као неправославна држава, неће да нас помаже ни онолико колико би могла. Из Цариграда Новаковић се вратио с уверењем да нашој пропаганди у Македонији нема успеха без руске потпоре. У своје време Аустрија је упућивала напредњаке да не траже Србији проширења у правцу Босне него у правцу Македоније, — и та иста Македонија била је доцније узрок што су напредњаци напустили аустрофилску политику.

На први поглед, могло је изгледати да нови правац напредњачке спољашње политике неће довести ни до чега. Русија је још у санстефанском миру доделила Македонију Бугарима; ако је уопште било могућно бранити пред њоме наше македонске интересе с неким изгледом на успех, тај су посао имале да узму на себе старе русофилске странке, либерали и радикали, а никако раскајани аустрофили напредњаци. Упркос тим неповољним изгледима, напредњачко русофилство имало је успеха. Пре свега Руси нису више били у санстефанским идејама; откако су прво кнез Батенберг, па онда Стамболов почели ослобађати Бугарску од руског утицаја, Руси су се показивали склони да у Македонији воде рачуна и о српским интересима. Што се тиче напредњака, Руси су били готови да им много што шта опросте, када су видели да они нису добро с Миланом, и да се исто тако одлучно противе његовом повратку у Србију као и радикали.

Крајем 1894 руски цар Александар III преминуо је, и под његовим наследником Николом II, нарочито када је за министра иностраних дела дошао кнез Лобанов, много се више пажње обраћало на далеки него на блиски исток. За Енглезе, Руси су били незгоднији на далеком него на блиском истоку: лорд Солзбери, шеф енглеске владе од јуна 1895, покушао је да поново отвори источно питање, и да пажњу руске дипломатије одврати од Тихога Океана на Босфор и Дарданеле. Поводом јерменских покоља, он је предлагао коренite поправке турске управе; ако Порта не би пристала на те поправке, Силе су требале да је принуде. Лобанов се одупирао енглеском предлогу, и Солзберијев покушај поновног отварања источног питања није успео. Улоге Русије и Енглеске у Цариграду биле су изврнуте: некада, Русија је била та која је у интересу хришћана захтевала поправку турске управе, а Енглеска бранила дотадашње стање; сада се Енглеска начинила заступником потлачених хришћана, а Русија чуварем целокупности Отоманске царевине. Турска је гледала у Русију као у спасиоца: руски утицај у Цариграду био је тако јак као у доба унђар-искелског уговора, који је био довео Турску скоро под руски протекторат. То је за Новаковићеву владу

био још један разлог више да надре у руском правцу.

Јерменски покољи навели су Бугаре на мисао да је дошао час за отварање македонског питања. Чете су стале прелазити из Бугарске у Македонију; између Ћустендила и Скопља, затим у Малеш-планини било је судара између бугарских чета и турских трупа; Турска је слала нову војску у Македонију, и сматрајући стање врло озбиљним, учинила је код наше владе питање да ли може рачунати на наше исправно држање. Од бугарскога рата, ми смо непрестано уверавали Порту о нашем пријатељству, али никада нисмо имали прилике да јој то и делом посведочимо. Та нам се прилика једва једном указала, и Новаковић ју је зграбио оберучке. Он се изјавио против отварања македонског питања, и обећао да неће допустити пребацивање бугарских чета преко Србије у Македонију: са наше стране Порта је могла бити сасвим спокојна. Између нас и Бугара понављала се руско-енглеска игра: Бугари по енглеском примеру хтели су отворити источно питање; ми, пак, по руском примеру то смо спречавали. У једном распису посланствима на страни Новаковић је објашњавао да ми не можемо ићи с Бугарима заједно у македонском питању, јер не смемо допустити да нам они постану јужна граница. Затворени са западне стране Аустријом, која је држала Босну, ми бисмо се угушили, ако

би нам Бугари, заузећем Македоније, затворили излаз на југ.[1]

Сигурна од српске стране, Турска је могла кренути трупе из Северне Албаније и Старе Србије и бацити их против бугарских чета у Македонији. Наше туркофилство, после толико година, стало се најзад исплаћивати. Пре свега, успели смо заједно с Грцима да осујетимо постављање нових бугарских владика у Македонији; видећи да од отварања македонског питања нема ничега, Бугарска је тражила од Порте четири нове владике, па да буде мирна; ми и Грци изјавили смо да у томе случају нас двоје нећемо мировати, — и Порта, да би што јаче привезала нас и Грке за себе, одбила је бугарске захтеве. После овога дошло је на ред испуњење наших захтева. Ми смо захтевали, „да се српској народности у Турској (у сва три македонска вилајета) даде право да може без сваке запреке, подизати српске школе; да се Србима у Турској призна њихова народност те да се не трпају ни у Бугаре ни у Грке; да се српској народности, напослетку, уступе два владичанска места, скопско и призренско“.[2] Примајући наше захтеве у начелу, Порта није много журила с њиховим испуњењем, и ми смо морали непрестано да је опомињемо на дата обећања. Најзад, јануара 1896, успели смо довести на чело рашко-

[1] Распис од 12 јули 1895.

[2] Стојан Новаковић, Балканска питања, стр. 121.

призренске епархије Србина бошњака, архимандрита Дионисија; његов претходник митрополит Мелентије био је чист Грк.[1] Питање призренског владике отворено је у јесен 1895 услед Мелентијеве смрти; Патриаршија је неко време врдала; најзад, на наваљивање руске амбасаде и под Портиним притиском решила се да пошље у Призрен Србина владику. То је био наш први успех на пољу македонске црквене политике. Седамдесетих година, Бугари су оцепили своју цркву од Цариградске патриаршије; ми, напротив, гледали смо да до својих владика дођемо у оквиру Патриаршије; овај пут, иако спорији и заобилазнији, морали смо узети због Русије. Та сила, која се седамдесетих година није устручавала помагати бугарско оцепљење од Патриаршије, сматрала је, деведесетих година, тај свој рад као велику погрешку: стварањем одвојене бугарске цркве, жигосане Патриаршијом као схизматичке, било је нарушено јединство православља, — и да не би задала јединству православља нов удар, Русија је прихватала наше црквене захтеве само утолико уколико су се они могли задовољити споразумно са Патриаршијом.

Новембра 1896 умро је напрасно у Скопљу митрополит Методије, по народности Грк као и при-

[1] Ми смо поглаваре епархија називали, по нашем обичају, владикама. По правилима Цариградске патриаршије, они су називани митрополитима

зренски Мелентије. Ми смо се надали да ће за новог владику бити постављен Србин. Изузимајући малог броја грчких и македонско-румунских кућа у самој вароши Скопљу, сва остала паства скопљанске епархије била је српске народности, због чега је Методију био придодан архимандрит Србин. Али Патриаршија, која је јануара 1896 жртвовала Србима Призрен, није хтела да им већ у новембру исте године да и Скопље. За Методијева наследника она је брже боље поставила Грка Амвросија, дотадашњег охридског митрополита. Амвросије се већ находио у Скопљу по неком другом патриаршиском послу, и избор Патриаршије зауставио се на њему јамачно стога што је он већ био на лицу места, и могао одмах заузети митрополију и цркву. Изгледало је као да се Патриаршија жури да нас стави пред свршени чин. Овај начин рада озлоједио је преко сваке мере српско становништво у Скопљу. Срби су се узбунили против Амвросија; нису му дали ући у цркву; место њега ушли су српски попови, и одслужили службу на словенском језику. Турска власт, да би се показала непристрасна, затворила је и запечатила цркву; на тај начин нису могли служити ни Амвросије ни српски попови. Српска борба против Амвросија продужила се. Из средине српског народа изабран је одбор који ће место Амвросија водити послове епархије, и одређена депутација која ће ићи у Цариград и тра-

жити Србина владику. Патриаршија се одупирала нашим захтевима; Порта је стала на нашу страну, и изјавила да не може дати берат Амвросију, када га народ неће. Непризнат и од српског народа и од турских власти, Амвросије, па с њиме и Патриаршија, дошли су у тежак положај. Новаковићева влада пала је убрзо после ових догађаја. Она није стигла решити скопљанско владичанско питање, али га је снажно покренула. Отпор скопљанских Срба учинио је велики утисак на наше јавно мнење, које није знало да је наш живаљ у Македонији тако многобројан и тако борбен. Ово је било први пут да је дипломатска радња наше владе била подупрта покретом самога народа, — и нашој пропаганди у Македонији рачунало се у заслугу што је успела да народ толико разбуди.[1]

У црквеном питању Порта је испунила обећања која нам је дала; она је радила на Патриаршији за наше владике, и само да Патриаршија није чинила тешкоћа, ми бисмо већ 1896 имали нашег владику како у Призрену тако и у Скопљу. Што се тиче наших захтева чије је испуњење зависило једино од ње, Порта је, фебруара 1896, потврдила консулски уговор, али није признала нашу народност, нити је опозвала забрану коју је раније изрекла против наших школа у битољском и солунском вилајету. У косовском вилајету допуштала је наше школе и признавала нам право на владике; ван косовског вилајета, по њеном гледишту, Срба није било, и Новаковићева влада залуд се трудила да је разувери. Чин да наша народност није била службено призната, довео нас је у једном тренутку у велику неприлику. 1896, Порта је установила у македонским вилајетима, поред валија, помоћнике хришћанске народности; у Битољу за помоћника валије постављен је Грк, а у Скопљу Бугарин. Срби нису добили ниједно помоћничко место, јер по турском службеном попису српска народност уопште није постојала у Отоманској царевини. Ти помоћници нису уствари значили ништа: Порта их је установила само стога, да би заварала Силе као да тобоже заводи неке поправке у управи Македоније; ипак за нас је било незгодно да се постављањем Грка помоћника у Битољу, а Бугарина помоћника у Скопљу утврђује службеним путем грчка надмоћност над нама у битољском, а бугарска у косовском вилајету.

Македонски успеси Новаковићеве владе, иако ограничени на поље црквено, били су јако цењени од нашег света. Постављење српскога владике у Призрену поздрављено је с великом радошћу. Нашу пропаганду нису могли довека водити консули; она се морала поставити на народну основу, а стожер

[1] Наш консул у Скопљу био је Мих. Г. Ристић. За подстицање Срба против Амвросија много је учинио архимандрит Иларион Весић, Србин из Србије. Весић је био један од оних попова агитатора каквима је Србија обиловала осамдесетих година.

такве народне организације могли су бити само владике наше народности. Као у Аустрији, тако и у Турској црква је била најпоузданији чувар народности.

Стојан Новаковић руководио је пословима пропаганде сам лично; за македонско питање он је био наш најбољи стручњак, не само међу политичарима него и иначе. Посланик у Цариграду Владан Ђорђевић, неуморан у обигравању Порте, Патриаршије и руске амбасаде, имао је сва својства великог дрогмана, и под Новаковићевим упутствима био је врло користан: ону моћ суђења и одмеравања која је недостајала Ђорђевићу, имао је Новаковић. Али ни Новаковић ни Ђорђевић не би могли учинити много да околности нису биле повољне. (1) Због нереда у Јерменској и Македонији Порти је наше пријатељство постало потребно; (2) Русија, под чије је окриље Новаковићева влада стављала нашу народну ствар, добила је стицајем прилика претежан утицај у Цариграду. Те две околности учиниле су да наша туркофилска политика, после неколико година празних нада и узалудног чекања, постане одједном плодоносна.

VI.

Русија, чије је савете Новаковићева влада радо слушала, препоручивала је словенским народима на Балкану сложан и заједнички рад. Њен утицај владао је не само у Београду и на Цетињу, него

и у Софији, где је кнез Фердинанд Кобург сврган с владе великог руског противника Стамболова и превео у православље свога првенца. На руско настојавање Срби, Бугари, Црногорци приближили су се једни другима. У пролеће 1896 краљу Александру дошли су у посету један за другим бугарски и црногорски кнез. Испуњена старим напредњачким неповерењем према Бугарима, Новаковићева влада није се много обрадовала бугарском кнезу; она је само Русима за хатар пристала на братимљење с Бугарима, — а како изгледа, ни бугарска расположења према нама нису била искренија. И ми и Бугари бојали смо се да се састанак наших владалаца не протумачи у Цариграду као почетак савеза управљеног против целокупности Отоманске царевине: за успокојење султана краљ Александар и кнез Фердинанд послали су му једну депешу у којој су га и сувише уверавали о своме пријатељству. Долазак бугарског кнеза у Београд био је чисто дипломатска посета, без икакве срдачности и од његове и од наше стране. Кнез Фердинанд није учинио у Београду добар утисак. Иако вазални кнез, он се држао већма краљевски него краљ Александар, и имао је ону аристократску углађеност иза које се осећа хладна охолост и презирање.

Посета црногорскога кнеза испала је сасвим друкчије: она се претворила у велики народни празник. Кнез Никола стигао је у Београд баш

на Видовдан, и одмах отишао у Саборну цркву да присуствује косовском парастосу. Црква је била сва увита у црно: у тој дубокој црнини, сјај униформи био је угашен, — и долазећи с улице, човек је имао осећање да се спушта у гробницу. Кнез Никола држао је краља Александра за руку, брисао сузе, крстио се и падао на колена, успомене на „тужно Косово“ поново су оживеле, — и цела је црква ридала... То косовско расположење које је од првога часа изазвао код света, кнез Никола одржавао је и даље. На дворскоме ручку говорио је без обичне дипломатске уздржљивости. У његовој здравици краљу Александру запажено је ово место: „Ја ти дођох на Видовдан... Цијело је Српство данас у духу с нама; што оно жели, желимо и ми двојица!...“ Где год би се кнез Никола у живописном црногорском оделу појавио, свет би нагрнуо са свих страна, и клицању није било краја. Београд се вратио у оно патриотско чувствовање какво је владало у данима уједињене омладине. Један тренутак био је нарочито дирљив. На тркама, када су дошли на ред „лаки јахачи“, деца од дванаест до шеснаест година, они су у пролазу испред краља Александра и кнеза Николе, одједном запевали: „Онамо, 'намо...“. Као спорт, рекао је један енглески новинар, трка лаких јахача није вредила много, али као песма на коњима била је у свом роду „јединствена“. Сви присутни, почевши од кнеза Николе, ударили су у плач.

Посета кнеза Николе узбудила је националистичка осећања Београђана како их скоро није ништа узбудило, и у томе је лежао њен значај.

VII.

Новаковићева влада била је у добрим односима са свима суседним државама, изузимајући Аустрије. Новаковићева влада већ је затекла извесну затегнутост у аустро-српским односима због забране увоза српских свиња у Угарску. Као разлог за ту забрану, изречену у мају 1895, наводила се зараза наших свиња. Ми смо доказивали да заразе нема код наших свиња него код угарских, и да је неколико великих свињарских трговаца угарских наговорило угарску владу на забрану увоза српских свиња само тога ради, да би се цена свиња одржала на оној висини на коју је скочила услед свињске заразе у Угарској. После дужих преговора, ми смо се споразумели с угарском владом да наше свиње прегледа мешовита комисија у којој ће бити и један угарски ветеринар. На основу извештаја те комисије граница угарска отворена је, јула, нашим свињама, али не у неограниченом броју: ни ово ограничавање увоза, ни она мешовита комисија нису били предвиђени ветеринарном конвенцијом; иако по гласу конвенције нисмо морали, ми смо пристајали на те ствари само да бисмо умилостивили угарску владу. Али она, пошто је отворила границу у јулу, затворила ју је на-

ново крајем истог месеца. Граница је остала затворена све до октобра; око половине тога месеца увоз наших свиња, опет у ограниченом броју, био је допуштен, али крајем децембра нашло се новог повода за његову забрану. Укратко, од маја до децембра граница је затварана три пута. То је био страховит удар за нашу свињарску трговину. У лето 1895, 120,000 зрелих свиња лежало је у оборима и чекало на отварање границе. „Ја сам имао, причаће доцније један свињарски трговац, 600 брава, па тринаест месеца стојим и гледам у небо... Да је ко други био на моме месту, и да је препатио моје муке, њему би црна брада постала бела за три дана...“ У канцеларију министарства иностраних дела навалили су свињарски трговци на жалбу; једнога дана дошли су у тако великом броју да их је Новаковић морао примити у ходнику. Његова висока крупна фигура надвишавала је ту гомилу, али његова мирна професорска реч није њоме владала. Тих собни радник, он је био пола увређен, а пола уплашен бруталношћу речи и покрета тих људи навикнутих да се свађају и вичу на пијаци. Они су тражили брза дела, јер свиња не може да чека. Он им је у поучном тону, као малој деци, саветовао стрпљење. Његове речи губиле су се у граји незадовољства, и наши трговци разишли су се дубоко уверени да Новаковић није у стању схватити, шта је то свиња. „Мисли он, то је граматика!“ псовао је један масан марвени трговац, силазећи низ басамаке министарства.

Наша штампа нападала је у глас и нашу владу и угарску: угарску владу стога што је забранила увоз наших свиња противно прописима ветеринарне конвенције; нашу владу стога што је допустила такву повреду једног међународног уговора. У исто време критикована је и сама конвенција као одвећ растегљива: утврђивање зараженост свиња, као и трајање забране њихова увоза, било је углавном остављено слободној оцени угарских ветеринара, односно самовољи угарске владе.

Што је дуже трајала затвореност границе, свињарски трговци све су више говорили између себе о томе како би се ослободили економске зависности од Аустрије. Изнета је, прво, мисао да свиње упутимо морем у Марсељ. Убрзо се видело да Марсељ не може бити накнада за Штајнбрух. На дугом поморском путу свиња је губила у тежини, па и у цени; у Марсељу трговина са свињама није трајала целе године, него само од септембра до марта; цела потрошња свиња на марсељском тржишту била је неколико пута мања него наша производња... После рђава искуства с Марсељом, дошло се на другу мисао, а то је да се свиње не извозе више живе, него заклане и прерађене. Али у нашој земљи постојала је само једна мала приватна кланица; велике савремене кланице имале су тек да се подижу; 1895 склапа се на брзу руку акционарско друштво за подизање једне велике кланице, и доноси се закон о

државној помоћи таквих кланичних предузећа. На другом месту било је говора о привременој кланици у Нишу и о сталној која се почела подизати у Београду. Кланице су могле бити од велике помоћи свињарској трговини, али не одмах. Докле оне проради, требало је времена; дотле ми смо били на чистој штети због затварања угарске границе. Милиони су изгубљени, и поремећај се осећао не само у свињарској трговини, него у целом привредном животу.

Новаковићева влада изгледала је немоћна да реши свињско питање. То није било само питање наших трговинских односа с Аустро-Угарском, и није било само питање тумачења ветеринарне конвенције, него је било питање општег правца наше спољашње политике. Русофилство Новаковићеве владе разљутило је Аустрију још више него русофилство радикалних влада, јер му се од напредњачких министара није надала. Она је ударила наше свињарске трговце по кеси, да би нам показала како је за нас аустријско пријатељство много више „насушна потреба“ него руско пријатељство. Новаковићева влада била је у мучном положају: због наших интереса у Македонији она се морала држати Русије, али због те русофилске политике страдали су интереси наше извозне трговине. На који начин да се наш национализам усклади са нашим економским потребама?...

Година 1896 донела је у аустро-српским односима, место побољшања, погоршање. Врх још нерешена свињскога питања отворило се једно ново питање, — питање српске заставе на мађарским светковинама. 1896 Мађари су светковали хиљадугодишњицу свога доласка у Европу: у низу светковина била је и једна историска поворка у којој су поред застава земаља круне Св. Стевана требале да буду ношене заставе Србије и Бугарске. На наше питање, аустроугарски министар иностраних дела Голуховски изјавио је да то нису заставе данашње Србије и Бугарске, него раније заставе тих земаља које се по ваікадашњем обичају носе приликом крунисања угарских краљева.[1] Незадовољна овим објашњењем Новаковићева влада одлучила је да наш бечки посланик не узима учешћа у пештанским светковинама.[2] Голуховски је приметио да би неучешће нашега посланика рђаво утицало на наше односе с Угарском.[3] Наш посланик Ђорђе Симић предлагао је Новаковићу ово: ми бисмо присуствовали отварању изложбе, чиме су 2 маја по новом почињале мађарске светковине, а не бисмо присуствовали историској поворци у којој се имала носити наша застава, и која је долазила на ред тек 8 јула по новом.[4] Новаковић је био непопустљив. Он је узео надугачко и нашироко објашњавати, како та застава која ће се

[1] Наш посланик у Бечу 22 марта 1896.
[2] Министар иностраних дела посланику у Бечу 30 марта 1896.
[3] Наш посланик у Бечу 10 априла 1896.
[4] Исти 30 марта 1896.

носити у Пешти, има све ознаке заставе данашње Србије. На њој је оцртан грб старе Тривалије; зар се тим именом није „у византијској топографској терминологији“ називала садашња Србија? И зар се тај грб — глава дивљег вепра са стрелом — није налазио на „многим старијим заставама и печатима Кнежевине Србије од 1804 и 1835...“[1] Новаковић није више говорио као дипломат, већ као директор музеја који брани национални карактер једне старине с ученошћу стручњака и одушевљењем родољуба: од главе дивљег вепра начинио је питање народнога поноса и своје властите историчарске савести.

Граф Агенор Голуховски, велики пољски племић, ожењен једном француском кнегињом, тип дворског човека и салонског дипломата, — граф Агенор Голуховски остао је згранут пред Новаковићевим изливом хералдиске учености: такву професорску цепидлаку он још није срео међу дипломатима. Он није знао „византијску топографску терминологију,“ али је, као стари дворанин, знао на изуст све владалачке титуле, — и сетио се одмах да енглеска краљица има у својој титули назив француске краљице, а аустриски цар назив војводе Парме и Пиаченце. Када се Французи не љуте на Енглезе, ни Италиани на Аустријанце, зашто се ми љутимо на Мађаре? Нашто од простих историских символа правити

[1] Министар иностраних дела 13 априла 1896.

велика политичка питања? Најзад Голуховски је још могао разумети наше неприсуствовање поворци историских застава, али што никако није могао разумети, то је наше неприсуствовање почетним светковинама од 2 маја, које је приређивао сам суверен. Изостати са тих светковина, била је исто таква „непристојност“ као изостати са дворског бала: докле је Новаковић читао Голуховском лекцију из хералдике, Голуховски је читао Новаковићу лекцију из дворске етике. Голуховски је завршио претњом: ако наш посланик не дође на светковине од другога маја, које нису имале никакве везе са српском заставом, Голуховски диже руке од нас, — и неће се више заузимати за нас код угарске владе, са којом смо имали толико тешкоћа због затварања границе.[1]

И поред Голуховскове претње, наш посланик није присуствовао почетним светковинама у Пешти. Шта више 10 априла, у Београду, једна гомила ђака, и то највише богослови, спалила је пред спомеником кнеза Михаила један комад платна премазан бојама мађарске заставе. Спаљивање је извршено за трен ока: докле је жандармска коњица дојурила, гомила је већ очистила простор пред спомеником... Овај догађај, за који је Новаковићева влада одмах дала задовољење Аустрији, имао је одјека ван наше земље. „Потлачене народности“ хабзбуршке монархије узбуниле су се.

[1] Наш посланик у Бечу 16 априла 1896.

Срби, Румуни, Чеси држали су у Паризу заједнички збор, на коме су осудили Мађаре и њихову политику.

Односи између нас и суседне монархије постали су сасвим рђави. Крајем маја, у буџетском одбору аустриске делегације, Голуховски је изразио своје незадовољство стањем ствари у Србији. Шесетих година, Србија је важила као мала урнек држава; данас је растројена страначким борбама и упућена „несигурним путевима". Услед тога и благовољење Аустрије према њој може ослабити.

У Бечу су знали да нисмо криви само ми, него и Мађари, и да без затварања границе не би дошло ни до спора око српске заставе у Пешти ни до спаљивања мађарске заставе у Београду. Месеца јула (1896) почели су нови преговори између нас и Пеште око отварања границе. Споразум је постигнут на овој основи: граница ће се отворити, али само за свиње од 120 кила, па и то само у ограниченом броју. Мешовита комисија српских и угарских ветеринара вршиће преглед свиња, докле оне буду још на српском земљишту. Јулски споразум толико је одступао од дотадашње ветеринарне конвенције да се могао сматрати као нова конвенција. Опозиција је уписивала Новаковићевој влади у грех, што није успела принудити угарску владу на поштовање ветеринарне конвенције такве каква је била закључена. Нарочито је осуђивана

она одредба јулског споразума по којој су преглед наших свиња на нашем земљишту вршили уз наше ветеринаре и угарски; тај надзор страних лекара био је несагласан с државном независношћу. Новаковићева влада бранила је ову одредбу практичним разлозима: било је боље да преглед свиња врши мешовита српско-угарска комисија пре почетка извоза, него да се већ извезене свиње враћају на основу једностране оцене угарских ветеринара. Цео јулски споразум био је ствар нужде: наши извозници нису могли дуже издржати „свињски рат". Рат је тај трајао више од године дана; ни извоз у Марсељ ни кланица у Нишу нису могли отклонити кризу свињарске трговине; трговци су кукали за Пештом, и под њиховим притиском начињен је јулски споразум.

После постигнута споразума у свињском питању, Мађари су желели да наш посланик посети њихову изложбу, од чијег је свечаног отварања у своје време изостао. Та им је жеља испуњена, и појаву нашег посланика на пештанској изложби мађарска штампа тумачила је као знак да су српско-мађарске размирице најзад окончане.

У септембру краљ Александар, по позиву аустриског цара, присуствовао је свечаном отварању Ђердапа, и држао необично топлу здравицу, која је требала да изгласи и последњи траг наших несагласица са суседном монархијом. Ствари су се постепено враћале у стари ред, али само привидно. Аустријанци су били и даље кивни на Новаковића

због општег правца његове спољашње политике. Они су говорили: ми немамо ништа против добрих односа између Србије и Русије, али пријатељство с Русијом не спречава пријатељство с Аустријом; зашто Новаковић, откако се приближио Русима, непрестано изазива и вређа Аустријанце?

Бесумње Новаковић није био дипломат. Он није умео да врда између Аустрије и Русије. У питању наше заставе радио је управо онако како дипломат не сме да ради: од мале ствари начинио је велико питање. Изостајање нашег посланика од дворских свечаности у Пешти била је груба погрешка, коју смо морали исправљати накнадном посетом нашег посланика пештанској изложби, — и то исправљање личило је јако на извињавање.[1]

[1] Говорило се у оно време да је бечки посланик Симић навео Новаковића да протестује против ношења српске заставе у Пешти, и да је Симић желео заплести Новаковића у дипломатске тешкоће које би изазвале његов пад. Симић се спремао да наследи Новаковића, и заиста га је крајем те године и наследио. По службеним актима, Симић не изгледа тако црн како су га описивали. Истина, он је у први мах писао да би његово присуство у Пешти приликом ношења српске заставе значило „санкционисање мађарских претензија на српске земље". Али после се тргао, и предлагао Новаковићу да му допусти присуствовање дворским свечаностима од 2 маја; што се тиче историске поворке од 8 јуна, он би се извинио приватним разлозима што јој неће присуствовати Ако је помирљив предлог Симићев Новаковић одбио, то зацело није било стога што га је на то Симић навео.

Али изузимајући то једно питање које се тицало наше заставе, нема ниједног другог питања у коме је Новаковић изазивао и вређао Аустрију. Ако се Аустрија ипак осећала увређена, то је било просто стога што је Новаковић разбудио национализам у Србији. Аустрија је желела у Србији једну владу која ће национализам сузбијати отприлике онако као што га је Калај сузбијао у Босни. Од наших странака, либерали и радикали били су безобзирни националисти; једини напредњаци били су вољни да воде неког обзира о „праведној осетљивости" суседне монархије, — и да се одупиру сувише бујним изливима нашег национализма. Али Стојан Новаковић повукао је и напредњаке у националистичком правцу, терајући у понеким стварима даље од радикала и либерала: на пример он је први имао куражи да дозове црногорског кнеза у Београд. У спољашњој политици између српских странака није више било разлике; све су се измириле и сјединиле на истом националистичком програму; то је морало дати новога полета српском национализму, — и то не само у границама српске краљевине, него и у српским покрајинама под Аустријом... То је био главни разлог што се аустриска дипломатија љутила на Новаковића. Новаковић, истина, није имао много дипломатске гипкости, али баш да ју је имао у највећој мери, он не би могао отклонити од себе гнев Аустрије, јер она се није гневила на њега због овог или

оног његовог чина, него због општег духа његове политике.

VIII

Унутрашња политика Новаковићеве владе била је мање бурна него његова спољашња политика. У Скупштини, опозицију је чинила она мала група либерала који су се 1895 одвојили од Авакумовића и Рибарца. Њен вођ Јеврем Андоновић провео је сав век у судској и полицискоj струци и имао на државне послове погледе сталоженог и трезвеног бирократа. Он није водио опозицију пошто пото: код свакога владиног предлога питао се да ли би га он сам, на месту владе, поднео, — и чешће се дешавало да владине предлоге прихвати, него да их одбије. Ни он ни његови другови нису досађивали влади критикама и интерпелацијама. Његова опозиција била је толико чиновнички исправна да је већ изгледала неозбиљна: на Андоновићев начин опозиција се могла водити у једној од владе постављеној комисији, али не у парламенту.

Либерали ван Скупштине, Авакумовић и Рибарац, били су много борбенији, али осем преко страначких листова нису имали другог начина да својој борбености даду одушке. Септембра 1895 за вођа странке поново је изабран Јован Ристић, који се са тог положаја повукао почетком 1889, када је постао намесник. Поновни Ристићев избор

толико је онерасположио дотадашњег вођа странке Авакумовића да је иступио из главног одбора. Иако Авакумовић није одвајао своју групу, његово повлачење ослабило је јединство странке, које је већ било начето стварањем Андоновићеве групе.

Ристић, од првог априла, био је прекинуо односе с двором. Изабран за вођа странке, он није могао остати у завади с двором; уосталом, и сам краљ Александар желео је измирење, — али са тако достојанственим господином као Ристић утврђивање „церемониала“ измирења није ишло глатко. Преговори су се протезали неколико месеца, и Ристић је отишао у двор тек марта 1896. Долазак кнеза Николе дао је Ристићу згодну прилику да се после неколико година поново јави на једној дворској свечаности. Он је то извео са својом познатом мајсторијом. Позват на гала-представу у част црногорског кнеза, он је тражио да му се, као бившем намеснику, да засебна ложа, и дошао је тек онда када је цела сала била пуна. Није довео собом никога, чак ни своју жену, — и док је у свима осталим ложама било згурано њих неколико, он се, сам самцат у својој ложи, издвајао од остале публике као у нарочитом оквиру. Он је имао своје старо држање, круто, напето, уштиркано. Његово је лице било непомично као образина, бледо као намазано кредом, са бакенбартима старачки танким и белим као за-

лепљеним. Његови противници, који се ничега нису више бојали него његова повратка у политички живот, били су поражени кад су га видели ускрсла, и то у позоришном осветљењу, са свима орденима, охола и свечана као што је увек био. Тога вечера о њему се говорило много више него о кнезу Николи.

Многи су се надали да ће Ристић дати нове снаге и полета либералној странци, али он је био сувише стар за тај посао. Либерална странка постала је у пуном смислу речи паланачка странка: њу нису водили ни сеоске газде ни чиновничка интелигенција, него паланачки адвокати и трговци. Највећи део времена они су проводили у међусобним свађама и протеривањима, каква су честа у паланачкој беспослици услед судара ситних неваспитаних сујета. Ристић је навикао на сасвим друкчије друштво; он није умео да се окрене у тој новој средини у којој су се „износиле чикарме“ и „ударао јадац“. Његове беседе на либералним зборовима, изговорене једва чујним гласом и непомичним лицем, нису загревале никога. Ристић је више гледао у прошлост него у будућност, — и непрестано се враћао на историске заслуге либералне странке и своје личне; то је више личило на мемоаре него на политичке говоре. Он је беседио мудро, али његова мудрост одвајала се од текуће политике, — и уместо наредбе за борбу он је давао добре савете и паметне изреке. У

финансиском питању није умео предложити ништа боље од карлсбадскога споразума; у спољашњој политици одобравао је Новаковићев национализам; у унутрашњој политици предлагао је промену устава, и то у слободоумном духу, — али његово слободоумље, које је и у његовим млађим годинама било одвећ смотрено, постало је сада још и старачки магловито и неодређено. Ристић се претварао у страначку древност и икону, али не само његови пријатељи, него ни његови непријатељи нису то увиђали; ови последњи стрепили су и даље од њега као од врло искусног и препреденог политичара, који се може из небуха, неким подземним путевима, опет обрести на влади.

Радикална странка, која није била заступљена у Скупштини, борила се против Новаковићеве владе кроз своју штампу, која је била и многобројнија и борбенија него штампа других двеју странака. У тој новинарској борби највише се одликовао Стојан Протић, који је, после Пере Тодоровића и Јована Ђаје, био трећи велики новинар изникао из радикалне странке. Неуморни чланкописац и полемичар, Протић је по књижевном дару изостајао иза Тодоровића и Ђаје; у његовом писању било је неке професорске сувоће и стручњачког цепидлачења; само по јачини личних напада и кавгаџиском тону познавао се новинар. Наоружан фактима, издржљив и јогунаст у борби, он је био опасан противник за сваку владу. Под

личним режимом који је настао 9 јануара 1894, Протић није био само први новинар радикалне странке, него још и њен главни доктринар. Поред чланака о текућој политици, писао је и теориске чланке у којима је, објашњујући начела праве уставности и парламентарности, давао посредним начином критику личног режима. Он је први свратио пажњу на енглески парламентаризам као једини прави; до њега пак тај парламентаризам дошао је у познатом Бецхотовом тумачењу. Бецхот је доказивао да „равнотежа власти" која се сматрала као одлика енглескога парламентаризма, — уствари не постоји. Круна и парламенат нису два равноправна чиниоца; Круна има само спољашње достојанство власти; стварна власт припада парламенту, — тачније речено, Дому комуна. У пракси, кабинет се не држи заједничким поверењем Круне и Дома комуна, него искључиво поверењем Дома комуна. Круна мора дати владу оној странци која је у томе телу најјача, — па ма какво било њено лично мишљење о вођама те странке и њиховој политици. По начелима правог парламентаризма, кабинет није ништа друго него скупштински одбор. Насупрот онима који су причали о преимућствима нестраначких влада и Крунином стишавању политичких страсти, Протић је доказивао да, по начелима правога парламентаризма који је Енглеској дао унутрашњи мир и спољашњу моћ, влада мора бити страначка, с потпуним искључењем Круне из политичке борбе.

Новаковићева влада није гонила радикалне чиновнике и није стезала радикалну штампу, као што су то чиниле неутралне владе пре ње. Она је одмах првих дана дала амнистију свима који су осуђени због Чебинчеве завере. Ова благост Новаковићеве владе објашњује се донекле утицајем краља Александра и краљице Наталије, који су штитили радикале и у потаји преговарали с њима. Колико је год Новаковићева влада била блага према радикалним првацима и радикалном чиновништву, толико је била строга према радикалном народу у унутрашњости, који се на њу више жалио него на раније неутралне владе. После укидања Устава од 1888, збрисана је окружна и среска самоуправа; за општине повраћен је закон од 1866 из доба кнеза Михаила и Николе Христића, истина не у првобитном облику, него са каснијим изменама и допунама, али и тако измењен он је давао полицији право збацивања кметова и постављања привремених управљача општина, т. зв. регената. Ти регенти, држани од полиције насупрот народу, били су једна врста малих локалних тирана. Да ли је међу њима било баш толико јатака и бивших робијаша колико су радикални листови набрајали, о томе може бити спора, али што изгледа сасвим сигурно, то је да су ти регенти јако стегли општине, и да је на њих била велика повика у народу. Уз то су дошле мере против хајдучије, на које се народ такође

жалио: сашоравање села, ванредни прирези, велики број потајника, стављање и правих и кривих под полициски надзор, најзад честе потере, тегобне за сељаке као какав кулук. Сава Грујић забележио је у свом дневнику[1] јадања Димитрија Катића, како је полиција у Горњој Ресави, због једног хајдука који се није дао ухватити, попалила на простору од десет сахата дужине све појате, сва сена, све куће сточарске. Ни Турци ни Швабе, рекао је Катић, не би радили ово што српске власти, — и мени је сада свеједно ко ће овом земљом господарити.

Радикали из унутрашњости наваљивали су на вође у Београду да како знају учине крај напредњачком режиму, јер се он више не да подносити.

IX.

Положај Новаковићеве владе, отпочетка лабав на двору, није се ни у току времена учврстио. Краљ Милан, коме је Новаковићева влада закратила приступ у Србију, није престајао гунђати: њега, једног Обреновића, гоне из земље као превратника, онда када ту господствује једна „госпођа Кешко“, и када се стари душманин Обреновића, кнез Никола дочекује у триумфу... Изгледа да се свет окренуо тумбе... Децембра 1895, Нишлије су позвале краља Милана да присуствује прослави ослобођења њихова града. Он је једва

[1] 4 марта 1896.

дочекао ту прилику, да објави широм целога света своју тужну судбу невина прогнаника. „Мени је жао, писао је он, што околности ван моје воље не дају ми могућности да заједно с вама ускликнем из дубине душе: Да живи краљ Александар I...“ Његово незадовољство Новаковићевом владом потицало је не само из личних, него и из политичких разлога. Он је осуђивао њену политику према Аустрији. Када му је одбор српских ђака у Паризу послао свој напис против Мађара, он је одговорио да не може тај поклон примити, јер не може одобрити једну политику која је у потпуној супротности с оном политиком коју је он водио као владалац. Идеје српских ђака биле су, по његовим речима, илузије и фата-моргана. Ове речи упућене српским ђацима, тицале су се уствари Новаковићеве владе. У колико је још имао везе са краљем Александром, он му је говорио против Новаковићеве спољашње политике, и саветовао му да у интересу добрих односа с Аустријом отпусти Новаковића што пре.

Краљица Наталија, која је отпутовала августа 1895 љута на Новаковићеву владу, вратила се децембра са непромењеним расположењем. Она је и даље гурала свога сина у наручје радикала, и своје политичке мисли поверавала је много потпуније и искреније неким радикалним првацима, на пример ђенералу Сави Грујићу, него шефу владе Новаковићу.

Новаковићева влада, непријатна и краљу Милану и краљици Наталији, стајала је још најмање рђаво код краља Александра. Он ју је држао насупрот саветима и оца и мајке. У њему се опажала извесна промена: изузимајући неколико крупних политичких питања, он се није више занимао политиком. Под утицајем краљице Наталије узео је веселији и безбрижнији начин живота, који је боље одговарао његовим годинама. Краљ Милан, докле уза њ, није умео да га разноди: лов, коцка, политички разговори, војне свечаности, дуга бављења у Нишу, — то је био живот који му је Милан удесио: изузимајући политичких разговора, то је био живот официра у гарнизону. Краљица Наталија одједном је оживела двор: балови, забаве, излети нису престајали. Зима 1895/6 била је обилна забавама у двору: два велика и два мала бала, две позоришне представе са француским глумцима, поред тога сваке недеље игранка за ужи круг. У официрском дому сваке друге суботе давана је забава, на коју је краљ редовно долазио. Исто тако није изостајао ни од грађанских балова. Он је учио да игра; лишен слуха и лакоће покрета, био је најтрапавији играч своје краљевине, али то му није сметало да у своме игрању сам ужива.

Око краљице Наталије увек је била поворка жена и девојака; краљ Александар се расплинуо у њиховим празним разговорима и шалама. У Драгу Машин био је до ушију заљубљен, и на

дворским забавама најрадије је играо с њоме. То је био чудан пар. Он, иако крупан и развијен, изгледао је ипак у ђенералској униформи, златној и црвеној, некако детињасто и шмокљасто због збуњеног кратковидог погледа и неспретних покрета. Она, за својих тридесет година, била је доста витка и мазна, али према том двадесетодишњем младићу, њено бледо лице чинило се увело, а дубок поглед њених лепих очију потпуно лишен наивности. Валцер тога дечка ђенерала и те лажне младице, више вођен он њоме него она њиме, личио је помало на игре уз месојеђе када се младо преоблачи у старо, а старо у младо.

Заузет својом љубављу и забавама, и уз то доста честим и дугим путовањима, краљ Александар се, по речима једног страног дипломата, одвикавао од озбиљног рада и занемаривао је државне послове. Њему је требала једна влада која ће те послове водити место њега; Новаковићево министарство показало се добра радна влада, и он се није журио да га обори. Али краљица Наталија није мировала. Она је непрестано наваљивала да се власт преда радикалима. Од августа до децембра 1895 провела је на страни; чим се децембра вратила, она је јаче но икада стала радити за радикале. На месец дана по њеном повратку, „Одјек“ је објавио да радикална странка, која је дотле водила политику пасивног отпора, ступа поново у борбу. Пасивним отпором

радикална странка хтела је показати да реакционарне владе, ни онда када им опозиција не смета, нису кадре урадити ништа; пошто је то за последње две године доказано довољно, радикална странка може мирне душе ступити поново у борбу... Овим ратоборним речима прикривана је једна у основи миролубива политика. У радикалној странци, династиска група која је, одбијајући споразум са Миланом, тражила споразум с Александром, била је јача него антидинастиски елементи странке. У династиској групи Сава Грујић и Никола Пашић сводили су услове измирења с Круном на две тачке: (1) састав једног радикалног или бар радикалима повољног министарства; (2) промена Устава од 1869. Што се тиче Устава од 1888 Грујић и Пашић били су га прегорели. Коста Таушановић и Јован Ђаја, напротив, тражили су да се тај Устав успостави; после тога нека се он, ако је то услов споразума с Круном, одмах промени; главно је да се ма и најкраткотрајнијим успостављањем Устава од 1888 утврди, да радикална странка остаје доследна у осуди државног удара од 1894. Она пристаје да се мири с Круном, али не пристаје да призна стање ствари створено државним ударом. Странка се тек после дужег колебања одлучила за Грујић-Пашићево гледиште, и то поглавито због Пашића, који је најодлучније заступао споразум са Круном. Успостављање Устава од 1888 онако како су га замишљали Таушановић и Ђаја,

— успостављање праћено одмах променом, — било је платонска мера. Пашић није никада правио питање од платонских ствари; врло упоран у оном практичном циљу који је кад имао пред очима, он је у формалним питањима био до крајности попустљив. Његов циљ био је довести радикале поново на власт; да ли ће се то постићи на основу стања ствари створеног државним ударом, или на основу претходно успостављеног Устава од 1888, то је био чист државно-правни формализам. Али Пашић се потпуно слагао са Таушановићем и Ђајом у томе, да када радикали поново дођу на власт, онда треба удесити ствари тако да радикалну владу краљ не може више лако оборити. Ради тога било је потребно донети нов Устав који ће краља мало јаче стегнути него Устав од 1869. Радикални повратак на власт морао се стога везати с питањем уставне промене.

У исто време кад радикална опозиција, и напредњачка влада говорила је о промени Устава од 1869. Она никада није марила тај Устав који је био дело њеног великог противника Ристића. Не спорећи потребу уставне потребе, напредњачка влада доказивала је да Устав треба променити строго уставним путем, тј. на онај начин који је он сам за своју промену предвидео. Тај начин био је доста спор: за испуњење свих претходних формалности тражила су се два редовна сазива. Напредњачка тактика била је вешта: тражећи да

се уставна промена изврши по строго уставном начину, напредњаци су је уствари одлагали за више од године дана, и како је радикални долазак на власт био условљен уставном променом, то су напредњаци одлагањем уставне промене одлагали и министарску кризу. Радикали су прозрели напредњачки смер. „Одјек" је писао: „Може се ревидирати Устав од 1888; може се градити нов Устав земаљски, према стеченом искуству са Уставом од 1888, али се никако не може данас мењати Устав од 1869... У самој ствари, земаљски Устав од 1888 год. заменила је краљевска прокламација од 9 маја. Ова је прокламација Устав садашњем провизориуму, и у овој прокламацији може се само тражити излаз на прави уставни пут, који је тада напуштен, а не у привремено важећем Уставу од 1869". Како се у једној прокламацији којом је „напуштен прави уставни пут", могао наћи „излаз" на тај исти пут, није било сасвим јасно. Главно је да су радикали сматрали да краљ може отворити уставну промену кад и како буде хтео, без обзира на прописе Устава од 1869.

Постављен између радикалних и напредњачких захтева, краљ Александар је ударио у врдање. Почетком 1896, он је допустио Новаковићевој влади да поднесе Скупштини предлог о промени Устава онако како је то предвиђао сам Устав од 1869 у члану 131. Напредњаци су пливали у радости: док би се испуниле све формалности из члана 131,

требало је времена; напредњачки режим изгледао је утврђен. Они нису знали да је краљ готово у исто време известио радикале преко краљице Наталије, да се он не слаже с Новаковићевом владом у питању уставотворног поступка,[1] и да ће отворити уставно питање без обзира на рокове из члана 131. Да би дао радикалима о томе доказа, он је одлучио поставити један одбор свих странака који ће израдити нацрт новог Устава.

За постављање овог одбора требало је добити пристанак Новаковићеве владе. Новаковић није знао за краљеве договоре с радикалима, и уопште није био брз да намирише дворске сплетке; али, најзад, и њему је морало пасти у очи да краљ жури с уставном променом, иако је влади допустио да у уставном питању пође спорим путем члана 131. Због тога је у фебруару 1896 избила министарска криза. Краљ је на неки начин умирио Новаковића; влада је тргла оставку, и пристала да уставни одбор свих странака почне рад у мају. Влада је држала да, ма колико уставни одбор брзао, уставној промени неће се приступити пре протека рокова из члана 131.

Пошто је добио пристанак Новаковићеве владе на састанак уставног одбора, краљ је почео преговоре с опозицијом. Његово дуго одлагано измирење с либералним вођем Ристићем, извршено најзад у марту 1896, стајало је у вези с питањем

[1] Дневник Саве Грујића, 4 фебруара 1896.

уставног одбора. Тог истог месеца пристали су и радикални прваци да узму учешћа у раду уставног одбора. Између краља и странака постигнут је споразум и о саставу одбора. То је тело састављено тако да краљ не може бити надгласан: свака од три странке имала је пет чланова; поред тога краљ је постављао својих пет чланова, т. зв. неутралаца, узетих између људи ван странака. Тих пет неутралаца и пет напредњака држали би у равнотежи пет либерала и пет радикала: у случају равне поделе гласова питање је решавао краљ као председник.

По својим властитим речима, Новаковић „држао је као у воску да је пред њим радња уставног одбора". Он је најозбиљније и најсавесније спремао нацрт новог устава. Узео је преда се напредњачки нацрт из 1883 и Дарестову збирку устава, па је брижљиво упоређивао напредњачки нацрт, члан по члан, са свим европским уставима. Он је уживао у своме послу; волео је да упоређује разне текстове и да бележи варианте; то га је опомињало на његове старе филолошке студије. Таман је Новаковић завршио претходна проучавања, а споразум између краља и либерално-радикалне опозиције покварио се. По саопштењу које је о томе учинила опозиција, она је покренула ово претходно питање: „Ко ће бити позван да изведе уставну реформу, пошто је уставни одбор припреми? Хоће ли се предузети и потребне мере, да

се обезбеди слобода избора за оно Народно Представништво које ће бити позвано да реши спремљени пројект новог Устава?" На ово питање либерално-радикална опозиција није добила повољан одговор, и то је био разлог што је у последњем часу одбила учешће у раду уставног одбора. Саопштење опозиције састављено је тако, као да је она тражила јемство да ће се влада променити по свршетку рада уставног одбора. Уствари, опозиција, и то нарочито радикали, тражила је да се влада промени пре почетка рада уставног одбора. „Од одбора", рекао је краљ Новаковићу, „нема ништа зато што радикали не пристају да у тај посао улазе с овом владом, а он, краљ, неће владу да мења".[1]

Зашто краљ Александар није хтео жртвовати Новаковића радикалима? О томе се не зна ништа сигурно, јер краљ Александар крио је своје намере. Вероватно радикални захтев о промени владе, постављен последњег часа као нека уцена, наљутио је краља, који није допуштао да се над њиме чини притисак; то би објашњавало између осталог и и то што је радикални захтев одбио на доста прек начин. Али главни разлог краљева држања биће јамачно тај, што се бојао да напредњаци, озлојеђени Новаковићевим отпуштањем, не одрекну

[1] Новаковић, Двадесет година, стр 183. Новаковићево казивање потврђује и Ђорђе Симић у рукописним записима о свом другом министровању,

учешће у уставном одбору. Без напредњака, краљ није мислио улазити у уставно питање; он се с њима много боље слагао о новом Уставу него с радикалима; на пример, и он је као напредњаци желео горњи дом, који радикали нису примали. Помоћу напредњака он је мислио умеравати претераности радикалних захтева; изгледа још 1896 у њему се зачела мисао о онаквом напредњачко-радикалном Уставу какав ће октроисати 1901.

Разлаз између краља и радикала ни он ни они нису сматрали као коначан. Захваљујући краљици Наталији, везе и поруке између њега и њих продужавале су се и даље. Радикали су живели у уверењу да уставна промена није скинута с дневног реда, него само одложена. Да би показали целом свету, а на првом месту краљу Александру, да је покрај свега што се дешавало у последње време, народ остао веран њиховој застави, радикали сазову збор својих једномисленика из целе земље у Београд, на дан 28 јула. Један очевидац збора, који није био радикал, Живан Живановић вели ово: „Знало се већ, да су се кренули људи из најдаљих и најзабаченијих крајева земље, а већ из ближих стизало је водом, возовима и друмовима на стотине и хиљаде. Кад је сав тај свет почео кључати оздо друмом од Београда, за читав сат и више, није му се могло догледати краја. Из поља су стизали сељаци суседних села који су то јутро од куће пошли, све у четном поретку и

чисту руху. Долазило се по срезовима, по пределима, уврстано, са заставама и натписима, као војска. И сва се ова сила од народа савијала, као окрајци од облака, у једну све збијенију голему целину, којој је средина била „трибуна“. И кад помислиш, престаће, оздо се јаве нове чете, нови батаљони. Радикали су у „Одјеку“ број посетилаца означили са 35—40 хиљада. Али и већа половина тога броја била је цифра дотле ни на једном збору невиђена“...[1]

Тај грдосиски збор протекао је у највећем миру и реду. Сва та непрегледна гомила сељака отишла је као што је и дошла, пошто је саслушала беседе својих првака и појела неколико кола лубеница, чије су се коре недељама вукле по Топчидерском Брду, где је збор одржан.

Шеф владе Новаковић гледао је радикални збор с оне висине са које кабинетски политичар гледа покрете неразложне гомиле. Иако је по закону могао, он није забранио збор, држећи да таква улична гунгула не може учинити на озбиљног човека утисак. Доиста, у кругу озбиљних људи, бар оних с којима се Новаковић дружио, о радикалном збору говорило се с омаловажењем и подсмевком, и Новаковићу се честитало што је имао куражи допустити да се збор држи у Београду: то је био најбољи начин да се покаже да

[1] Историја, III, 342. По једном аустриском извору, на збору је било око петнаест хиљада.

радикализам није тако страшан као што се прави. Пошто су мобилисали своју сељачку војску и ушли у престоницу, радикали су после неколико сати опет из ње изашли. Изгреда никаквих, само много прашине и задаха од сељачких опанака...

Друкчије него у владиним круговима, о радикалном збору судила је обична публика. Збор је оставио на њу силан утисак. Радикализам, који је у последње време са млитава и неодређена држања свога вођства, изгледао у опадању, обелоданио је наново своју снагу у народу, огромну и неначету. Ту радикалну већину од $^4/_5$, о којој су толико читали по новинама, Београђани су најзад имали прилике да виде својим очима, и да се увере да то није празна прича, него сушта истина. Иако је радикални збор прошао на миру, та сељачка најезда која је протутњала београдским улицама, дала је људима јако и нелагодно осећање могуће буне. Бесумње радикални вођи, све сами бивши министри и саветници, били су мирољубиви и комотни људи, неки од њих с великим трбухом; с те стране није се имало чега бојати, али ако би однекуд искрснуо какав прави народни трибун, дрзак и гладан, шта би све он могао учинити с овако фанатичном масом...

Најважније је било како ће се краљ одазвати на радикални збор. На дан збора он није био у Београду, него у свом смедеревском винограду. Депутацију збора није примио целу, него само

три четири њена члана, којима је рекао да тако велике зборове не одобрава, и да промене владе неће бити.[1] Очевидно, краљ је хтео показати, да он не да да му гомила наређује шта ће радити. Али код тако прикривена човека као краљ Александар, какав су управо утисак учинили догађаји, није се могло знати по ономе што је он непосредно после њих радио, него тек по ономе што ће после неког времена урадити. Крајем јула, непосредно после радикалног збора, он је говорио да неће мењати Новаковићеву владу; већ око половине септембра он се решио да владу промени, и да се приближи радикалима. По томе изгледа, да је радикални збор начинио на њега јачи утисак него што је он у први мах признавао.

После радикалног збора у Београду дошла је, у октобру, годишња скупштина радикалне странке у Крушевцу. Пашић, који се припремао за нове преговоре с двором, хтео је да утврди јединство странке, и у исти мах пооштри њену дисциплину. С једне стране, он пушта у главни одбор Таушановића и Ђају, који су показивали тежње за одвајањем; с друге стране, изменом статута појачава власт главног одбора. Главни одбор добио је право кандидовања посланика. У почетку радикалне странке, главни одбор водио је послове само онда када Скупштина не би била на окупу; чим би се она састала, управа странке прелазила је на клуб радикалних посланика. Кандидовање посланика

[1] Дневник Саве Грујића, 28 јула 1896.

вршиле су месне организације и месни прваци; главни одбор имао је само саветодавни глас. У току времена власт главног одбора стално је расла, и измена статута од 1896 само је утврдила оно стање ствари које је у пракси већ постојало. Премоћ главног одбора значила је увођење централизма у управу радикалне странке; од свога повратка из емиграције Пашић је стално тежио централисању странкине управе; оно му је било нарочито потребно сада, 1896, када је ваљало правити погодбе с двором које нису могле бити по вољи свима елементима странке.

X.

У јесен 1896 краљ Александар се одлучио да о новој години замени Новаковићеву владу једном више или мање радикалном владом. О томе је известио радикалне прваке, али није известио Новаковића и његове другове. Поред краљице Наталије, која је непрестано заступала радикале код краља, на њега су утицала два човека која осем заједничког противништва према Новаковићевој влади ничег другог нису имали заједничког у политичким погледима. Један је био Никола Пашић, а други краљ Милан. Пашић је изјавио краљу да пристаје да се због спољашње ситуације коју је буна на Криту опет начинила неизвесном, уставно питање одложи.[1] Споразум између краља и радикала отежавало је уставно питање; чим је оно одложено, долазак радикала на власт могао се сматрати као свршена ствар. Последњи удар Новаковићевој влади задао је краљ Милан. Он се окомио на њу јаче него краљица Наталија и радикали, и то због њене спољашње политике. Почетком децембра он се састао с краљем Александром на аустриском земљишту, и обавестио га да су у Бечу у највећој мери незадовољни Новаковићем. Он је потпуно уверио краља о потреби попуштања, односно извињавања Аустрији.[1] Када је

[1] Јован Мишковић, у рукописним записима о своме „другом министровању“ (забелешка од 8 новембра 1896).

[1] У другој половини фебруара 1896, дакле пре питања заставе, краљ Александар поручио је преко једног повереника аустриском посланику Шислу да се он лично не слаже с Новаковићевом спољашњом политиком. Крајем августа он је сам рекао Шислу да није одобравао Новаковићево држање у питању заставе, али да из разлога унутрашње политике није могао на том питању изазивати кризу. У здравици приликом ђердапских свечаности рекао је да је навек тежио све већем учвршћивању веза с Аустријом: ово се у аустриским круговима сматрало као одвајање краљево од Новаковића у питањима спољашње политике. Да ли је и колико краљ био искрен с Аустријанцима, то је због његове дволичности тешко рећи. Изгледа да је он још пре састанка с оцем имао утисак да је Новаковићева влада сувише заоштрила сукоб с Аустријом, и стога када се видео с оцем, брзо је ушао у његове аустрофилске погледе. У аустрофилству Александар је имао више мере и обазривости него Милан. У писму које је писао оцу 3 новембра 1896, Александар каже да увиђа потребу споразума с Аустријом, али не намерава везати се за њу онако као што је то Милан чинио. Потпуно предавање Аустрији било је могућно у једном периоду обезбеђеног мира као што је био период после берлинског кон-

затим краљ дошао у Беч, њему је први посао био да без питања свог министра иностраних дела Новаковића одликује највишим српским орденом босанског министра Венијамина Калаја.[1] Својом управом у Босни, Калај се обележио као најопаснији противник српског национализма; одликујући њега, краљ се, тако рећи, јавно одрекао Новаковићеве спољашње политике, која је била скроз националистичка. Пошто је отурио од себе Новаковићев национализам, могло се очекивати да ће у скором року отурити и самог Новаковића.

Пад Новаковићев имао је подједнако да задовољи и краља Милана и краљицу Наталију, — и Аустрију и радикале; жељен с толико разних страна, тај пад постао је најзад неизбежан. По краљевом плану, Новаковићева влада требала је да падне око нове године, до кога се рока држало да ће и буџет бити решен у Скупштини. Али догађаји узели су и без краљеве воље бржи ток. У напредњачкој Скупштини, која је улазила у свој други сазив, није више владала потпуна слога између министара и посланика. Посланици су роптали на поједине министре; министар просвете оборен је на доста ситном питању; после тога почело је поткопавање министра правде.

греса. Сада пак када грчко-турски сукоб може поново отворити источно питање, ми се не смемо искључиво везивати ни за једну силу, јер иначе не бисмо могли између сила маневрисати.

[1] Новаковић, Двадесет година, стр. 195.

Краљу се дошапнуло да у предлогу тога министра о изменама грађанско-судског поступка има једна неуставна одредба. Краљ је држао у двору савет правника; правници су утврдили да је дотична одредба доиста неуставна; министар правде Арон Нинчић дао је оставку и повукао собом цео кабинет. Због нерешеног буџета краљ није намеравао отварати министарску кризу, и био би се задовољио одступањем самога Нинчића. Али Новаковић, који се од Калајева одликовања осећао на белом хлебу, сам је изазвао на Нинчићевом питању министарску кризу. 14 децембра цела влада поднела је оставку. Као Христићева влада пре ње, тако и Новаковићева влада изненадила је краља својом оставком.

Новаковић се растао с краљем рђаво. Он се сматрао обманут од краља безмало онако као Ристић после првог априла. Када му је 1895 понуђена влада, између њега и краља било је говора о једној сталнијој влади него што су биле дотадашње краткорочне неутралне владе, — о једној влади која би имала израђен програм државних послова, и којој би се оставило времена да тај програм оствари. Краљ је говорио о државном програму више у ветар, али Новаковић мислио је с тим програмом сасвим озбиљно, — и када га је краљ оборио с власти и пре испуњеног програма, он је то сматрао као страховиту и неозбиљност и неисправност. При растанку рекао је краљу да

је он опасан човек кога се ваља чувати, и неколико месеца после тога није хтео одржавати ни обичне везе учтивости с двором.

Паду Новаковићеве владе следовало је растурање напредне странке. 20 децембра, вођ странке Гарашанин објавио је, да су „главни људи" напредне странке одлучили да се странка растури. У четири ока напредњаци су овако објашњавали свој поступак. Они су били дворска странка, која је у служби Круне изгубила поверење народа: ако их сада, после народа, и Круна одбацује од себе, њихова странка нема више разлога да постоји. Они би разумели краља Александра, да их је отпустио после нових избора на којима би победили радикали, али он их је отпустио пре избора, онда када су они још имали своју Скупштину, — значи дакле, отпустио их је из властитих побуда. За то његово недело напредњаци се могу осветити само на тај начин, што ће се повући из политике и оставити краља сама с радикалима. Брзо ће доћи час када ће краљ притиснут радикалима, пожелети напредњачку потпору, али напредњака „више бити неће".

Било је још нешто што напредњаци нису говорили, али су мислили. После Новаковићеве владе долазила је радикална странка на власт; сваки свој долазак на власт радикали су обележили гоњењем напредњака; напредњацима је било доста страдања; да би предупредили нова гоњења која

су им радикали спремали, они су се унапред повлачили из политичке борбе; престајали постојати као странка. Хајка на напредњаке није више била могућна, када напредњака није више било. Напредњаци који су живели у народу, рачунали су да ће на тај начин сачувати главу; они који су се налазили у државној служби, рачунали су да ће се на тај начин обезбедити од пенсионисања и отпуштања.

У Милутину Гарашанину, вођу напредњачке странке, још пре њеног растурања, почела се гасити политичка енергија. Он никада није налазио у себи самом подстрека за политичку радњу, и бивао је енергичан само у одбрани од противника и њима узинат. После Сливнице, он који ни иначе није имао праве амбиције, изгубио је сасвим веру у себе и у своју политику; да су га противници оставили на миру, он би се већ тада повукао. Али нападан са свих страна, он је сматрао за питање части остати на ударцу. Осем тога осећао се обавезан и према својим једномишленицима, који су после његова силаска с власти били линчовани по целој земљи; он није хтео напуштати странку у њеним најтежим часовима, — и ушао је у уредништво „Видела" да је пером брани, кад већ не може друкчије. Али чим је дошао неутрални режим и опасност за напредњаке престала, он се склонио у једно посланство на страни. Владу није хтео никако примити, чак ни онда када су напред-

њаци добили своју Скупштину. Он је био способан само још за вођење Скупштине и клуба; одговорности владе одбијао је као превећ велики терет. Ући после Новаковићева пада поново у борбу, ставити поново на коцку главу своју и својих пријатеља, то Гарашанин, сит политике и подгризан опаком болешћу, није могао. Он је тражио начина да се са чашћу повуче — и да његово повлачење не би изгледало бежање из странке, он је настао да се странка растури.

ГЛАВА VIII.

РАДИКАЛНА ВЛАДА.[1]

I.

Када се у јесен 1896 одлучио да мења владу, краљ Александар помишљао је у први мах да састав новога министарства повери своме некадашњем васпитачу ђенералу Јовану Мишковићу. Одвојен још као дете од родитеља, и школован без школских другова, Александар је осећао још највише поверења према својим васпитачима Докићу и Мишковићу, и према дворским официрима који су се налазили око њега за његова малолетства. Мишковић је био врло уредан и тачан војник, али у политичким стварима крут и наиван. Своју владу он је замишљао као скроз неутралну. Све странке морале би се обвезати да ће је потпомагати неколико година; за то време Мишковић и његови другови створили би поштено и спо-

[1] О овој влади оставили су рукописне записе њен шеф Ђорђе Симић и њен министар војни Јован Мишковић, — обојица под истим насловом: „Моје друго министровање“.

собно чиновништво, учинили крај партизанству у државној управи, и променили Устав у конзервативном духу, — повећавање бирачког пореза, сужавање локалне самоуправе, искључивање чиновништва из политике, појачавање владалачке власти као у доба кнеза Михаила... Колико је Мишковић био наиван у политичким стварима, види се по томе што је држао да се на основи оваквог програма може погодити са радикалима. Радикали, да не би изашли из атара краљу, разговарали су неко време са Мишковићем, али ти разговори нису довели ни до чега. Краљ се онда обратио на Ђорђа Симића, с којим је још у лето 1895 преговарао о саставу владе. Симић је и тада и доцније био краљичин изабраник за шефа једне владе која би имала да измири краља са радикалима. Симићева влада била је већ 17 децембра готова.

Иако се краљ раније сагласио са Пашићем о потреби одлагања уставне промене, Симићева влада имала је привидно задатак да припреми уставну промену. Због тога задатка она је требала да буде састављена из свих странака. Напредњаци нису хтели никако у владу; либерали су хтели, али под условом скоро равне поделе министарских места између њих и радикала. На ово нису пристајали не само радикали, него ни краљ. Либерали су били исто тако мало дворска странка као и радикали; на њих се краљ није могао ослонити у својим размирицама са радикалима, и зато је више

волео да место либерала уведе у владу једну другу групу за коју би био сигурнији да ће стајати на његовој страни против радикала. Та група били су т. зв. неутралци, — људи који нису припадали ниједној странци, него су били на расположењу двора. Уместо да буде министарство свих странака, Симићева влада била је министарство помешаних радикала и неутралаца. Неутралци су били: председник министарства и министар иностраних дела, Ђорђе Симић; министар војни, ђенерал Јован Мишковић; министар унутрашњих дела, Михаило Ђорђевић, и министар народне привреде, Љубомир Клерић. Радикали су били: министар финансија, Михаило Вујић; министар грађевина, Пера Велимировић; министар просвете, Андра Николић, и министар правде, Милован Миловановић. Оба политичка министарства, и оно иностраних, и оно унутрашњих дела, допала су неутралцима. Министар унутрашњих дела Михаило Ђорђевић био је познат као поузданик краља Милана. Ако је тај милановац закитио Симићеву владу, која је иначе важила као краљичина, то је могло значити двоје: (1) Краљ Александар, ма колико под утицајем мајке, није хтео да сасвим пресече везу с оцем, с којим се и за Новаковићеве владе састајао од времена на време у иностранству; (2) краљ Александар, и после помирења са радикалима, остао је према њима неповерљив, и држао их под присмотром једног министра унутрашњих дела оданог краљу Милану.

Рачун краљев да радикалне министре обуздава и умерава неутралцима, брзо се показао погрешан. Неутралци су држали, истина, политичка министарства, али радикални министри били су бољи политичари од њих, и уместо да неутралци воде њих, они су водили неутралце. Симићево министарство радило је готово све оно што би радило и чисто радикално министарство; у влади Вујић је значио више од Симића, а у прикрајку као тајни саветник владе стајао је Пашић.

II.

Шеф владе Ђорђе Симић, син старог уставобранитеља Стојана Симића, и зет по своме првом браку кнеза Александра Карађорђевића, изгледао је у нашој сељачкој земљи скоро аристократ. Школован на универзитетима немачким и париском, он је сав век провео у дипломатској служби, — од 1867 до 1884 у министарству иностраних дела, понајвише под старешинством Јована Ристића; потом као посланик на страни, — у Софији, Петрограду, и Бечу. Имао је врло отмено понашање, у коме се наше старо патриархално господство спајало с европском углађеношћу. Био је леп и личан човек, али сем стрмог чела и густих већа наслеђених од Стојана Симића, није имао ничега карактеристичног у своме правилном, али безизразном лицу у оквиру лепо срезане и очешљане браде. Његов поглед је изненађивао: то није

био усредсређен поглед зрела човека, него поглед дечка који звера. Говорио је јасним гласом, али тврдим и без прелива. Његов питом осмејак и љубазан дочек са чврстим стезањем руке, чинили су пријатан утисак, али у току разговора тај се утисак губио, јер је Симић био потпуно лишен хумора, говорио не само сувише озбиљно него чак парадно, и изгледао неспособан да се заинтересује изашта што не би улазило у круг његове личности.

Од моралних особина свог оца није наследио ништа друго до врло велике лакоће говора. Његов отац сам својим трудом и умешношћу стекао је велико богатство и у Србији и у Влашкој, и од обичног момка из личне пратње кнеза Милоша постао влашки бољар одевен у свилу и претрпан драгим камењем. Очеву течевину Симић не само није умео да умножи, него није умео ни да сачува; без неких нарочитих страсти и порока, из пуке лакомислености, он је расипао и растурао све што је имао. Његов отац био је препреден политичар и велики демагог; учествовао је у протеривању владалаца, и помишљао можда и сам на престо. Симић, напротив, био је дипломат и бирократ, врло уредан и углађен, али савршено безличан. У редовним приликама вршио је упутства својих старијих са примерном тачношћу; у изузетним приликама није имао ни иницијативе ни досетљивости. Од оца који је имао сву снагу и рапавост

скоројевића, родио се син који је имао сву отменост и мекуштво коленовића.

По својим начелима Симић је био прави европски либерал. Као ђак у Паризу познао се с Едуаром Лабулеом, једним од теоретичара француског либерализма, и, како сам каже, „запајао се његовим идејама". Он је преводио на српски Бенжамена Констана, чији су списи били библија европског либерализма. Његов теориски либерализам, као и његово русофилство у спољашњој политици, и уз то његово поштовање према Ристићу, који му је био дугогодишњи старешина, — све то вукло је Симића либералима, и он се дуго времена рачунао као њихов. Он се разишао с њима тек у краљичином питању: Ристић је био за краља Милана, а Симић за краљицу Наталију. Држећи се краљице, он се све више одвајао од либерала и приближавао радикалима, од којих се краљица трудила начинити династиску странку.

Постављен двором на чело владе, он је више био посредник између краља и радикала, него шеф владе. Као посланик Србије у Бечу, он је већ навикао да одржава везу између две стране чија су се гледишта често сударала. Са много дипломатског такта, ублажавао је све што би у радикалним погледима било непријатно краљу, и у краљевим погледима непријатно радикалима. Симић, који већ од природе није био јак човек, изгубио је услед дугогодишњег канцеларисног живота, сваку иницијативу, и навикао се да ради по туђим упутствима и да препричава туђа мишљења. Пошто би на ублажен начин рекао краљу шта мисле радикали, и радикалима шта мисли краљ, он би сматрао свој задатак као свршен; од своје стране није имао ништа да каже. Ако је хтео ломити радикале у коме питању, краљ је морао сам то чинити: исправни и мирољубиви Симић био је за такав посао неподесан.

III.

Симићева влада стављала је у своме програму на прво место промену Устава. Краљ Александар, који је од доласка краљице Наталије у земљу, изгледао бар упола решен на уставну промену, поколебао се у тој одлуци у последње време. Краљ Милан свратио му је пажњу да свака уставна промена извршена у споразуму с радикалима, мора донети један Устав, ако не онако слободоуман као Устав од 1888, а оно зацело више слободоуман него Устав од 1869. Каква потреба за краља да мења Устав од 1869, под којим је могао радити што је хтео? После заваде са напредњацима, краљ Александар је остао без оне политичке групе која је требала бити противтежа радикалима у уставном питању; та околност такође је утицала на њега да застане с уставном променом. Још новембра 1896, он је добио од Пашића пристанак да се због спољашњих заплета уставна промена

одложи до маја идуће године; по својој неповерљивој природи, он је увек сумњао да радикали покрећу уставно питање само ради обарања Новаковићеве владе. После разговора с Пашићем њему је изгледало да ће радикали, када буду дошли на власт, много мање наваљивати да се Устав промени, — и за све време Симићеве владе он је са нарочитим задовољством кушао радикале докле ће, ради власти, пристајати на одгађање уставне промене. Као разлог за одгађање узета је тешка спољашња ситуација створена критским устанком, који је свакога часа могао изазвати грчко-турски рат; сваки рат на Балкану претио је отварањем целог источног питања. Грчко-турски рат доиста је избио априла 1897, — али он је остао ограничен на Грчку и Турску; Русија и Аустрија нису допустиле отварање источног питања, — и после тога рата који је трајао свега месец дана, Симићева влада могла је, ако је хтела, приступити уставној промени. Она, међутим, није почињала ништа, — није учинила ни онолико колико Новаковићева влада, која је бар спремила нацрт новог Устава и споразумела се са странкама о саставу уставног одбора. Симићевој влади није оскудевала добра воља за покретање уставног питања, али оскудевала је краљу, а Симићева влада није имала ни снаге ни куражи да његов отпор ломи. У разговору с министрима, краљ је наговештавао да, када дође време уставне промене, најбоље је издати нови Устав краљевим прогласом, као што је 1894 био повраћен Устав од 1869. Радикални министри нису више били противни октроисању Устава; они су пристајали на све, само да се дође до новог Устава.[1] Али краљ ни после њиховог пристанка на октроисање није хтео покретати уставно питање.

Међу радикалима Таушановић и Ђаја налазили су да се у уставном питању попустило сувише. Прво се одустало од успостављања Устава од 1888, и пристало на издавање другог Устава који ће бити слободнији него Устав од 1869, а конзервативнији него Устав од 1888. Затим се одустало и од издавања другог Устава; радикални министри мирне душе владали су по октроисаном Уставу од 1869, и могло је изгледати да се цела радикална странка помирила са државним ударом од 1894. Шта је онда значила њена хвала да, насупрот Милановом деспотизму, представља строгу и чисту уставност?

Поред уставног питања било је још једно питање у коме су радикали морали попустити двору; то је питање краља Милана. У пролеће 1895 краљ Милан је отишао сам из Србије, јер се наљутио на сина; његова љутња брзо је прошла, и он је хтео да се врати, али му краљица Наталија и Но-

[1] Мишковићева забелешка од 6 маја 1897. Има и једно Грујићево писмо Симићу из 1901, како се помишља на октроисање Устава, као што се помишљало и 1897.

ваковићева влада нису дали. Он је три пута молио Новаковићеву владу да му допусти повратак и два пута нудио измирење краљици Наталији. У писмима своме сину цвилио је да тешко подноси прогонство и да му је дојадило потуцање од хотела до хотела. Њега је ждерало присуство Наталијино у Београду, и у исто време у њему се поново пробудила политичка амбиција. Хтео је да опет жари и пали у Србији; титула је била споредна, и он који је био краљ, пристајао је да буде министар-председник свога сина. Почео је стварати своју клику међу официрима; краљ Александар се жалио да има официра који га за Миланов рачун шпионишу. Ако га не пусте натраг у Србију, Милан је претио великим скандалом: објавиће у страној штампи такве ствари о краљици Наталији да она неће моћи остати у земљи. Краљица се смејала на ове претње, али Александар се уплашио. Да би стишао Милана, он га је позвао да му о божићним празницима дође у госте. О овоме краљ Александар није ништа помињао Симићу и његовим друговима, чак ни онда када су они своје примање власти изречно условили Милановим бављењем на страни. Није прошло ни пет дана од састава Симићеве владе, а краљ је саопштио влади, да ће Милан доћи у Србију да заједно с њиме божићује. Влада је била пренеражена. Испрва је гледала да Милана одврати од његове намере; тога ради слала је у Пешту, где се он бавио, његовог ујака Александра Катарџи и Николу Пашића. Милан је био непоколебљив; изговарао се да је свој пут у Србију већ објавио пријатељима у Бечу и Паризу, и да би „његово достојанство трпело," ако од тога пута не би било ничега. Наравно, није хтео рећи да је свој пут у Србију само стога расталамбасао, што је предвиђао да се његов син може предомислити, па је хтео отсећи одступницу и њему и себи.

У једном тренутку влада је помишљала на оставку. Али када је изашла пред краља, он је, вели Симић у својим мемоарима, „показао толико слабости и страдања да је изазвао опште сажаљење." Он је рекао министрима: „Ви добро видите, да сам ја болестан младић. До тога ме је довео несрећан живот мојих родитеља и непрекидна борба између љубави коју дугујем мојим обојим родитељима. Ја осећам да не могу даље издржати ову борбу и волим се уклонити са престола, него силом спречавати моје родитеље да дођу у Србију..." Министри су попустили, али пристајући на Миланов долазак, поставили су ове услове: 1) Његово бављење неће трајати дуже од петнаест дана, и он неће више долазити у Србију, докле се не сврши промена Устава; 2) одмах по Миланову одласку, доћи ће у Србију краљица Наталија, и остаће ту све док се не сврши промена Устава.

Милан је допутовао 27 децембра, а отпутовао 24 јануара, — остао, дакле, место петнаест дана

скоро месец дана. При поласку наговестио је да ће у марту опет доћи. Јамачно, да би га приволео на одлазак, краљ Александар дао му је задатак, да се у Бечу на двору и код владе обавести о дипломатској ситуацији насталој услед критског устанка.[1] О овоме краљ није ништа рекао министрима.

Тек што је Милан отпутовао, а Наталија је допутовала (7 фебруара). Докле се он бавио у Србији, она није смела да се миче из Биарица. Имајући краљицу Наталију у Србији, Симићева влада била је обезбеђена од Миланових посета. Ниједна од ове две завађене стране није хтела или није смела долазити у Србију, када је ту била она друга.

Између Милана и Наталије била се опет распламтела стара мржња и инат. Милан је говорио сину: „Ја сам дао оставку због Наталије; она је упропастила мене, па ће упропастити и тебе". Наталија је опет причала, да је Милан за добру апанажу хтео продати земљу Аустрији.[2] Између таквих родитеља краљ Александар био је на живој муци. Отац га је подстицао против мајке, а мајка против оца, а он није желео да се замери ни оцу ни мајци.

Поновна појава Миланова у Србији шкодила је радикалима у очима света. Почетком 1894, на сам

[1] Дневник Саве Грујића, 17 фебруара 1897.

[2] Наведено по записима Јована Мишковића.

глас о његовом доласку, једна њихова влада дала је оставку. Сада, друга радикална влада пустила је Милана у земљу. Она га је пустила истина на кратко време, али ко је јемчио да га други пут неће пустити и на дуже време? Изгледало је да је двор сломио кичму радикалима као и другим странкама.

IV.

Јануара 1897 на острву Криту, где је већ маја прошле године било крвавог сукоба између хришћана и муслимана, избио је грађански рат. Муслимани су у вароши Канеји спалили велики део хришћанског кварта; хришћани су прогласили сједињење Крита са Грчком; један грчки официр са 1500 људи искрцао се на Крит да би заузео то острво у име грчкога краља. Ради спречавања грчко-турскога рата, Велике силе изврше блокаду Крита: нити су хришћани могли добијати помоћ из Грчке, нити муслимани из Турске. Али грчка влада, повучена националистичком струјом, стала је бацати чете у Македонију и у Епир, када их није могла бацати на Крит. Порта је сматрала да ће јој бити лакше тући грчку војску у редовној битки, него савладати устанак на Криту. Узимајући за повод грчке чете у Македонији и Епиру, она огласи 6 априла рат Грчкој. Рат је трајао отприлике месец дана. Грци су били потучени, и турској војсци пут за Атину отворен. Онда су се

Силе умешале и склониле ратујуће стране на примирје.

Једно три месеца, од краја јануара, када је проглашено сједињење Крита са Грчком, па до краја априла, када је пораз Грка постао несумњив, у Београду владала је велика забринутост да се поводом грчко-турског сукоба не отвори цело источно питање. Грци су бацали чете у јужну Македонију. Шта онда ако се буна рашири и по осталим деловима Македоније? Бугари зацело не би остали мирни, — и да ли бисмо ми смели бити прости посматрачи њихове радње у Македонији?

Најгоре је по нас било то, што нисмо били спремни за рат. Пушчане муниције имали смо само за пушке Маузер-Кокине, којима је била наоружана активна војска, па ни те муниције нисмо имали колико је баш требало. За пушке берданке, којима је био наоружан први позив, имали смо свега 250 метака на пушку, а требало је да имамо бар 500 метака. Батерије и ескадрони нису имали ни онолико коња колико им је било потребно за мирнодобну службу. Артиљерија је оскудевала у муницији; утврђења подигнута последњих година око Зајечара и Ниша нису имала ниједнога позиционог топа; економна спрема била је сасвим недовољна, а санитетска управо ништавна.

После оставке краља Милана, настао је застој у наоружању војске и у ратној спреми. Радикали су набавили 75.000 берданки; подигли нову барутану у Обилићеву, поправили утврђења у Зајечару и Пироту, и то је било све. Доцније владе неутралне и напредњачка нису урадиле ни толико. 1895 и 1896 штампа је сврћала пажњу на недостатке наоружања. Ми смо једина зимља, писали су и владини и опозициони листови, која нема савремену брзометну пушку, т. зв. магацинку, — и која нема тешких опсадних топова. Ови недостаци наоружања имали су за узрок рђаво финансиско стање, које је чинило немогућим ванредне издатке на војску.

Ни Русија ни Аустрија није налазила рачуна да поводом критских догађаја отвара цело источно питање. Обе те силе поручивале су нам да будемо мирни, и ми смо првих дана фебруара обећали нашу неутралност, али под условом да нам се испуне ранији захтеви на Порти: постављење српског владике у Скопљу, допуштење српских школа у битољском и солунском вилајету, признање српске народности у турским пописним списковима.

На Бугаре је чињен исти притисак од Русије и Аустрије као и на нас. Они су тражили споразум с нама, и предлагали да заједно покренемо питање о аутономији Македоније. Када смо то одбили, они су предложили да покренемо макар само питање о реформама у Македонији. Ми смо одговорили, да би пре тога ваљало разграничити између нас и њих сфере утицаја; по нашем мишљењу, граничну линију ваљало је повући водо-

делницом Струме и Вардара. Бугарска влада није оспоравала постојање српских интереса у Македонији, али је сматрала да још није време за разграничење сфера. Ипак за то када је у фебруару наш краљ долазио у Софију да врати посету кнезу Фердинанду, начињена је нека врста српско-бугарског споразума. То је била т. зв. „угодба" од 19 фебруара. Она је садржавала ове тачке: „1) Сва питања која се тичу интереса српског и бугарског народа у Отоманској империји, обе владе — српска и бугарска — расправљаће споразумно; 2) ниједна од поменутих влада неће предузимати једнострано и без претходног сагласија с другом ништа што би могло пореметити данашњи status quo на истоку, дакле никакву ни политичку ни војничку акцију; 3) докле се узајамним сагласијем не утврде сфере интереса српских и бугарских у земљама Отоманске империје, обе владе обвезују се да, у питањима националним, црквеним и школским у тим земљама, једна другој не чине сметње, него да се узајамно потпомажу."

Угодба од 19 фебруара личила је донекле на оне споразуме које су Русија и Аустрија једна с другом правиле, кад се нису могле погодити о подели сфера на Балкану; оне су онда потписивале изјаву да бар status quo неће мењати једна без друге. Ми смо сматрали да је добит од угодбе за нас у томе, што смо добили бугарско признање једне макар још неразграничене сфере у Македонији, и што смо сваку бугарску радњу на Балкану условили нашим претходним пристанком.

У угодби је предвиђено, да ће се и Црна Гора позвати да је потпише. Кнез Никола није имао ништа против угодбе, али кад му је, априла, краљ Александар долазио у походе, он је покренуо питање о посебном српско-црногорском споразуму, којим би се српска и црногорска сфера у Отоманској царевини разграничиле. Кнез Никола предлагао је „да граница иде средином Новопазарског санџака, тако да Нова Варош, Сјеница, и Нови Пазар припадну Србији, а Плевље и Пећ Црној Гори. Од границе Новопазарског санџака имала би се повући једна што правија линија на југ која би оставила Србији Скопље, Тетово и Охрид, а Црној Гори Ђаково, Призрен и Дибру. На југу од Охридског језера српска граница имала би поћи к Истоку, обухватити Битољ, Водену и Јенице-Вардар, и спустити се на Егејско море испод Солуна, остављајући Солун Србији, а црногорска граница ишла би западно на Јадранско море у правцу Авлоне". Као што су Бугари сматрали да још није време за разграничење српске и бугарске сфере, тако смо и ми сматрали да још није време за разграничење црногорске и српске сфере. До посебног српско-црногорског споразума није стога дошло.[1]

[1] Садржина угодбе од 19 фебруара и предлога кнеза Николе узета је из записа Ђорђа Симића.

Пошто смо обећали Русији и Аустрији да нећемо нападати Турску, и пошто смо се обавезали према Бугарима да без споразума с њима нећемо почињати никакву војну радњу, нама није остајало ништа друго, него да покушамо дипломатским путем добити од Порте задовољење наших захтева.

Узнемирена нашим споразумевањем с Бугарима, Порта нас је, у првој половини фебруара, питала, какво ће бити наше држање „прво, у случају рата између Турске и Грчке, друго, за невероватан случај, ако Бугарска што предузме против Турске". Ми смо 17 фебруара одговорили, да ће наше држање бити исправно, под условом да Порта испуни наше раније постављене захтеве.[1] Порта је обећала све, али испуњење наших захтева одлагала је све докле није заратила с Грчком. Тада је урадила две ствари: 1) допустила је отварање српских школа у битољском и солунском вилајету, — и на основу тога ми смо у току 1897 отворили школе у Водену, Јенице-Вардару, Дојрану (солунски вилајет), и у Битољу, Прилепу, Крушеву, Кичеву (битољски вилајет).

2) Грчки владика Амвросије, кога је Патриаршија послала у Скопље и преко воље нашега народа, био је протеран од турских власти. Као што је раније речено, ми смо непрестано захтевали од Патриаршије да уклони Амвросија из Скопља;

[1] Владан Ђорђевић, Србија и Турска, стр. 246—250.

Патриаршија је постављала као услов да Порта пре тога да Амвросију берат. Порта му није давала берат само због наших протеста, које је подупирала руска амбасада. За Патриаршију је било важно да се утврди да њеним владикама Порта мора дати берат, и на крају крајева њој је било више стало до Амвросијева берата него до његова останка у Скопљу. Ми смо се бојали да Патриаршија, после добивена берата, не задржи Амвросија у Скопљу, и зато нисмо пристајали да се Амвросију, пре његова уклањања из Скопља, да берат само форме ради. Изговарајући се на нас, Порта је и даље одуговлачила с бератом, и чекала да се ми и Патриаршија погодимо. Грчко-турски рат се приближавао; ми смо наваљивали на Порту да реши питање скопљанског владике; Порта, која није имала права постављати владике, није могла довести у скопљанску епархију Србина, али је могла уклонити одатле Грка. 14 априла она је ухватила Амвросија, бацила на дресину, и отправила у Велес.

Ово још није било решење питања скопљанског владике; Амвросије, иако протеран, остао је и даље, с гледишта Патриаршије, носилац скопљанске епископије. Ствари су се могле уредити само путем преговора између нас и Патриаршије. Патриаршија предложила је овај споразум. Ми ћемо јој помоћи да добије берат за Амвросија, али она Амвросија неће враћати у Скопље, него ће по-

ставити кога Србина за привременог администратора епархије. После неког времена Амвросије би био премештен у другу епархију, а тај Србин администратор утврђен за владику у Скопљу. Ми смо ово примили, јер, пошто је Амвросије протеран, није више било опасно дати му берат.

Тако се дошло до привременог решења: ми нисмо добили у Скопљу Србина владику, него само администратора, који је тек после неког времена имао бити посвећен за владику. Тај администратор био је архимандрит Фирмилијан, ректор београдске богословије, који је претходно прешао у турско поданство и ступио у службу Патриаршије.

У питању школском и црквеном ми смо имали несумњива успеха; у питању признања народности нисмо имали никаква успеха; наша народност остала је и даље без своје рубрике у турским пописним списковима.

Као год што је Новаковићева влада своје успехе македонске политике постигла захваљујући јерменским покољима, тако је Симићева влада своје успехе постигла захваљујући критском устанку, из кога се излегао грчко-турски рат. Оба пута Порти је требала наша неутралност, и ми смо јој ту неутралност дали за школе и владике. Руска дипломатија потпомагала је Симићеву владу исто онако енергично као и Новаковићеву владу: обе те владе имале су у њеним очима заслугу да су држале Милана далеко од српске политике.

V.

Иако су успеси Симићеве владе на пољу македонске политике били знатни, они су тек упола задовољили јавно мнење. У нас се веровало да смо приликом грчко-турскога рата могли добити од Порте све што бисмо тражили, и Симићевој влади замерено је што није поставила наше највише захтеве. Ти највиши захтеви били су одвајање наше националне цркве од Патриаршије. Када се уместо националне цркве добио само администратор у Скопљу, свет је имао утисак да је Симић дао Турцима нашу неутралност буд за што.

Држало се да је одвајање наше националне цркве од Патриаршије лака ствар. Наша национална црква, која је носила име Пећске патриаршије, била је у XVIII веку припојена султановим ферманом Цариградској патриаршији. Зашто сада, када је заратио с Грцима, султан не би својим ферманом исто онако одвојио нашу цркву од грчке, као што ју је некада с њоме спојио?

Успостављање Пећске патриаршије није било тако велика добит као што је јавном мнењу изгледало. У ферману којим се Пећска патриаршија припајала Цариградској, тачно су обележене њене границе. Од оног земљишта које је некада стајало под њеном духовном влашћу, већи део истргнут је у току времена из састава Отоманске царевине, и припао у политичком погледу било Србији, било Бугарској, било Аустрији као окупа-

торки Босне и Херцеговине. Она област Пећске патриаршије која је још остала у оквиру Отоманске царевине, поклапала се углавном с границама косовског вилајета. Ван обновљене Пећске патриаршије остали би баш они делови Македоније, — битољски и солунски вилајет, — око којих се водила главна борба између нас, Грка и Бугара.

Ето зашто, поред оних који су тражили успостављење Пећске патриаршије, било је и других који су тврдили да нашу националну цркву ваља основати угледом на Бугарску егзархију. Када је 1870 егзархија основана, њој нису додељене границе некадашње бугарске националне цркве, т. зв. Трновске патриаршије, него је речено да свака православна епархија у којој би две трећине паства то желеле, може добити егзархискога владику. Према томе могло се десити да у истој епархији буду две владике: један за егзархиску већину, — други за патриаршиску мањину. Између грчке и бугарске цркве није извршено разграничење; некада везане свака за тачно омеђену област, оне се нису више везивале за област, него за народност — једна за грчку, друга за бугарску, — и вршиле су духовну власт једна поред друге на истом земљишту. Зашто бисмо ми обнављали нашу националну цркву у границама Пећске патриаршије? Зар није било боље тражити једну цркву без граница, — цркву за Србе гдегод их буде?

Али било да се пође путем успостављања Пећске патриаршије било да се пође путем оснивања српског егзархата, ствар је била тешка. Ма у каквом виду да се стварала српска црква у Отоманској царевини, она је морала бити призната од турских власти. Признање српске цркве Порта би врло нерадо дала, због неприлика и заплета које би имала с двема супарничким црквама, — Цариградском патриаршијом и Бугарском егзархијом. Портин отпор у тако важном питању ми нисмо могли сломити без снажне потпоре руске амбасаде. Цело је питање било у томе, да ли нам је руска амбасада хтела дати потпору? Руски амбасадор имао је упутства да нас помаже само у питању скопљанског владике. Стварање засебне српске цркве није се слагало с начелом јединства православља, кога се Русија у то доба држала. Она је баш тада тражила начина како би Бугарску егзархију, своју властиту творевину, измирила и сјединила с Патриаршијом. Пустити Србе да се и они по примеру Бугара одвоје од Патриаршије, значило би место једне велике православне цркве начинити на Балкану три мале националне цркве. Православље би, са својим јединством, изгубило и своју снагу; уместо да спаја словенске народности у једну вишу, верску заједницу, оно би се и само поцепало на народности. Задржати Србе под Патриаршијом; вратити, ако могуће, под Патриаршију и Бугаре, то је била руска политика,

онда када смо ми правили планове о засебној цркви. Очевидно, на руску потпору нисмо могли рачунати.

Било је политичких људи који су говорили да ми, с руским одобрењем или без њега, треба да се цепамо од Патриаршије. Ставимо Порту и Русију пред свршени чин! Ако не одмах, а оно после неког времена тај ће чин бити признат. Али да бисмо се могли оцепити од Патриаршије, требало је да имамо бар три епископа, колико се по канонима тражило за оснивање самосталне цркве. Ми пак имали смо у целој патриаршиској јерархији свега једног епископа, — рашко-призренског миотрополита Дионисија. Уосталом, велике покрете црквеног цепања не праве владике, него прави паства која уз њих пристане. Наша пропаганда била је тек у повоју; покрет за српску цркву могли смо изазвати у косовском вилајету, али не и у солунском и битољском; уосталом ни у косовском вилајету није било сигурно да би народни покрет, једном изазван, могао довољно дуго трајати. Оцепљење од Париаршије било је једна врста буне; као у свакој буни, тако је и ту било главно истрајати. Несигурни с борбеним моћима нашег народа у Македонији, ми нисмо смели напуштати у црквеном питању дипломатски пут; на томе путу пак нисмо се смели одвајати од Русије, од чије је потпоре наш успех зависио; све те околности принудиле су нас да место националне цркве тражимо само владику у Скопљу.

У држању Симићеве владе било је некога колебања и збуњености. Она је изгубила доста времена у претресању питања шта је за нас боље: Пећска патриаршија или Српски егзархат. Најзад се одлучила за Пећску патриаршију, али без повлачења граница, — другим речима, под именом Пећске патриаршије требало је ипак основати егзархат. Од ове одлуке која је донета на седници министарског савета од 30 априла, влада је одустала чим је наишла на прве тешкоће код Руса. Под руским утицајем, она је свела наше црквено питање на питање скопљанског владике, и пристала на оно половно решење које нам је Патриаршија понудила. Колебања Симићеве владе између Пећске патриаршије и Српског егзархата нису се могла сакрити од света. Симић је имао једну несрећну реч; упитан шта мисли с успостављањем Пећске патриаршије, рекао је да је ствар још једнако „у фази студирања“. Њему је замерено, да онда када је ваљало делати, он је студирао. На Симићевом месту, прибранији и одлучнији човек зацело би брже нашао свој пут и смелије ударио њиме, али вероватно ни он не би добио ни Пећску патриаршију ни Српски егзархат, него би, у најбољу руку, место администратора који је Симићу дан, добио владику у Скопљу.

Политику Симићеве владе критиковао је, с једне стране, Јован Ристић, а с друге стране, Владан Ђорђевић. Месеца марта, у времену између

српско-бугарског споразума и грчко-турског рата, Јован Ристић писао је краљу Александру да се, ради преговора с Портом и Патриаршијом, пошље у Цариград сам краљ Милан. Ту исту мисао изнео је после и у једном новинарском чланку у коме се доказивала потреба послати у Цариград „мисију вишега ранга и тежег ауторитета". Ристић, богат дипломатским искуством, сећао се бесумње оних изванредних посланика које су Велике силе упућивале Порти у тренуцима кризе да би јој дале осетити сву озбиљност својих захтева. С гледишта дипломатске технике, Ристићевом предлогу није се имало шта приговорити; питање је могло бити само о личности нашег изванредног посланика. Поред свих особина које су га оспособљавале за дипломатске мисије, краљ Милан био је у овој прилици неупотребљив. Он је стајао не може бити горе код Руса, који су били наш главни заштитник и на Порти и на Патриаршији. Из ината према Милану, Руси су били кадри отказати нам одједном сваку потпору у македонским стварима, — као што су на пример крајем те исте 1897 учинили на сам глас о повратку Милановом у земљу. Без руске потпоре, краљ Милан са својом личном мајсторијом не би ништа испословао, — нарочито, ако се има на уму да његов углед није био велики код султана Абдула Хамида, који му је, како изгледа, 1893 помогао да плати карташке дугове, а 1894 да добије натраг писма писана Артемизи. Мисија вишег ранга и тежег ауторитета о којој

је писао Ристић, није била рђава ствар, али Милан, кога је Ристић за ту мисију изабрао, имао је само потребан ранг, а не и потребан ауторитет.

Владан Ђорђевић слагао се с Ристићем, да је 1897 у преговорима с Портом ваљало употребити изузетна средства. Ристић је мислио на изузетна „дипломатска" средства; Ђорђевићева изузетна средства нису била дипломатске него војне природе. У два маха, у марту и у априлу 1897, он је предлагао мобилизацију двеју дивизија с концентрацијом на српско-турској граници. У својим мемоарима Ђорђе Симић каже: „Ми нисмо могли усвојити тај предлог једно стога што се наша војска налазила у том тренутку у тако неспремном стању, да је била неспособна за сваку акцију; друго стога што су наше финансије биле у тако рђавом стању, да не би имали чиме издржати ни месец дана две мобилисане дивизије, и треће стога што је Европа међутим била изјавила своју тврду одлуку да се не ремети status quo на истоку, и што наша мобилизација не би на Порту учинила никакав ефекат, а нама би само навукла ремонстрацију од стране великих сила".[1]

[1] Ако наша влада није претила Турцима мобилизацијом, то су учинили Бугари. Њихов посланик изјавио је једнога понедељника султану да, ако „до идућег петка, и то до 4 часа по подне не изда небројено пута обећаване берате за Кукуш, Мелник и Струмицу, Бугарска ће морати да мобилизира своју војску". Ни поред ове претње Бугарска није у одређеном року добила берате, него само султаново обећање да ће се њене жеље испунити после свршена грчко-турског рата.

Симићева влада затекла је земљу без новца и војно неспремну: под таквим околностима она се у спољашњој политици морала задовољити оним половним успесима који се путем дипломатских преговора могу добити. Јавно мнење незадовољно тим половним успесима осуђивало је Симићеву владу због невештине, као да се чисто дипломатском вештином могла накнадити оскудица војне и финансиске снаге.[1]

VI.

Грчко-турски сукоб у 1897 имао је за последицу српско-бугарско зближење. Када су 1889 дошли на владу, радикали су одмах тражили споразум с Бугарима, али споразум је онда био немогућ због тога што су се радикали држали Русије, докле је шеф бугарске владе Стамболов стајао према њој у отвореном непријатељству. Симићева влада затекла је повољније прилике за српско-бугарски споразум. Бугарски кнез Фердинанд, пошто је отпустио Стамболова, измирио се с Русијом. Ова промена бугарске спољашње политике осетила се још за Новаковићеве владе, приликом Фердинандове посете нашем краљу. За разлику од Новаковићеве владе, која је хтела добре односе с Бугарима, али без писмених обвеза, Симићева влада закључила је са Стоиловљевом владом, која је тада била у Бугарској, — писмени спора-

[1] В. прилог VI.

зум, т. зв. угодбу од 19 фебруара 1897. Угодба је имала првенствено у виду заједничку радњу Србије и Бугарске у случају да грчко-турски рат изазове веће заплете на Балкану. Догађаји су се развијали тако да нека заједничка радња било војна било дипломатска није се показала потребна.

Грчко-турским ратом користили смо се и ми и Бугари да изнудимо од Порте што веће уступке. Ми смо тражили школе у битољском и солунском вилајету и владику у Скопљу. Бугари су тражили пет нових владика у Македонији. Нити смо ми помагали Бугарима у њиховом послу нити они нама у нашем; и ми и они радили смо сваки иа своју руку. Наша опозиција тврдила је да су нам Бугари подвалили, и да су после споразума с нама закључили споразум с Турцима, који им је донео нове владике. Чак се знао и датум тога споразума: 8 март. По нашим дипломатским документима, ево шта је било уствари. На неколико дана после угодбе од 19 фебруара, Бугари су покренули на Порти питање о пет нових владика, и то у Кукушу, Мелнику, Струмици, Битољу, Дебру. По савету руског амбасадора, одустали су од Битоља и Дебра. Ми смо знали за бугарске захтеве нових владика, и пошто су ти захтеви ограничени на Кукуш, Мелник, Струмицу, ми им нисмо били противни. У угодби од 19 фебруара није било ничега што би забрањивало Бугарима да траже нове владике, као што није било ничега што је забрањивало

нама да тражимо, ако хоћемо, нашу засебну цркву. У бугарском поступку била је само ова неисправност: месеца априла, без претходног споразума с нама, Бугари су претили Турској мобилизацијом, ако се њихови захтеви у одређеном року не испуне. Ово је бесумње било противно гласу угодбе, којом смо се ми и Бугари обвезивали да нећемо предузимати никакву једнострану војну радњу. Али бугарска претња мобилизацијом није била озбиљна, и Турци се нису од ње много уплашили. Укратко, Бугари нису иза наших леђа правили споразум с Портом, него су без нашег знања извршили једну претњу мобилизацијом која је промашила дејство.

После угодбе од 19 фебруара, између нас и Бугарске закључен је 8 марта 1897 трговински уговор, коме се приписивала велика политичка важност, јер су се раније Бугари устезали да такав уговор потпишу.

Као сметња правом и искреном српско-бугарском споразуму стајало је још увек македонско питање. Стоиловљева влада признавала је постојање српских интереса у Македонији, али није примала предлог Симићеве владе о разграничењу сфера, јер бугарско јавно мнење још није било на то припремљено. Последњег дана бављења нашег краља у Софији, Стоилов је изнебуха изнео мисао о успостављењу Пећске патријаршије и о њеном спајању с Бугарском егзархијом. Спајање

би се извршило на тај начин, што би у епархијама с бугарском већином владика био Бугарин, а викар Србин, а у епархијама са српском већином владика Србин, а викар Бугарин. Овај предлог о спајању цркава био је утолико чудан што је претпостављао оно разграничење сфера за које је Стоилов раније рекао да још није могућно. Вероватно, Стоилов није мислио са спајањем цркава озбиљно, јер кад смо доцније затражили од њега накнадних објашњења, он нас је оставио без одговора.

У угодби од 19 фебруара била је једна тачка, да у Македонији наша и бугарска пропаганда неће једна другој сметати, него ће се узајамно помагати. Ми смо одмах наредили консулима у Македонији да се убудуће показују помирљивији према Бугарима, и да српско-бугарску борбу, колико то од нас зависи, држе у границама културне утакмице. Каква су упутства из Софије отишла бугарској пропаганди, ми не знамо; у сваком случају, после угодбе, бугарска пропаганда није постала помирљивија него насртљивија. Једне недеље у априлу, када се нико није надао, Бугари навале на нашу цркву у Куманову и отму је. Скопљански консул јављао је да можемо повратити цркву противнападом, али под условом да противнапад учинимо одмах идуће недеље, док наше људе још држи гнев и жудња за осветом. Уместо противнапада, наша влада више је волела учинити пред-

ставку у Софији, од које није било никакве вајде. Бугари су задржали нашу цркву, а ми смо морали зидати нову.

Отмици кумановске цркве следовало је убијање наших људи у Македонији. Убијања су чињена по плану једног друштва образованог у Солуну. Чим су нам турске власти допустиле отварање школа у битољском и солунском вилајету, Бугари су покушали то спречити убијањем оних људи који су на отварању наших школа радили; тим терором требало је већ у клици угушити жељу за српским школама. Ово је било први пут да је између нас и Бугара у Македонији почела да ради бомба и кама; наше јавно мнење било је изненађено и разгневљено, и због наступа бугарског тероризма у Македонији стало сумњати о могућности српско-бугарског споразума уопште.

Покушаји српско-бугарског зближења под Новаковићевом и Симићевом владом објашњавају се тиме што је у Бугарској пао Стамболов, што је из Србије отишао Милан, и што је руски утицај завладао и у Београду и у Софији. Симићева влада радила је с много више одушевљења на зближењу него Новаковићева влада, која је све нешто зазирала од Бугара. Угодба од 19 фебруара и трговински уговор од 8 марта били су први писмени споразуми између нас и Бугара после вишегодишњег узајамног туђења и неповерења. Одмах се видело да ће због македонског питања

споразумевање с Бугарима ићи врло тешко; ипак Симићева влада била је решена да продужи започето дело, али када је она пала у јесен 1897, према Бугарима окренут је други лист.

Симићева спољашња политика разликовала се од Новаковићеве само у нианси; у главним цртама то је била иста политика: наслон на Русију, споразумевање с Бугарском и Црном Гором, миролубива и исправна политика према Порти. Симић је био обазривији према Аустрији него Новаковић, избегавао је бар у спољашњим начинима све што би ту силу могло увредити. Ипак ни он је није могао задовољити, јер општи правац његове спољашње политике није се слагао с њеним интересима. Аустрија није одобравала ни наше подавање руском утицају ни нашу присност са Софијом и Цетињем. Не могући обуздати своје негодовање, а не смејући отворено рећи своје замерке, Аустрија је поводом ситница заметала с нама кавгу. У једној нашој службеној публикацији „Прегледу наше спољашње трговине за 1896“, речено је за забрану увоза свиња у Угарску да је била произвољна и ничим неоправдана. Ово је било просто понављање оног што смо ми у толико прилика били рекли у најслужбенијим представкама бечком кабинету; ипак зато аустриски посланик протестовао је против наведене реченице у „Прегледу“, и Симићева влада морала се извињавати.

VII

Унутрашња политика Симићеве владе вођена је у духу радикалне странке. Симићева влада повратила је, пре свега, у државну службу оне радикале које су ранији неутрални режими одатле уклонили. Под Новаковићевом владом, радикали су изгубили скоро све општине; сада су их једну за другом повраћали; за кратко време, од 1300 општина, 1200 било је у радикалним рукама. Радикално заузимање општина извршено је како где, негде милом, негде силом. Ако власт не би похитала да по законским прописима нареди нов избор општинских часника, народ је дошао с мотка-ма, па најурио напредњачке кметове и регенте. Овде онде десило се и по које линчовање које је опозиција стављала на рачун радикалним бука-чима, а радикална штампа хајдуцима, али то су биле осамљене појаве. У свом дипломатском стилу који је као неким велом застирао стварност и при-кривао њене рапавости, Симић, у својим мемоа-рима, овако описује радикални јуриш на општине: „Ми смо успели да у року од два три месеца из-вршимо полагано и без икаквих потреса измену општинских власти у целој земљи. А да су из-бори били правилни и слободни, најбољи је доказ у томе, што није било скоро никаквих тужаба, ни пред министарством унутрашњих дела ни пред Државним Саветом". Тужби бесумње није било, али то још није значило да је промена општин-

ских власти извршена без потреса и неправилно-сти. Новине су на пример много писале о случају једног напредњачког кмета кога су неки нагарав-љени људи просто претукли. Кмет је имао мушко дете које је тек пошло у школу; то дете склопило је руке пред зликовцима и молило их да му не дирају оца, а он ће им дати и буквар и таблу, — све што је тај малишан свога имао.

Пошто је Симићева влада поново увела ради-кале у државну и општинску службу, она је 22 јуна извршила нове скупштинске изборе. Пошто је промена Устава одложена, избори нису вршени за уставотворну него за обичну Скупштину. На-предњаци, који су били растурили странку, нису учествовали у изборима. Тако исто нису учество-вали ни либерали, који су свом неучешћу давали значај протеста против спољашње политике Си-мићеве владе и против њеног одлагања уставне промене. Како изгледа, либерали нису рекли своје праве побуде. Они су хтели умањити морални углед Скупштине тиме што ће је оставити без опозиције. На тај начин вратили би жао за сра-моту радикалима, који нису хтели да братски по-деле с њима портфеље приликом састава Сими-ћеве владе.[1]

Изашавши сами на изборе, радикали су до-били сва посланичка места, што се дотле ниједној странци није десило. По Уставу од 1869, краљ је

[1] Живановић, Историја, III, 391—389.

постављао један број чланова Скупштине. Он је поставио 25 радикала, 15 либерала, 7 напредњака, 14 неутралаца.[1] Краљ Александар, постављајући своје посланике из свих странака, хтео је посведочити своју верност према ванстраначкој политици коју је повео 9 јануара 1894. Он је чак и Симићеву владу волео да приказује као једну у основи неутралну владу, у којој је, на име доказа о потпуној краљевој непристрасности, дано неколико места и радикалима.

Помоћу краљевих посланика, Симићева влада створила је себи ону опозицију коју на изборима није могла добити. Терет опозиције пао је углавном на либерале. То су били они либерали који су се, 1894, под Јевремом Андоновићем оцепили од главнине либералне странке. У пролеће 1897 чињен је покушај да се Андоновићева група врати у крило странке: Ристић је то желео, али је ствар покварио Рибарац својом искључивошћу. Андоновићева група, под именом „независних либерала," продужила је водити своју засебну политику. Према краљевим неутралним владама, то је била као нека од краља откомандована неутрална опозиција.

Скупштина од 1897 имала је да одобри ванредни војни кредит од девет милиона. Грчко-турски

[1] Ове бројеве даје Симић. Мишковић каже да је међу краљевим посланицима било 27 радикала, 15 либерала, 9 напредњака, 12 неутралаца.

сукоб обратио нам је пажњу на нашу војну спрему, и ми смо тек онда видели колико је она непотпуна. Министар војни, ђенерал Јован Мишковић навалио је да је попуни. У крагујевачкој тополивници стала се израђивати пушчана и топовска муниција. За пушке берданке руска влада поклонила нам је 22½ милиона метака (250 метака на пушку), у вредности од 2½ милиона динара. У Француској код фабрике Шнајдерове поручено је, за три милиона динара, 44 позициска топа са муницијом. Са француском и руском владом почели су преговори о набавци 110.000 пушака магацинака руског система: пушке су имале да буду израђене у француским државним фабрикама, а муниција са бездимним барутом у руским државним фабрикама. Тиме би се попунила велика празнина у нашем наоружању: наша војска била је једна од оних ретких војски у Европи које још нису биле снабдевене вишеметном пушком малог калибра, т. зв. магацинком. Осим набавке муниције за берданке и поруџбине позициских топова, Симићева влада набавила је 1500 коња у Угарској и Русији, и попунила економну и санитетску спрему великим набавкама материјала.

Војне набавке, како оне које су учињене, тако и оне које су се имале учинити, претпостављале су ванредни кредит од 25 милиона. Министар финансија Вујић ставио је министру војном одмах на расположење 9,239.129 дин. из оних сума које су

нам поверилачке банке дале унапред на рачун још неостваренога зајма од 1896. Тај ванредни кредит Скупштина је накнадно одобрила. Осем тога она је годишњи унос у оружни фонд повећала од 400.000 на 1,700.000 (закон од 10 јула 1897), због чега је стални државни прирез подигнут од 62% на 75% (закон од 11 јула 1897).[1] Ово је било знатно оптерећење пореског обвезника, али Скупштина је сматрала ту жртву као неопходно потребну за наоружање војске. Сума од 1,700.000, колико је сада износио годишњи унос у оружни фонд, била је довољна за исплату годишњине зајма од 25,000.000 милиона, који се, ради покрића нових издатака на војску, намеравао касније закључити.

После ванредног војног кредита, Скупштина је имала да се забави финансиским питањем. Новаковићева влада, која је успела смањити укупну годишњину државнога дуга, није успела решити питање летећега дуга. 1896 она је закључила четворопроцентни зајам од 70.460.600 номиналних. Од овога зајма остварила је одмах само 16,000.000, по курсу од 66%. Остатак зајма, подељен на четири дела, имао се остварити тек доцније, у одређеним размацима времена, али његово остварење није било за банке обавезно. Пре него је стигао рок за остварење осталих делова зајма од 1896, Новаковићева влада заложила је њихове обвезнице, осем једнога малога дела од три милиона динара, код поверилачких банака. Половину вредности тих обвезница банке су јој дале као привремену позајмицу. Симићева влада, због критичних прилика на истоку, које су оборише курс наших хартија (за време грчко-турскога рата он је пао на 61%), није могла склонити банке да у предвиђеним роковима остваре остатак зајма од 1896, али на рачун тога остатка Симићева влада добила је од банака привремену позајмицу од шест милиона. На ту позајмицу, као и на позајмице учињене за Новаковићеве владе, ми смо плаћали 6½%. Вујић је сматрао да је боље остварити један део зајма од 1896 и по нижем курсу него што је предвиђен, — него у ишчекивању онога курса који је предвиђен, плаћати на привремене позајмице велики интерес. 27 јуна 1897 он је једној лондонској групи уступио 25,000.000 из зајма од 1896. Париска берза била је засићена нашим вредностима; на берлинској берзи такође имали смо тешкоћа; Вујић је стога сматрао за велики успех што нам је отворио лондонску берзу. Уместо курса од 71% предвиђеног уговором од 1896, ми смо се морали задовољити курсом од 68%. Скупштина је одобрила снижење курса,

[1] Оружни фонд установљен је после турских ратова законом од 19 јануара 1879. У тај фонд уносиле су се уштеде општега војног буџета и прирез од једног динара. Приликом измена пореског закона од 1883 и 1886 прирез је укинут, и место њега уносило се у оружни фонд, из редовних државних прихода, 400.000 динара годишње.

али Симићева влада је пала пре остварења лондонскога зајма.

У Скупштини је отворена дебата о спољашњој политици Симићеве владе. Либерална опозиција доказивала је да за време грчко-турског сукоба Симићева влада није била на висини догађаја. У изузетној прилици она није умела употребити изузетне мере. У чему би се те мере састојале? Да ли у једној мисији вишега ранга и тежег ауторитета? Да ли у делимичној мобилизацији? О томе мишљења су била подељена. Наслоњена на огромну радикалну већину, Симићева влада лако је победила малобројну либералну опозицију, али, ако се оправдала пред Скупштином, није се оправдала пред јавним мнењем, које је и даље кривило Симића да за време последње источне кризе није имао духа и куражи да изиђе из оквира обичних дипломатских представака: тада је био потребан један државник смелијег подухвата, а не један шаблонски дипломат као Симић.

Од закона решених на Скупштини од 1897 ови су били важнији:

1) Закон о изменама и допунама у закону о српској државној класној лутрији за привредне циљеве од 13 јула 1897. Класна лутрија, установљена под радикалним режимом ради потпомагања народне привреде, била је дужна према прописима закона од 1897 издвајати 25% свога чистог прихода за образовање једног фонда из кога ће се

помагати земљорадничке задруге. Величина фонда утврђена је на два милиона динара. Позајмице су се одавде чиниле задругама преко њиховог савеза, — на солидарно јемство свих задругара, и то само у натури (у пољопривредним машинама и справама, у крупној и ситној стоци, у људској и сточној храни итд.).

Закон од 13 јула 1897 спадао је у низ оних мера којима су наше владе већ неколико десетина година покушавале решити питање сељачкога кредита. Хипотекарна банка, установљена шесетих година у Београду, показала се корисна само већим земљовласницима, јер је давала кредит на основу непокретне залоге. Мали земљовласници били су упућени на новчане заводе који су давали зајмове на покретности: задуживање код новчаних завода имало је ту незгоду, што се у случају неиспуњене обвезе заложена покретнина продавала за рачун повериоца, — и земљорадник је често остајао без предмета најпотребнијих за своје послове. Стога се дошло на мисао да се поред кредита на непокретности и кредита на покретности установи за земљорадника и кредит на личност. Ради веће сигурности повериоца, тај се кредит није давао ниједном земљораднику посебно, него се давао већем броју земљорадника удружених у задругу. Задругари су јемчили сви за једнога, и пазили један на другога да се добивени кредит употреби производно. Овакве земљорадничке за-

друге, раширене по Европи, пресадио је код нас Михаило Аврамовић. Он је проучавао њихово уређење у Немачкој и Италији, и писао је о њима још 1892 у једном смедеревском пољопривредном листићу. Он је ишао по подунавским и поморавским селима да умесност задруга објашњава и усмено, али, како сам вели, сељацима је тешко ишло у главу „да сељак може сељаку помоћи". Прва земљорадничка задруга основана је марта 1894 у селу Вранову, код Смедерева. Та прва задруга, као и оне које су јој непосредно следовале, била је кредитна задруга, која се другим пословима осем давања кредита, на пример набавкама и продајама, бавила тек узгред, јер у то време у сељака је највећа потреба била за новцем. Испрва задруге су добијале свој капитал од једног смедеревског новчаног завода, „Подунавске окружне задруге"; преко хиљаду акција тога завода уписао је самоуправни окружни одбор да би му омогућио давање зајмова земљорадничким задругама. Кредит који су задруге добијале код смедеревске банке, показао се недовољан; осем тога банка је ограничавала свој делокруг на смедеревски округ, а задружни покрет ширио се и по осталим окрузима, — наиме, у окрузима крагујевачком, пожаревачком, београдском, моравском. Јула 1895 одлучено је да се све задруге, растурене по разним крајевима, доведу у међусобну везу; тако је постао Савез земљорадничких задруга. Тек пошто

је задругарство створило себи средишни орган, оно је добило државну помоћ законом од 13 јула 1897. Овај закон учинио је много за развитак задругарства. Од задруга које су раније створене, ни половина с оскудице капитала није могла прорадити. Помоћу чланских улога капитал се у задругама стварао споро; новчани заводи нерадо су се упуштали у послове са задругама; преко је било потребно да се држава умеша и пружи задругама почетни капитал.[1]

(2) Закон од 11 јула 1897 о ковању 10,000.000 златника. Овај закон стајао је у вези са планом радикалних финансиста о уређењу наше валуте. Они су осуђивали напредњачку владу што је опозвала њихов закон од 1893 и поново допустила Народној банци издавање сребрних новчаница на основу како сребрне тако и златне подлоге. Они су предвиђали услед тога повећавање сребрних новчаница и пораст ажије на злато. Ова предсказивања нису се обистинила. Уместо да се пење, ажија је падала. Било је неколико узрока ове појаве: добра година, поновно отварање границе нашим свињама, прилив злата услед зајма од 1896. Иако је ажија падала, Симићева влада хтела је да ковањем нових златника поправи валуту. Закон од 11 јула 1897 остао је неизвршен; уместо њега извршен је један други закон, донет још 15 марта

[1] Мих. Аврамовић, Тридесет година задружног рада, стр. 72—78.

1890, о ковању шест милиона сребрника. Извршење овога закона стављено је у дужност Народној банци. Потребно сребро за ковање сребрника Банка је имала да купи из своје златне готовине; у накнаду за издато злато, она је добијала сребрнике с урачунатом ажијом. Закон од 1890 правдан је потребом да се рђав бакарни новац замени бољим сребрним новцем; осем тога држава је на ковању сребрника имала зараду од три милиона. Сребрници се нису одржали у саобраћају, него су се враћали Народној банци, пошто су њени дужници радије исплаћивали своја дуговања звечећим сребром него новчаницом. На основу тога сребра које се код ње нагомилавало, Банка није могла издавати нове сребрне новчанице; највећи могући број тих новчаница утврђен је законом једном за свагда, — и није се могао повећавати сразмерно сребрној подлози. Практично дејство закона од 1890 било је то, да се у металној подлози Народне банке однос између сребра и злата променио у корист сребра. Раније, сребрна новчаница била је покривена више златом него сребром, а сада више сребром него златом, — другим речима, добила је подлогу од мање вредности.

(3) Законодавно решење од 18 јула 1897, које је гласило овако: „Да би се земљиште краљевог двора могло заокруглити, те да сам двор добије изглед, какав обично имају владаочеви дворови, то потписати предлажемо Народној скупштини да

изволи решити, да се земљиште које лежи на југозападном углу краљевог двора, а између улица Краља Милана, Кнеза Михаила и улице Господар Јевремове[1] експроприше и споји с осталим земљиштем краљевог двора, те да се на тај начин створи један правилан квадрат између четири улице, — а експроприсано земљиште да се исплати из државне касе."

Ово решење предложено од Николе Пашића и 119 радикалних посланика сматрало се као поклон који радикална странка — о државном трошку — чини краљу Александру.

Мисао о овоме поклону приписивала се Николи Пашићу, који је имао око за добре плаџеве и умео да их заокругљује. За Новаковићеве владе, напредњачка Скупштина смањила је цивилну листу на тај начин што је решила, наравно са краљевим пристанком, да се цивилна листа не издаје цела у злату, него пола у злату а пола у сребру. Напротив, радикална Скупштина, за Симићеве владе, поклонила је краљу један велики плаџ ради подизања двора на четири лица. Никола Пашић није погодио какав ће утисак његов поклон учинити на краља. Краљ не само није осећао никакву захвалност према радикалној странци, коју је после два три месеца отерао с власти, него је чак и решење од 18 јула оставио неизвршено.

[1] Ондашња, а не садашња Јевремова улица.

Скупштина од 1897 прошла је на миру, иако су многи предсказивали да ће радикали оборити Симићеву владу, која је била пола неутрална, пола радикална, па тражити чисто радикалну владу под Пашићевим председништвом. Преко свакога очекивања, радикална Скупштина пристала је да ради са Симићевом владом. Међу радикалима постојала је једна група незадовољника, вођена Ђајом и Таушановићем, али Пашић је стишао те незадовољнике још пре састанка Скупштине. Таушановић није одобравао одлагање уставне промене на које је већина радикалнога главнога одбора, саветована Пашићем, пристала. Да цепа странку на том питању, Таушановић није смео или није хтео. Остајући у главноме одбору, он се није хтео кандидовати на изборима од 1897, — и то је био сав његов протест противу Пашића и Пашићеве политике.

Пашић је помогао Симићеву владу отворено, и, како се чинило, врло искрено. Он је примио од владе председништво београдске општине (које се по ондашњем закону није добивало избором него указом), — и пристао је да буде председник Скупштине. Према двору показивао се гибак и попустљив. У публици се говорило да је Пашић променио природу, и од револуционара постао опортунист. Био је претурио педесет, имао жену и децу, куповао куће, вадио рударске повластице, бавио се и другим привредним предузећима. Његова

су рачунали у богате, чак врло богате људе. Његово широко лице у оквиру велике владичанске браде добијало је ведар, озарен изглед срећног домаћина и великог газде. Природно је, говорили су људи, што он није расположен за борбу с Круном, него више воли да се с њоме „равна“: он њој плаћ на четири лица и одлагање уставног питања; она њему четири места у влади и радикалну већину у Скупштини.

Ова оцена Пашићева држања била је површна. Пашић је морао своје држање пре свега подешавати према расположењу своје странке. Радикална странка била је прилично обесхрабрена услед државног удара од деветог маја. Међу радикалима из народа имало је још борбених људи који су говорили о бунама и заверама, али трговци и интелектуалци странке били су клонули, и повратак на власт очекивали само од погодбе с двором. Затежући сувише према двору, Пашић је ризиковао да изгуби поверење већег дела странке, и да се нађе бачен на њено крајње лево крило. Осем тога он је водио рачуна и о расположењима Руса. После свог пута у Русију од 1891, он се толико припио уз Русе да не само у спољашњој политици, него ни у унутрашњој није хтео чинити ништа што не би њима било по вољи. Руски став у нашој унутрашњој политици био је овај: према Милану стално непријатељство; према Александру, ако би се од оца одвојио, благонаклоно држање.

Сасвим у духу ове руске политике, Пашић је затезао према Милану, а попуштао према Александру. То је уосталом био једини начин да се син одвоји од оца, и да се Милану онемогући повратак у земљу: повлађивање Александру било је само нов облик борбе против Милана. Најзад, у Пашића је расло интересовање за питања спољашње политике: да би ту могао одржати свој правац, био је готов попуштати у питањима унутрашње политике. 1896 и 1897 њему је спољашња ситуација изгледала опасна. Он се бојао да се услед грчко-турског рата не отвори цело источно питање. Ми смо били војно неспремни, и у очима Сила вредили смо много мање од Бугара. Ако би се источно питање отворило, нас је могла спасти само руска потпора, и ништа друго. Руска потпора зависила је међутим од једне личне околности: да ли је краљ Милан у Србији или ван ње; Руси су се заузимали за наше националне захтеве само дотле докле је Милан био ван Србије. Према томе било је од највеће важности, не пуштати за време грчко-турског сукоба краља Милана натраг у Србију; Симићева влада била је решила да га не пушта, али њен властити опстанак висио је о концу: чим би навалила да се уставно питање реши, краљ Александар би је оборио. Из тог разлога Пашић је пристао да се уставна промена одгоди. Испрва се мислило да уставна промена буде одгођена само за време грчко-турског сукоба,

али када се једном почело попуштати краљу, његова отпорност бивала је све већа, — и зато се питање уставне промене није могло покренути ни после окончаног грчко-турског сукоба.

VIII.

У јесен 1897 цела Србија говорила је само о једном великом хајдучком претресу који је држан у Чачку. Новаковићева влада била је прегла да хајдучију пошто пото истреби. Захваљујући министру унутрашњих дела Димитрију Маринковићу и његовим начелницима, међу којима нарочито се истакао чачански начелник Светозар Шурдиловић, главни хајдуци су побијени или похватани у току 1895 и 1896. Од главних хајдука, последњи је ухваћен Милан Бркић (октобра 1896). Родом из округа ужичког, Бркић је своју хајдучију раширио на четири стране, починио многобројна разбојништва, убиства и друге злочине, и опет изгледао неухватим због јатака које је на све стране имао.

У јесен 1897, чачански суд имао је да суди Бркићу и неким другим хајдуцима, као и њиховим јатацима, за неких 180 кривичних дела учињених у току последњих пет година. На оптуженичким клупама седело је деведесет и шест људи и четири жене; више него икада хајдучија је изгледала зараза читавих крајева, а не злочин појединих људи.

У току претреса обелоданило се да на једног хајдука долази по неколико јатака, јер без јатака

хајдук се не може одржати. Врло често јатак, а не хајдук, био је главни добитник хајдучије; он је исцрпљавао хајдука као јавну женску њен газда или газдарица. Код Бркића, који је дизао пљачку из четири округа, нађено је, у тренутку његова хватања, само седам дуката; код другог једног хајдука и његове дружине само један грош. Хајдук је морао да мити јатака, да га он не би ради уцене издао; што је уцена била већа, то је и хајдук морао више давати јатаку. Његова зависност од јатака осећала се нарочито зими, када би морао сићи на зимовник: за то време његова глава била је у јатачким рукама. Око појединих хајдука гамизало је читаво село јатака: та гомила паразита неосетно је развлачила хајдуку његов крвави ћар; осем златних тока и богата оружја њему није ништа друго остајало.

Било је примера да су хајдуци постајали проста оруђа јатака, убијали и арали по њиховом налогу, па чак за њихов рачун чинили дела личне и политичке освете. Међу јатацима било је сеоских шпекуланата, који су сматрали хајдучију као командитно друштво у коме би они били тајни другари, а било је и сеоских политичара, који су се служили хајдуцима као најамницима за сатирање противника.

Као што је хајдук имао јатаке, тако је полиција имала потајнике. Граничну линију између ове две групе било је тешко повући; та два подземна

света имали су доста додирних тачака: јатак се зачас претварао у потајника, а потајник у јатака. Ни хајдуци ни полиција нису се могли поуздати у своје помагаче. Неки пут јатак и потајник стапали су се у једно мешовито биће, које је варало обе стране, и хајдука и полицију.

У те замршене хајдучко-јатачко-потајничке односе уплеле су се још и родбинске везе и размирице. Хајдучија је правила нове родбинске везе, а кварила старе. Било је јатака који су ради утврђивања своје јатачке заједнице тражили да се један с другим ороде. Било је породица које је хајдучија разјединила и разорила; из родбинске солидарности један је део породице заклањао свог члана хајдука; други део, угушујући родбинска осећања, одрицао га се и чак потказивао власти. И у једном и у другом случају дешавале су се читаве породичне трагедије.

Пера Тодоровић, који је присуствовао као новинарски извештач на хајдучком претресу у Чачку, оставио је под именом „Хајдучије“ огромну грађу и о економској и о моралној страни тога друштвеног зла. Ту има извода из аката, а има и скица хајдука и јатака узетих с природе за време претреса. Тодоровићеви извештаји учинили су јак утисак на публику, која није ни слутила какве се мрачне и крваве ствари дешавају у нашим селима, која смо ми замишљали у стању патриархалне непокварености.

Политичаре је највише копкало, колико је хајдучија помешана с политиком. Бесумње, то је била басна да су се хајдуци јављали као осветници народне слободе против насилничких влада, али у сенци хајдука кретали су се многобројни јатаци; међу њима је, као што смо већ видели, било сеоских политичара, који су се служили хајдуцима за своје страначке обрачуне. Да ли је међу тим политичарима-јатацима био когод од крупнијих политичара из народа? То је оно о чему се међу нашим странкама највише разбирало. Напредњаци су тражили међу јатацима радикалне кметове и посланике; радикали су тражили напредњачке кметове и посланике; ко ће коме приденути хајдучију, то је у борби напредњака и радикала постала главна брига. Било се ушло у траг једном напредњачком газди који је јатаковао, и по чијем су наговору хајдуци убили једног радикала. Ова напредњачка брука поклопљена је много већом радикалном бруком, када се чуло да је у Бркићевој хајдучији уплетен и велики радикални трибун Ранко Тајсић.

Затворен убрзо после Бркићева хватања, Тајсић је оптужен за саучешће у последњем великом разбојништву Бркићевом. 24 августа 1896, у село Моравица срез качерски, округ руднички, пао је Бркић с дружином. Пошто је дигао сав наплаћени порез из општинске суднице и покупио све што је било код сељака готова новца и ствари од

вредности, Бркић је ухватио учитеља Марка Бацковића, везао за плот и стрељао. Говорио је да је то казна Бацковићу за једну књигу у којој се ружио црногорски кнез Никола и сејала омраза између Срба и Црногораца.

Сумњало се да је у Бацковићевом убиству Бркић био само извршилац воље Ранка Тајсића. Зашто? Зато што Бацковићево убиство није било обичан пустахилук, него казна за увреду црногорског кнеза, с којим Бркић није имао везе, али је имао Тајсић. Пред убиство, Бркић се налазио у прпи и теснацу. Дружина му похватана или изгинула, а он уцењен с 15.000 динара, — највећа дотадашња уцена за хајдучку главу. С таквом уценом он није смео ниједном јатаку на зимовник: за 15.000 дин. сваки би га издао власти. Не смејући зазимити у Србији, Бркић је замолио Ранка Тајсића да га пребаци у Црну Гору. Поузданик кнеза Николе, Тајсић је имао своје сигурне људе који су носили његову пошту и поруке за Црну Гору. Тајсић је пристао да пребаци Бркића, али је постављао као услов да Бркић убије прво Бацковића, који је у једном напису увредио кнеза Николу. Та је увреда тим пре тражила освету што је Бацковић био Црногорац.

Кривица Тајсићева није се могла доказати. Њега су теретили само Бркић и још један хајдук, али на главном претресу и они су порекли своје исказе. Првостепени суд ослободио је Тајсића из

недостатка доказа. Пре него је његова ствар прошла кроза све судске надлежности, Симићева влада падне, — и из бојазни да под промењеним политичким приликама судска пресуда не испадне на његову штету, Тајсић умакне децембра 1897 у Црну Гору.

Крив или некрив, Тајсић је ишчезао из Србије: тај велики сељачки беседник на нашим скупштинама могао је убудуће учествовати у политичком животу само као избеглица-завереник. Ранко Тајсић прогањао се целог века с властима, почевши од краља па до среског писара, — и није подносио никакву дисциплину, чак ни ону властите странке. Био је вечити „интерпелант“ и неуморни букач. У његовом крају, око њега су се купили сви страдалници и незадовољници; међу њима било је невиних жртава полициске обести, али тако исто и ровашених људи, — сељачких паликућа, хајдучких јатака, политичких смутљиваца. Ранкова је кућа била пуна оружја; људи су ту непрестано долазили и одлазили, неки дању, неки ноћу. Када би се појавио у срезу, затурен на свом белцу, Тајсић је изгледао прави кесеџија који се „не боји ни цара ни везира“. После дугогодишњег рвања с влашћу и истеривања неке народне правде, нашао се заједно с хајдуцима на оптуженичкој клупи. Може бити није био крив за Бацковићево убиство, али за њега је био рђав знак, да се уопште могло поверовати да је кадар дати стрељати политичког противника из хајдучких пушака.

Радикални противници ликовали су: Ето наличја једног радикалног трибуна: хајдучки јатак! Наивни људи мисле, да радикални трибуни држе народ очинским старањем о његовим потребама; сада се показало да га држе терором: ко неће с њима, ето му угарак у сено, или хајдук у кућу! И зар је сада поштеније истеривати већину хајдуцима него полицијом?

Радикали су оставили Ранка Тајсића његовој судбини. Он им је већ дојадио својим роптањем на вођство странке, својим ударањем у страну, својим радом против династије. Врх свега још дошло је и ово упадање у хајдучију. Радикали нису хтели више да се залажу за њега. Ранко, када је то осетио, јаукнуо је на своје другове: „Да сам један од њихових лифераната, потрчали би сви да ме бране, овако ниједан ни да мрдне“.

IX.

Краљ Милан радио је против Симићеве владе као што је радио против Новаковићеве владе, јер су обе биле подједнако противне његовом бављењу у Србији. Одлазећи из Србије у јануару, он је говорио о свом повратку у марту; Симићева влада поручила му је, — ако дође, она га неће дочекати с краљевским почастима. Он није дошао. Краљица се међутим вратила у Србију, — и Милану се чинило да га ње ради не пуштају у земљу.

Обарајући Новаковићеву владу, краљ Милан је имао план да на место ње доведе владу Белимарковића, у којој не би било ниједног радикала. Полурадикална влада Симићева није била ни најмање по његовом укусу. Да би његову љутњу стишао, краљ Александар послао га је у Беч у дипломатској мисији: он је ту имао да се обавести о политици Сила у грчко-турском питању. Долазећи као изасланик краља Александра, он је примљен не само од аустро-угарског министра иностраних дела Голуховскога, него и од самог цара Фрање Јосифа, који га неких осам година није примао. Милан се не само обавештавао код Аустријанаца о грчко-турском питању, него је обавештавао и он њих о нашим приликама, и оцрнио Симићеву владу као панславистичку.

У фебруару покушавао је да одвоји министра војног Мишковића од осталих чланова владе и тиме изазове кризу. Крајем априла састао се у Бечу с краљем Александром и министром Симићем. Јако раздражен, испијајући чашице коњака једну за другом, напао је у краљевом присуству Симића као карађорђевца; Симић је донекле слушао Миланове грдње; најзад му је прекипело, и изашао је из собе не рекав Милану ни збогом. Да краљ Александар није умирио Симића, он би још ту у Бечу дао оставку. Крајем маја цариградски посланик Владан Ђорђевић упутио је краљу Александру једно писмо у коме је необично оштро

критиковао Симићеву спољашњу политику. Ђорђевић је имао обичај да критикује и исмева своје министре, али то је чинио обично после њихова пада. За овакав напад на Симића, докле је он био још у власти, Ђорђевић је морао добити миг од краља Милана.

Либерали, осећајући Миланово нерасположење према Симићевој влади, хватали су му се за скут. Начелник округа нишкога Ђорђе Генчић, један од „независних либерала", удесио је, фебруара, једну адресу Нишлија којом се краљ Милан позивао натраг у Србију. Због те адресе Генчић је изгубио службу. У марту, Ристић, с којим је краљ Милан најзад успео да се измири, предложио је да се краљ Милан пошље у дипломатској мисији у Цариград. Преко лета, Милану је дошла једна депутација Нишлија, а дошла су и два бивша либерална министра, од којих један Рибарац. Око Милана облећу либерали обе боје, — и Ристић-Рибарчеви и Андоновићеви. У борби са Симићевом владом он се може похвалити да у Србији има бар једна политичка група која жели његов повратак: то су либерали.

Краљ Александар није примао дословно све оно што му је отац говорио против Симићеве владе; ипак његово поверење према њој ослабило је. Консервативан по својим погледима, он се тешко слагао с радикалима; говорио је о политичкој незрелости нашег народа готово истим ре-

чима као кнез Михаило и краљ Милан, желео строгу полициску управу, и замерао радикалима што држе народ на „свиленим уздама". И зато када се решио крајем 1896 на споразум с радикалима, он им није дао владу самима, него их је уоквирио неутралцима. Неутралци нису одговорили његовим очекивањима; уместо да обуздавају радикале, они су се дали повући у њиховом правцу. Краљ је корио Симића да се он, постављен на чело владе као неутралац, сасвим порадикалио.

Краљ је био незадовољан држањем Симићеве владе за време грчко-турског сукоба као недовољно енергичним. Писање либералне штампе, а нарочито извештаји Владана Ђорђевића, уверили су га да смо са мало више одважности у одсудном часу могли добити самосталну народну цркву у Турској.[1] Он је толико био незадовољан Симићевом спољашњом политиком, да је у јуну или у јулу хтео оборити Симића, и довести на владу поново Новаковића, за кога му се чинило да је у македонским стварима био увиђавнији и енергичнији од Симића.[2]

Када је краљ Александар долазио у априлу на Цетиње, кнез Никола почео је разговор о раз-

[1] У лето 1897 ја сам био примљен од краља Александра. Иако нисам више био на служби у министарству иностраних дела, он је све време говорио о нашем црквеном питању у Турској, и није ми сакрио своје уверење да је Симићева влада била неодлучна и невешта.

[2] Ово је забележио сам Симић у записима о свом другом министровању.

граничењу српске и црногорске сфере у Отоманској царевини; за црногорску сферу тражио је неодступно Призрен; краљу Александру ово није било право, јер му се чинило да Никола тражи стару Душанову престоницу само ради истицања старешинства династије Петровића над династијом Обреновића. Министри Симић и Вујић, који су се налазили уз краља, одбили су Николине захтеве, али на помирљив дипломатски начин. Краљ се доцније жалио да су Симић и Вујић били млитави у одбрани Призрена, па су чак једног тренутка били готови жртвовати то место: он је морао тако рећи сам да се носи с кнезом Николом.[1] Призренско питање било је од утицаја на његову одлуку да обори Симићеву владу.[2]

Нападана од Милана, а већ јако заљуљана код Александра, Симићева влада била је на двору заштићавана само од краљице Наталије. Али ни краљица није била сасвим сигурна са сином. Она је стрепила да га Милан једног дана опет не привуче к себи. Краљ Александар уопште тешко је могао одбити коме шта у очи; према оцу и матери, нарочито, био је у усменом разговору не-

[1] В. прилог VII.

[2] У Симићевим хартијама има забелешка о разговору с краљем Александром од 26 септембра 1900. Краљ био је тада у добрим односима са Симићем, и претресајући с њиме старе успомене, говорио је и о томе зашто је 1897 оборио Симићеву владу. Међу узроцима тога свог поступка поменуо је држање владе у питању наше самосталне цркве и у питању Призрена.

отпоран; краљ Милан је то знао, и зато се могло десити да приликом првог састанка с њиме измами једно обећање које ће покварити све краљичине планове. Краљица је морала одвојити сина од оца коначно; иначе њено бављење у Србији, и цео политички систем који је хтела утврдити, могли су сваког часа доћи под питање.

Да би одвојила Александра од Милана, Наталија је смислила да ожени Александра ћерком кнеза Николе, највећег Милановог душманина. Милан је толико мрзио Николу да би га женидба његова сина Николином ћерком до срца заболела као нека врста оцеубиства. После тога између њега и Александра било би све свршено. Краљица Наталија имала је сигурно женско осећање за најболније место код човека, — и гађала је свога бившег мужа баш ту.

Мисао о Александровој женидби она је саопштила ђенералу Сави Грујићу још почетком 1896. Због те женидбе склонила је Александра да обнови с Николом прекинуту преписку; тек после те обнове преписке Николин долазак у Београд јуна 1896 постао је могућан, — и пало је у очи да је краљица која, месец дана раније, није присуствовала дочеку бугарског кнеза, нашла за потребно да присуствује дочеку црногорског кнеза.[1]

[1] Забелешке Саве Грујића од 19 фебруара и 30 јуна 1896. Краљичино писмо Александру од 11/23 априла 1896: »Sais-tu enfin exactement quand viendra le P-ce de Montenegro? Pour lui je tiens à ne pas le manquer, tu le sais déjà.«

Све су то биле припреме за просидбу црногорске принцезе. Та просидба имала је да се изврши у априлу 1897, када је краљ Александар ишао у госте кнезу Николи.

Али од просидбе није било ништа. Краљ Александар није одбијао краљичине предлоге: пристајао је на женидбу с црногорском принцезом, наравно под условом да му се девојка допадне, када је буде видео на Цетињу. По својој прилици, он је само заваравао матер. Заљубљен у Драгу, он је бежао од женидбе и с којом другом. Та црногорска принцеза коју му је мајка намењивала, била је најмлађа Николина кћи, Ксенија. Он ју је видео на Цетињу, и наравно није му се допала. Идући до краја у претварању, он се готово удварао њеној већ испрошеној сестри Ани. Да је Ксенија као Ана, говорио је својим министрима, испросио бих је одмах, — али шта може он, када она која му се допада, није више слободна, а Ксенија, која је слободна, њему се не допада. Срцу се не заповеда...

Какво је било држање кнеза Николе? Да ли је он био вољан дати Ксенију за Александра? Испрва је изгледало да је вољан. Ксенија, када је први пут изашла пред Александра, била је у дугој сукњи удаваче. После тога она је одједном променила тоалету и појавила се у краткој сукњи девојчице. Кнез Никола је сада говорио како је Ксенија још дете, — и како је не мисли удавати. Његову игру није лако проћи. Свакојако, ми-

нистар Вујић, који је био у пратњи краља Александра, имао је утисак да се између две тоалете Ксенијине Никола предомислио, и да није хтео Александра за зета.

После пропалог плана с црногорском принцезом краљица Наталија осећала се упола побеђена. Њен син могао јој се сваког часа измаћи: отуда њени очајнички напори да спречи његово виђење с краљем Миланом које је имало да буде тога лета. После свршетка Скупштине у јулу, краљ Александар требао је ићи у Карлсбад на лечење. Тек уочи поласка на пут, признао је мајци да је још раније обећао оцу да ће у Карлсбад ићи заједно с њиме. „Краљица Наталија", вели Симић у својим записима, „била је тако индигнирана овим притворством свога сина да му је у присуству моме и ђенерала Мишковића чинила најјаче прекоре за његову притвореност и слабост карактера, и тражила од нас да спречимо одлазак краљев, предсказујући нам да ће у противном случају краљ Милан доћи са сином у Београд и срушити цело тадање стање".[1] Влада је држала да не може спречавати краљев одлазак у Карлсбад, који је био потребан ради његова здравља. Краљ је обећао матери да ће из Карлсбада доћи к њој у Биариц, па ће се одатле вратити заједно с њоме у Београд.

У Карлсбаду, у четири ока с краљем Александром, краљ Милан је брзо дотерао ствари на своју

[1] У истом смислу и забелешка Јована Мишковића од 22 јула 1897.

ћуниjу. Александар му је обећао да ће се с њиме, а не с мајком вратити на јесен у Србију, — и да ће онда отпустити Симићеву владу, и променити и у спољашњој и у унутрашњој политици онај правац који је био усвојио под мајчиним утицајем. После тога краљ Александар отпутовао је у Биариц. При његовом повратку из Биарица, краљ Милан имао је да га дочека у Паризу, одакле би пошли заједно у Београд.

У Биарицу прсла је и последња веза која је постојала између краља Александра и краљице Наталије. Већ одавно он је желео бити уз мајку, више ради њене дворске госпође Драге Машин, него ради ње саме. Што се Александар већма заљубљивао у Драгу, Наталија је према њој постајала све набуситија, — и однос између две жене био је доста мучан. У Биарицу краљица је за ручком, у присуству краља Александра и његове пратње, рекла Драги нешто осорљиво. Она је то примила к срцу и дала оставку. Осмог октобра објављено је да је г-ђа Машин разрешена дужности дворске госпође. Одвојена од краљице Наталије, Драга Машин могла је доћи за краљем Александром у Београд, баш ако би краљица Наталија, због политичке несагласице са сином, остала и даље у Биарицу.

У сукобу с краљицом Драга се нашла увређена поводом једне не баш тако крупне ствари; претпоставка је допуштена да је краљичин испад

био само изговор за једну одлуку коју су она и Александар раније донели о њеном иступању из краљичине службе.[1]

Из писама Александрових Драги може се извести да је његово удварање трајало више од две године, и да му је Драга постала милосница тек у пролеће 1897. Од тога тренутка њих двоје сматрали су краљицу Наталију као главну сметњу њихове „среће". Колико је год дотле Александар желео да због Драге буде заједно са мајком, толико је сада, опет због Драге, желео држати мајку што даље од себе. Да ли је већ тада Александар помишљао на женидбу са Драгом? По његовим писмима има се утисак да је он био тако лудо заљубљен у Драгу, да је могао помишљати и на женидбу. 1900, када се већ венчао с њоме, он је говорио Љубомиру Каљевићу да је мислио на венчање још 1897, — али је одустао од ове намере када је видео да Симићево министарство, које је требало бити „свадбено министарство", стоји под утицајем краљице Наталије. Ово би се слагало и с оним што је у исто време говорио самоме Симићу, да је његову владу оборио између

[1] Очевидац један овако прича о краљичином испаду. За време ручка краљица је упитала Драгу да ли је написала не знам какво писмо. Драга је одговорила да није На то краљица: „Боже мој! Откуда ја енергична и вредна да нађем ову Драгу, која је тако лена!?" Ово није био први пут да се краљица жалила на Драгину леност. О тој лености има помена и у краљичиним писмима Александру.

осталога и зато што се она наслањала на краљицу Наталију, а не на њега лично.[1]

Докле је краљица Наталија спремала његову женидбу са црногорском принцезом, која би га одвојила од краља Милана, он сам спремао је своју женидбу са Драгом Машин, знајући врло добро да ће га та женидба раздвојити од мајке. Симићева влада, подупрта радикалном Скупштином, била је згодна да код јавног мнења протури женидбу са Драгом. За пакост, та влада била је толико предана краљици да се Александар није смео у њу поуздати. Пре него што би сковао други план о извођењу своје женидбе, он се одвојио од мајке, за коју је држао да би била безусловно противна женидби, и приближио се оцу, за кога се надао да ће према његовој љубавној страсти бити у сваком случају нешто попустљивији. Промена политичког правца коју ће Александар извршити у јесен 1897, имала је према томе поред политичких узрока и један врло важан лични узрок. И код Александра, као код његовог оца, љубав се мешала с политиком; код Милана је био још и један трећи састојак: новац. Александар је у новчаним стварима био исправан и чист; његова политичка линија, ако би се искривила, то никада није било због новаца, него само због љубави.

Још пре краљева повратка у Београд, Симићева влада могла је осетити да су јој дани избројани. Она

[1] Краљеве разговоре са Каљевићем и Симићем забележио је Симић у записима о женидби краља Александра

је била послала у Париз потпуковника Дамјана Влајића ради набавке пушака. Краљ је телеграфисао из Париза да поруџбину пушака не треба почињати, докле се не нађу средства одакле ће се пушке платити. Влада је одговорила да ће се пушке платити из зајма који се на основу повећанога оружнога фонда имао закључити у Француској. На самом повратном путу, са француске границе, краљ је телеграфисао наново, да се према финансиским приликама у Француској зајам за наоружање неће моћи остварити, и да је стога обуставио Влајићеву мисију. По његовим речима, та мисија није носила довољно озбиљан карактер и учинила је на њега веома неповољан утисак. Поводом ове несагласице између краља и владе, по Београду се разнео глас да је влада учинила према краљу грубу неисправност, шаљући без његова знања у Париз једнога вишег официра по једном војном послу. Чисто је изгледало да Симићева влада води у питању наоружања неку антидинастиску политику.

7 октобра ујутру, краљ Александар је стигао у Београд. Заједно с њиме изишао је из железничких кола и краљ Милан. Министрима, који су га гледали унезверени, рекао је подругљиво: „Јесте ли ради гостима?“ Не чекајући да влада поднесе сама оставку, краљ Александар позвао је око 10 часова пре подне министра унутрашњих дела, и рекао му „да жели оставку кабинета због његова поступања по питању наоружања, и да је жели

одмах без свакога одлагања“. Према томе Симићева влада није образложила своју оставку Милановим повратком, него тиме што се уверила да не ужива више краљево поверење. Привидно, Симићева влада пала је због Влајићеве мисије.

X.

Са падом Симићевог министарства завршен је један одсек у влади краља Александра. Прве године своје владе стајао је под утицајем свога васпитача Докића. Од краја 1893 до пролећа 1895 он је под утицајем краља Милана. Од пролећа 1895 до јесени 1897 он је под утицајем краљице Наталије. Онда долази поново под утицај краља Милана. Ни тај утицај неће трајати стално, али ослобођен очева утицаја, он се неће више враћати под мајчин утицај. Краљица Наталија, како је у лето 1897 отишла из Србије, није се више у њу враћала. Њена политичка улога била је одиграна.

За време бављења у Србији, она је имала своју одређену политику, која се битно разликовала од Миланове политике. Милан је био аустрофил и непомирљиви противник радикала. Она је била русофил и хтела да измири краља Александра са радикалима. Њени противници нападали су је да из чиста ината саветује своме сину једну политику која се у свему супроћавала са Милановом. То не стоји. Она је увек, и пре заваде са Миланом, била за Русију, и замерала Милану што се

подаје аустриским утицајима. У унутрашњој политици она је, испрва, више из личних симпатија него из политичких разлога, нагињала напредњацима. 1891 радикали су је протерали, и она је имала права да се на њих љути. Али, после првог априла када је краљ Александар ступио на владу, она је била готова да заборави радикалима све, јер је држала да се њен син неће одржати на престолу, ако не буде не само споља него и унутра водио народну политику: закрвљен са радикалима, најјачом странком у земљи, он би био принуђен пре а после на оставку као и његов отац. Да је послушао савете своје мајке, краљ Александар би по свој прилици изишао на онај правац и у спољашњој и у унутрашњој политици којим је после њега ударио краљ Петар.

Краљичина политика није одговарала ни назорима ни карактеру Александровом. У спољашњој политици он није био онакав аустрофил као његов отац, али није био ни онакав русофил као његова мајка. Његовој обазривој и колебљивој природи највише је одговарало врдање између Русије и Аустрије. У унутрашњој политици његова несагласност са мајком била је још осетнија него у спољашњој. Поред све своје превртљивости он је имао стално уверење — својствено уосталом свима Обреновићима — да државом треба да управља сам краљ лично. Он није осећао према радикалима ону болесну одвратност и неповерење које

његов отац, али радикални парламентаризам, по коме државом није управљао краљ него клуб скупштинске већине, — тај парламентаризам одбијао је постојано. Краљица Наталија примала је уз радикале и њихов парламентаризам; краљ Александар тражио је од њих да ради споразума с Круном парламентаризам жртвују.

Краљица Наталија, докле год у Србији, кретала се на врло танком леду. Александар није био везан за њу ни великом синовљом љубави ни сагласношћу политичких погледа. Једина јака спона између њих била је Драга Машин. Да се краљица уортачила са својом дворском госпођом, њен би утицај на двору био учвршћен за дуже времена. Краљици њен понос и њено поштење нису допуштали ортаклуке ове врсте, — и зато слом њених политичких планова био је неизбежан.

XI.

Физиономија краља Александра, у току првих пет година његове владе, променила се неколико пута у очима света. До првог априла, он је изгледао озбиљан младић, који је прионуо за књигу, и у кога се још никакве рђаве страсти нису јавиле. Од првог априла 1893 до деветог маја 1894, он је изгледао млад владалац славољубив и одважан, који се сав предао државним пословима, али се још није одучио од младићског брзања и претеривања. После деветог маја настаје извесна клонулост:

он се престаје интересовати за државне послове онако живо као дотле. Он говори о политичким стварима врло зрело за своје године, и у преговорима са странкама има стрпљења, смотрености, па чак и вештине. Али он нема политичке енергије. Он је вреднији од свог оца, али способности за свакодневни канцеларискн рад и за удубљивање у административне послове нема ни он. Што му такође недостаје, то је сталност и одређеност правца. Сви његови поступци после деветог маја изгледају неки огледи и покушаји. За пет година своје владе променио је седам кабинета. Ни са једним од њих није се онако изједначио као краљ Милан са либералном владом од 1876 или са напредњачком владом од 1880. Између њега и његових влада било је увек неке преграде; он им није саопштавао своје праве намере; оне нису знале докле ће он с њима истрајати, и осећале су се обезвољене и обесхрабрене. Привременост и несигурност постајале су обележје његовог режима. Он је имао једну реченицу која се понављала као припев: „Јел' те, ово овако не може дуго трајати?“ И доиста код њега ништа није могло дуго трајати, јер се он ни у шта није могао да уживи.

Он је изгледао хладна и равнодушна природа: није био ни зао ни мрзовољан; напротив, имао је ведрине, благости, шале, али на дну дна није могао ни за шта да се загреје и одушеви; са својим наочарима и млитавим покретима изгледао је једнан стармали. Патио је од неке нарочите духовне спорости: својих разговора са људима сећао се испрва као кроз маглу; постепено, сећање је бивало све живље и одређеније; најзад, могао је поновити цео разговор готово од речи до речи: овај процес трајао је неки пут недељама.[1] Обећавања је давао лако, тек полусвестан њиховога домашаја, због чега је после чинио нечувене напоре да се како било измигољи. На непријатности није се одмах одазивао; требало му је времена да их у свести прекува, и зато је сматран за злопамтила. Своје планове носио је дуго у глави, враћајући се на њих и дубећи их непрестано. Његове одлуке с муком су се учвршћавале; кад би се једном учврстиле, оне су имале нечега потуљеног и јогунастог; он је месецима и годинама могао да вреба згодну прилику.

Његов нервни систем није ваљао. Један бечки лекар који га је прегледао 1897, нашао је код њега „катар стомака и једну велику нервозност (eine hochgradige Nervosität), која је претила да растроји цео организам и захтевала озбиљан режим живота“.[2] 1897 ево какав је изгледао. Изнад главобољнога чела са покупљеним кратковидим погледом, дизао се буљ црне косе; браду је скинуо, али доњи део лица остао је покривен брковима

[1] Ово је казивао сам краљ Александар пук. Љубомиру Лешјанину, своме маршалу двора.

[2] Записи Ђорђа Симића о његовом другом министровању.

који су падали као у краља Милана: на тој физиономији било је сакривено све, — и поглед очију, и игра усана. Приступао је човеку као слеп, несигуран на ногама као да ће се спотаћи; руковање му је било хладно и млитаво; као његов дух, тако и његова рука није стезала ништа. Његова мушка прса, а женски кукови, његов глас час врло дубок, а час врло танак, његова потпуна влада над мишићима лица, а болесна нервозност руку, — све је то чинило утисак нечега неодређеног, противуречног, несигурног. У то време о њему се говорило као о болесном младом човеку, премореном владалачким напорима које је пре времена натоварио на себе, — и коме би било потребно да се врати наново у малолетство.

ГЛАВА IX.
ЛИЧНИ РЕЖИМ

Краљ Александар измирио се са својим оцем краљем Миланом у лето 1897, и већ у јесен те године оборио радикалну владу Ђорђа Симића. Нова влада састављена 11 октобра под председништвом Владана Ђорђевића, трајала је неке три године, и тежила да утврди један нарочити режим. Каква је била основна мисао тога режима, и шта је све урађено за његово време?

I. Програм од 11 октобра.

Чим се краљ Александар измирио с краљем Миланом, то је значило враћање на Миланову политику, која се састојала у томе да управу државе краљ води сам, без сарадње политичких странака: странке пре а после приграбе сву власт себи, и уместо да брину о општим народним пословима, мисле само на своје ситне страначке рачуне и размирице. Таква влада без странака називана је у двору неутрални режим, а у публици лични режим.

У двору се хтело истаћи да је тај режим чист од сваког партизанства, а у публици, да тај режим служи личној вољи краљевој.

С неутралним режимом био је учињен већ једном покушај, и то 1894-5. Тада се обелоданило да краљ Милан, одбијајући странке од државне управе, одбија поглавито, ако не и искључиво, радикале. Што се тиче напредњака и либерала, он их није сматрао као безусловно неупотребљиве у неутралном режиму: требало је само да умере своје партизанство и да се потчине руководству двора. Краљ Александар имао је више симпатија за напредњаке, а краљ Милан за либерале: отуда честа трења између оца и сина приликом тих првих огледа с неутралним режимом. У току времена Миланове симпатије за либерале само су порасле. Јер, када је с пролећа 1895 Александар дошао под утицај своје мајке краљице Наталије, напредњаци и радикали стали су уз њу у њеној борби против Милана: и под напредњачком владом Новаковићевом и под радикалном владом Симићевом Милану је било забрањено борављење у Србији. Једина странка која је остала Милану верна, били су либерали. Да би их зато наградио, Милан је 1897 намеравао да обнављање неутралног режима обрне у њихову корист. Још с пролећа те године настојавао је да се две либералне групе — група Андоновићева и група Ристић-Рибарчева — измире. И Андоновић и Ристић хтели су измирење, али није хтео Рибарац. Он није разумео да га двор може само уз Андоновића примити. Андоновић је био од главе до пете чиновник, послушан према краљу као према врховном старешини. Рибарац је, по оцени оба краља, био велики партизан, и имао необуздан, самовољан темперамент. И поред пропалог покушаја либералног измирења, Милан је у јесен 1897, пред повратак у земљу, преговарао с либералима о саставу нове владе. Све што се о тим преговорима зна, то је да су и они пропали, и то опет због Рибарца. Он је јамачно назрео да у тој либералној влади која се спремала под покровитељством Милановим, он лично не би добио оно место које је држао да му припада. Ристић се љутио на Рибарца и упоредио га са дивљим пачетом: кад оно зарони у воду, нико не зна на којој ће страни воде искочити.

Пошто се није могао погодити с либералима, краљ Милан се одлучио на једно од онаквих неутралних министарстава с каквима су чињени огледи 1894 и 1895: министарства састављена од напредњака и либерала, али од напредњака и либерала другог и трећег реда, који су имали више послушности према двору него верности према властитој странци. За разлику од краља Милана, који је испрва био за либералну владу, краљ Александар био је отпочетка за овакву неутралну владу. Милан је осећао одвратност према радикалима, његов син према странкама уопште. При-

ликом састављања нове владе, између њих двојице избила је извесна несагласност. И један и други имао је своје поузданике и љубимце, које је желео увести у владу. Александар је добро пазио да влада не буде састављена искључиво од Миланових људи. Он се слагао с оцем у великим политичким питањима, али није му се подавао потпуно, и није хтео бити уз њега само сенка од владаоца. Милан је успео увести у владу само једног либерала, — Јеврема Андоновића; у накнаду зато тај један либерал добио је најважније министарство, — министарство унутрашњих дела. Остали министри били су или напредњаци или људи ван странака. За министра финансија није узет Вукашин Петровић, кога је краљ Милан најтоплије препоручивао, него Стеван Поповић, који је стајао врло добро код краљице Наталије. Тиме је краљ Александар хтео показати да није онако потчињен очевом утицају како се то причало. На чело нове владе постављен је Владан Ђорђевић. Осем кандидата за министра војног, краљеви нису примили ниједнога од Ђорђевићевих министарских кандидата, и он је уствари постао председник једне владе коју није сам саставио. Он је изгледао нарочито подесан за шефа једне владе која неће водити страначку политику, него вршити краљеве заповести. Имао је више административних него правих политичких способности, важио је за вредног и енергичног старешину, био је према

краљу војнички покоран. Сматрали су га за напредњака, али докле су се напредњаци држали махом краљице Наталије, Ђорђевић се држао краља Милана, и чак имао глас личног краљичиног непријатеља. Вољан, ако се може, да задовољи оба краља, Ђорђевић је на дну душе био већма одан Милану него Александру.

Истовремено с указом о Ђорђевићевој влади објављено је и једно краљево писмо Владану Ђорђевићу. У том је писму стајало, да је Европа решена да очува мир, и да нам стога ништа не смета да сву снагу посветимо „решавању питања која могу осигурати финансиску, привредну и војну моћ Србије“. С бесплодном партизанском борбом ваља прекинути, па се предати озбиљном раду на унутрашњем сређивању и учвршћивању. Мени је, рекао је краљ, Србија преча од свега. Да би Ђорђевићева влада могла испунити свој велики задатак, краљ јој је обезбеђивао „све потребно време за успешан рад.“

У краљевом писму, које је названо програмом од 11 октобра, запажено је двоје: (1) Краљ је прописивао влади њен програм, као у време кнеза Михаила, кад је правац државне политике одређивао сам владалац, а министри били само извршиоци његових заповести и упутстава; (2) у краљевом програму, на прво су месту стављана војна, привредна, финансиска, — једном речју, стручна питања. О политичким реформама није било више

говора; оне су се скидале с дневног реда и осуђивале као бесплодна партизанска борба.

Сваки се питао, шта је управо краљ хтео с оном фразом: „Србија преча од свега". Владини људи тумачили су ту фразу тако, да ради спаса земље ваља раскрстити са странкама, — дакле, Србија преча од странака. Радикална опозиција давала је краљевој фрази овај смисао: Србија треба да се махне велике националистичке политике и прикупи све снаге на своје домаће послове, — дакле, Србија преча од Српства.

Завршна реченица у писму од 11 октобра, којом је краљ обезбеђивао Ђорђевићевој влади све потребно време за успешан рад, — имала је нарочити значај. Александар је био познат са своје превртљивости и честих промена владе: зато је требало од њега извући јавно обећање да ће Ђорђевићеву владу држати с више постојанства него раније владе.

Један од првих и најважнијих аката Ђорђевићеве владе био је указ којим се на Бадњи дан 1897 успоставила команда активне војске и за команданта одредио „ђенерал Њ. В. краљ Милан". Милан није више био само гост свога сина, него једна врста савладара. Изгледало је да краљ Александар задржава за себе само грађанску управу, а војну преноси на свог оца. Милан је сада био везан за земљу дужностима војног команданта; њега није више било тако лако послати натраг у

иностранство. После једне болести коју је добио 1895, он је изгледао сит тумарања и провођења по великим варошима. Био се смирио и није више правио дугове. Имао је само ту жељу, да се врати у Србију и лати каквог озбиљног посла. Прво се нудио свом сину за министра-председника, после се задовољио и положајем команданта активне војске. Почео је да бели и да губи зубе, добио је озбиљнији и суморнији израз лица, и свог унутрашњег демона, кога уживања нису више разоноћавала, покушавао је да забави и замори великим радом.

Зашто је краљ Александар предао команду над војском свом оцу? Зар се он није сећао основног начела обреновићевске политике: ко има војску, има и државу... После тог његовог акта радикална опозиција говорила је о његовом драговољном стављању под Миланово туторство, и у публици ширили су се гласови, да ће се син одрећи престола у корист оца.

Код тако прикривена човека као Александар тешко је погодити шта је кад хтео и мислио. Њему је 1897 Милан био неопходно потребан да би се његовом помоћи отарасио радикала, и на крају крајева он је лакше подносио њега у војсци него радикале на власти. Александар је боље разумевао и више марио политичке послове него војне, и било му је добро дошло да бригу о војсци пребаци на свог оца, који му је био поузданији од

икојег ђенерала. Уосталом, уколико би Милан био више запослен у војсци, утолико би се мање мешао у чисто политичке послове, које је Александар сматрао за своју област. Довести краља Милана у Србију као баука за радикале, али у исто време држати га великим војним дужностима што даље од политике, тај се план морао свиђати Александру, који није био ни с ким искрен, па ни са својим оцем.

Публика није разбирала за скривене намере Александрове. Она је видела тај прост факт, да се војска ставља под Миланову команду. Њој се после тога чинило да нема те силе која може Милана отерати из Србије. Његово борављење имало је ту да траје; следствено, имао је да траје и режим од 11 октобра, који је био Миланово дело. Један пријатељ писао је Владану Ђорђевићу о утиску који је начинио указ о Милановом именовању за командата активне војске: „Све се ућутало од објављеног указа, и нико нема ни речи да проговори... У овом акту сви налазе гаранције“... И доиста, од тренутка када је Милан постављен за команданта, свет се смирио и ућутао као да је опсадно стање проглашено. Радикали су изгледали утучени као кад је пред Тимочку буну састављено министарство Николе Христића.

Свет се бојао краља Милана, али Ђорђевићеву владу није узимао озбиљно. У њој је истина било угледних и способних људи, али ти су људи свој

глас стекли и своју способност показали ван политике, — у администрацији, у суду, у школи. Ниједан од њих није ван круга стручних другова био много познат. Шеф владе Владан Ђорђевић био је цењен међу лекарима као основалац наше хирургије и организатор нашег санитета. Међу књижевницима имао је многобројна познанства као уредник часописа „Отаџбина“. У београдском грађанству прочуо се својим истина кратким, али енергичним и предузимљивим председништвом у београдској општини. У свету политичара он је омаловажаван. Због тога што је ранијих година био дворски лекар, он је важио и у политици за дворског човека; његов долазак на чело владе тумачио се као претварање владе у филиалу дворске канцеларије. У свом животу Ђорђевић је много полемисао, и по жестини личних напада могао се мерити с радикалним и социалистичким памфлетистима, једним Пером Тодоровићем и једним Драгишом Станојевићем. Ако се још дода његово надувено и разметљиво држање, нарочито онда кад би био на положају, велики број његових непријатеља, који му нису ништа признавали, постаје донекле разумљив. Политичари су говорили о Ђорђевићу и његовом друштву као о једној дворској клики која са држи на власти, захваљујући искључиво краљу Милану и његовим бајонетима.

Ђорђевићева влада била је наумна да удружи либерале и напредњаке за борбу против радика-

лизма: ни код једне од ове две странке није наилазила на добар пријем. Напредњаци, који су 1896 били растурили странку, покренули су већ идуће године лист „Поглед“, у коме је писао и сам Стојан Новаковић, садруг Гарашанинов у вођству напредњака. „Поглед“ је од првог дана стао нападати Ђорђевићеву владу. Новаковић и Ђорђевић били су другови из младости, али Новаковић није одобравао Миланову политику, којој је Ђорђевић служио. У двору се знало да ће Новаковић бити велика сметња стварању напредњачко-либералне спреге, која је имала да вуче режим од 11 октобра. Да би га уклонили из земље, Новаковићу су понудили посланство у Цариграду. Новаковић је понуду примио. Он је правио погрешан рачун. Држао је да ће споразумевање Ђорђевићеве владе с либералима ићи тешко, да ће Ђорђевићева влада морати стога да на скупштинским изборима помаже напредњачке кандидате, и да ће напредњачка већина која на тај начин буде изабрана, неодступно тражити чисто напредњачко министарство под Новаковићем. Нешто слично десило се 1895, када је Христићева влада, споречкана са либералима, изабрала напредњачку Скупштину, која је одмах оборила Христића и довела на власт Новаковића. Одлазећи у Цариград, Новаковић се надао да ће се брзо одатле вратити. Његова је погрешка била у томе што није видео да средиште напредњачког отпора

против Ђорђевићеве владе лежи у његовој личности, и да ће напредњаци, чим њега више не буде у земљи, подлећи дворским утицајима. И доиста, за неколико недеља после Новаковићева одласка, било је свршено и с напредњачком опозицијом. Напредњачким чиновницима и напредњачким газдама чинило се сасвим природно да се окупе око једне владе која их штити од њихових старих душмана радикала, и која је вољна да сваку њихову услугу добро награди. Једна шака млађих напредњака, која је у „Погледу“ и даље војевала против Ђорђевићеве владе, разјурена је за трен ока. Једном од сарадника тог листа, који је био војни бегунац из Угарске, запрећено је у управи града да ће, ако се не махне писања у „Погледу“, бити протеран натраг у Угарску. Друга два сарадника позвани су на војну вежбу, иако у том тренутку није било вежбе резервиста. После Новаковићева одласка и угушења „Погледа“ умро је и напредњачки вођ Милутин Гарашанин (фебруар 1898). Ђорђевићевој влади ништа више није сметало да напредњацима натури своју команду.

Либерали, који су држали као у воску да ће они наследити Симићеву владу, били су изненађени и огорчени када је место њихове владе образована Ђорђевићева влада, у којој су они имали свега једно место. Њихов лист „Српска застава“ писао је да ће либерали „у положају опозиције“

сачекати дела нових министара. „Заставу“, иза које су стајали Ристић и Рибарац, није било могућно онако угушити као „Поглед“. У накнаду за то Ђорђевићева влада гледала је да либералну странку разједини. Министар унутрашњих дела Андоновић увлачио је и у полицију и у општину што је могао више либерала. „Српска застава“ није могла, а, како изгледа, није ни хтела спречавати ову навалу либерала у полицију и у општину, али и поред тога она је остајала у ставу опозиције према влади.

Радикална странка објавила је 31 октобра да ће заузети према Ђорђевићевој влади „положај одлучне али законите и лојалне опозиције“. Ђорђевићева влада, као и неутралне владе од 1894 и 1895, чистила је државну службу од радикала, и на њихова места доводила своје присталице из напредњачке и либералне странке. Ипак зато код ње се бар у прво време осећала тежња да задобије за себе поједине радикалне прваке давањем службе и службених мисија. Занимљиво је да се она у првом реду обраћала на крајње елементе радикалне странке, и да је код њих налазила одзива. Јован Ђаја примио је службу у министарству иностраних дела,[1] а Коста Таушановић нацио-

[1] У свом необјављеном дневнику Илија Ћирић забележио је казивање краља Александра да се Ђаја није хтео примити службе, док се претходно није с краљем „лично објаснио“. Том приликом „исповедио се“ да је „у своје време био слат у Црну Гору да тамо тражи помоћ у име радикалне странке, и како је

оналну мисију преко границе. Под Симићевом владом, и Ђаја и Таушановић одвојили су се од главнине странке што је она пристала да ради с том владом која је, истина, половином била састављена од радикала, али која је за љубав Круне одгодила решење уставног питања. У Ђорђевићевој влади није седео ниједан радикал, и она је не само налазила да решење уставног питања ваља одгодити, него је уопште уставно питање сматрала за беспослицу; по њеном схватању, озбиљни послови били су само војска, привреда, финансије. Сличне понуде као Ђаји и Таушановићу чињене су и Стојану Протићу, али он их је одбио.

Докле је Ђају, Таушановића, Протића гледала да обезоружа лепим начином, дотле се на Пашића Ђорђевићева влада окомила свом снагом. „Српска застава“ тврдила је да постоји једно Пашићево писмо које је он као избеглица у Бугарској писао извесној личности у Петрограду, и у коме је „живо пледирао за промену на престолу у Србији с погледом на интересе Бугарске у Македонији“, јер „Македонија је пропала за Бугарску, ако Обреновићи остану у Србији“. Пашић се бранио „да не може да стоји оно што „Српска застава тврди“;

онда заиста било утврђено да се из Црне Горе пошљу два одељења која би у Ужички округ ушла и одатле покрет отпочела“. Ђаја је признао „да је и после 9 јануара опет на Цетиње ишао и од кнеза добио уверење да се сваки пут на њега може рачунати.“

он ју је позивао да објави његово писмо, али одмах је додавао да су амнистијом збрисани сви његови ранији греси. „Застава“ је одговорила да писмо не може објавити због кажњивости његове садржине; нека је Пашић тужи за клевету, па ће она поднети његово писмо суду на увиђај. Пашић није тужио „Заставу“, али је Ђорђевићева влада тужила њега под изговором да у његовом одговору „Застави“ има увреде за краља Милана. Увреда се састојала у томе што је Пашић рекао да је у прошлости „био противу краља Милана“. Цигло због ове реченице Пашић је осуђен на девет месеци затвора.[1]

Однос странака према Ђорђевићевој влади био је укратко овакав. Напредњаци после Новаковићева

[1] О Пашићевом писму које је наводила „Српска застава“ постоје ова казивања. Писмо је писано у јесен 1885 руском министру иностраних дела или руском добротворном комитету. Пашић је предлагао да се наместо Обреновића постави на српски престо који од великих кнежева руских. По једном казивању, писмо је добавио Милан Кујунџић, и предао га краљу Милану. По другом казивању, писмо је добавио Јован Ристић, када је 1891 водио краља Александра у Русију, и он је био тај који је писмо предао краљу Милану. Када се заметнула препирка између „Заставе“ и Пашића, краљ Милан из обзира према Русији није допустио да се Пашићево писмо објави. Зашто су либерали уопште ишчепркавали Пашићево писмо? Говорило се да је краљ Милан хтео да сруши Пашића, и да су му либерали помагали у том послу поглавито стога да би се утврдили у његовој милости и помоћу њега дошли на власт. Ристић и Пашић, откако су се 1892 разишли на питању трећег намесника, били су велики непријатељи, и Ристић је могао имати намеру да Пашићу и лично напакости.

одласка у Цариград ставили су се махом у службу владе. Либерали, захваљујући Андоновићу, заузимали су полицију и општину, али њихово вођство стајало је и даље у опозицији. Радикали такође стајали су у опозицији, и влада је с малим изузецима гонила њихове људе из државне службе.

Ђорђевићева влада, образована 11 октобра, распустила је радикалну скупштину тек 14 марта и расписала нове изборе за 23 мај. Министар унутрашњих дела Андоновић, по једном кључу који је утврдио с краљем, узимао је у својој струци на два либерала једног напредњака. Око три четвртине општина допало је либералима. Нова Скупштина, по владиној намери, имала је да буде либерално-напредњачка, али више либерална него напредњачка. Дајући већину либералима, влада је задржавала за себе право да пробере међу либералима оне личности које ће ући у Скупштину. Окружни начелници позивани су у Београд да са краљем и министром унутрашњих дела утврде посланичке кандидате. Када се састао месни одбор либералне странке да изабере кандидате за престоницу, министар унутрашњих дела поручио му је, кога може, а кога не може кандидовати. Када се овако радило у престоници, може се мислити како су ствари ишле у унутрашњости.

Све три странке биле су одлучиле да уђу у изборе. Напредњаци, под изговором да им је странка растурена, нису издавали изборног про-

гласа. Они су обигравали око владе и гледали да измоле што више посланичких места за себе. Влада им истина није давала већину, него само пристојну мањину, али без владе они нису могли ни ту мањину добити.

Радикална странка у свом изборном прогласу рекла је да улази у изборе у име протеста противу стања од 11 октобра и „убиствене политике" Ђорђевићеве владе.

Либерали се нису слагали између себе у погледу изборне тактике. Ристић је мислио да се ваља користити добрим расположењем двора, па откинути за странку што више посланичких места. Када буду једном имали већину у Скупштини, либерали ће лако доћи и до своје владе. Ристић је чинио разлику између краљевог програма од 11 октобра и Ђорђевићеве владе: програм је примао, владу одбацивао. Краљев програм био је управљен против радикала и радикализма. Зашто би либерали у овом сукобу који се отварао између династије и радикала пристајали уз радикале? Либерали су увек били династична странка, и ма колико слободоумни, нису терали са својим слободоумљем у демагогију као радикали. Што се тиче Ђорђевићеве владе, она је била сувише слаба за остварење краљевог програма, јер у правом смислу речи није имала никога за собом. Али баш зато није имало смисла усредсредити нападе на њу. Радикализам је био много опаснији противник.

Ристићева тактика није се свиђала Стојану Рибарцу. Он је истицао да Ђорђевићева влада кандидује само оне либерале за које држи да нису рогати, већ шути. Бојати се да ти шути либерали не постану просто дворска странка, која ће слушати сваку владу коју двор постави, па чак и Ђорђевићеву владу. Рибарац није нагињао радикалима, али радикали нису били на влади него Владан Ђорђевић, и зато је по његовом мишљењу требало у првом реду напасти Ђорђевићеву владу а не радикале, — иначе би изгледало да либерали стоје у потајном савезништву с Ђорђевићевом владом, у којој су преоблађивали напредњаци.

У либералном главном одбору победило је Ристићево гледиште. Изборни проглас либерала, који је саставио Ристић, завршавао се речима: „Напред за срећу Србије, а против радикала!" Рибарац је, тобоже само за свој изборни округ, издао проглас у коме је тврдио да влада хоће да од напредњака и либерала „направи булумач по коме би мешала како би се њој свидело". „Ни са напредњацима ни са радикалима!", узвикивао је Рибарац. За разлику од Ристића, он је ударао не само на радикале, него и на напредњаке прикупљене око Ђорђевићеве владе. Већ и иначе љута на Рибарца, влада је стала чинити такве тешкоће његовом избору у пожаревачком округу, да је он на неколико дана пред гласање сам одустао од

кандидатуре. Он се није оцепио од странке, али у њеној управи није више имао великог удела. Странку су уствари водили Ристић и Андоновић. Онај споразум између Андоновићеве и Ристићеве групе против кога се Рибарац борио, ипак се остварио. Иако је Андоновић припадао Ђорђевићевој влади, са којом је Ристић одбијао сваку солидарност, обојица су прихватали програм од 11 октобра, и гледали да прво уведу што више либерала у Скупштину, па онда, ако је могућно, склоне двор на чисто либерално министарство.

Скупштински избори дали су овај резултат: 112 либерала, 62 напредњака, 19 неутралаца, 1 радикал. Питање је било да ли ће либерали, имајући већину у Скупштини, умети помоћу ње доћи до своје владе, или ће бити принуђени да служе Ђорђевићевој влади.

Скупштина је држана у Нишу. Као што се и раније радило у сличним приликама, Ниш је одсечен од остале земље: ту није смео доћи ни остати нико ко би полицији изгледао противник постојећег стања. Окружни начелници дозивани су у Ниш да држе под присмотром сваки посланике свога краја. Нарочита је пажња обраћена на либералне посланике. Ђенерал Белимарковић, бивши намесник, стари династичар и један од либералних ветерана, бавио се у Нишу као краљев гост, са задатком да задобија либералне посланике за програм од 11 октобра. Образовање либералног клуба, као уопште образовање посланичких клубова, забрањено је; либерални посланици „вијали су се по ћошковима и шаптали као неки бегунци".[1] Либерално вођство у Београду говорило је, забринуто, да либерални посланици у Нишу личе на „одсечени одред".

Један од првих закона који је дошао на решавање, био је закон о штампи. Њиме се установљавала кауција. Ристић је покушао да на том непопуларном закону изазове опозицију либералних посланика, која би дала разумети краљу да либерална већина може изгласавати непопуларне ствари само својој влади, а не туђој. Уредник „Заставе" Живан Живановић отишао је у Ниш са Ристићевом препоруком да објасни краљу штетност кауције. Живановић, рђаво примљен од краља, добио је одмах затим полициски налог да иде из Ниша. Краљ се бојао његовог подбуњивања либералних посланика. Ристић са београдским члановима либералног главног одбора одлучи онда обустављање „Заставе". То је био не само протест против кауције, него такође опомена краљу да ће либерали, ако не добију своју владу, прећи у опозицију.

Ристићев поступак није нашао одјека код либералних посланика. Они су изгласали закон о штампи, па су продужили гласати и за друге владине предлоге. „Одсечени одред" био се предао. Без везе са својим вођима у Београду, без свога

[1] Живановић, III, 68.

клуба у коме би се могли договарати, а изложени међутим сталном притиску двора, либерални посланици, који су махом били троме и мирољубиве газде и домаћини, брзо су попустили. Ако ти људи нису добили своје министре у влади, они су добили велики број својих начелника и кметова, и њима је код њихове куће и у њиховом крају било добро. Они су живели у великом страху од радикала и њиховога повратка на власт: њима се чинило да је на крају крајева боље измећарити Ђорђевићевој влади, него, обарајући ту владу, опет крчити радикалима пут к власти.

Општи је утисак био да је двор изиграо Ристића и да му је украо његову властиту већину. Рибарац је погодио, када је говорио да ће влада пустити у Скупштину само такве либерале који ће бити њена послушна оруђа.

Либерални главни одбор, који је обуставио „Заставу“ у јулу 1898, одлучио је у октобру да је поново покрене и да одмах објави да странка „ступа у одсудну опозицију данашњој влади“. Либерална опозиција није била управљена против режима од 11 октобра, него против људи који су га представљали. Либерали су желели, да им се да онакво учешће у влади које би одговарало њиховој бројној снази у Скупштини. Краљ Александар се томе одупро. Он је изјавио да опозиција против Ђорђевићеве владе није ништа друго него опозиција против њега лично, јер Ђорђевићева влада врши само његову вољу. Чланове либералног главног одбора јавно је називао вуцибатинама, битангама, лолама...[1] Наваљивао је не само на либералне посланике, него и на друге угледне либерале, а на првом месту на самога Ристића, да се одвоје од главног одбора. Ристић после некога маневрисања између одбора и двора преломио се најзад за одбор. Ово није ништа помогло одбору; полиција је спречила излазак „Заставе“ отприлике онако како је раније угушила „Поглед“. Уредник листа био је „склоњен“ у полицији да се одрече уредништва. Када је нађен други, чвршћи уредник, влада га је и преко његове воље поставила за државног чиновника, и тиме онеспособила за уредника, пошто по закону о штампи чиновник није могао бити уредник. Најзад је запрећено штампару да ће му штампарија бити растурена, машине поломљене, он сам пребачен преко Саве, ако наштампа ма само један примерак „Заставе“[2]... После ових мера против „Заставе“ дошло је растурање либералне странке. Донет је нов закон о политичким удружењима, који је сва дотадашња удружења укинуо. Свака странка морала се поново организовати и поднети статуте на одобрење власти. Пре него је стигла да ступи у „одсудну опозицију“, либерална странка растурена је законом. Либерали су остали, али

[1] Ђорђевић, II, 2.
[2] Живановић, IV, 89.

њихове странке није више било. Напредна странка растурила се још крајем 1896. Растурене напредњаке и растурене либерале краљ је могао мешати како је хтео.

Покрај свих разочарања, Ристић је и даље одржавао везе с двором, и надао се да ће једног дана појачати положај либерала у влади. Почетком 1899, код краља Александра опажала се као нека тежња да ублажи српско-руски сукоб, који је изазван Милановим повратком у земљу, и који је појединих тренутака узимао врло озбиљан вид. Ристић је доказивао краљу да би једна влада у којој би либерали били јаче заступљени, начинила добар утисак у Русији, јер су либерали познати као русофили. Краљ је унеколико послушао Ристића, и један од либералних првака, Димитрије Стојановић постављен је за министра грађевина. Краљ се убрзо поколебао; Стојановићев захтев да се либералима да јачега удела у влади, јер „не могу само носити ђугуме“,[1] био је одбијен, и Стојановић је морао после неколико месеци иступити из владе. Ристићева идеја да се краљ преко либерала приближи Русима, била је погрешна. Руси нису више питали, која је наша странка русофилска, — него су питали, која наша странка хоће да тера Милана. Пошто су се либерали били савили око Милана као око свог главног заштитника, то њихово русофилство ништа више није вредило у руским очима.

[1] Живановић, IV, 94.

У Ристићевом односу према режиму од 11 октобра било је нечега противуречног. Он није одобравао његову спољашњу политику, која је била управљена против Русије, а одобравао је његову унутрашњу политику, која је била управљена против радикала. Ристић је био и остао династичан; њега је бацало у бригу руско непријатељство према Милану, које се лако могло претворити у непријатељство према династији Обреновића. Његов је сан био да на неки начин поврати Милану руско благовољење, које је он некада — пре двадесет година — уживао. Стар и болестан, он није више разумевао садашњост, и чинио је немогуће напоре да измири оно што се није дало измирити, — Милана и Русију.

Краљ Александар и краљ Милан остварили су своју давнашњу жељу, растројили су либералну и напредњачку странку, и од њихових делова скрпили су једну дворску странку. То је била необична странка, — без страначке организације и страначког програма. Између њених чланова није било унутрашњег јединства; што их је спајало уједно, то је заједничка послушност према двору. Двор није давао да се међу члановима његове странке развија заједнички дух и заједничка снага; он је радио тако рећи са сваким чланом странке посебице. Таква једна група у којој је сваки гледао само себе, није уствари имала никога за собом, и није значила ништа. Пошто су отурили од себе

најјачу странку, радикале, а друге две много слабије странке, либерале и напредњаке, потпуно ујаловили, краљ Александар и краљ Милан били су се лишили оне народне потпоре која се кроз странке добија, и велики задатак спасавања Србије који су себи поставили, имали су да врше искључиво својим личним ауторитетом и својом личном памећу.

II. Ново законодавство.

Од времена кнеза Михаила ниједна влада није имала тако послушну Скупштину као влада Владана Ђорђевића. Она се тиме користила, и за кратко време донела велики број нових закона.

А) Политички и управни закони.

(1) Закон о изменама и допунама у закону о штампи од 9 јула 1898. Његов циљ био је да штампу, озлоглашену као разуздану, мало „уљуди". Поред овога циља који се јавно признавао, био је и један тајни циљ: искључена потпуно из Скупштине, опозиција се борила против владе само још путем штампе; закон од 9 јула избио јој је из руку и то последње оружје. По том закону, уредник је морао имати факултетску спрему; више нису били могући они уредници без икакве спреме који су узимани само тога ради да приме на себе одговорност за правог уредника. Одговорност уредника није искључивала одговорност писца,

него су обојица одговарали заједнички. За политичке листове прописана је кауција од 5000 дидара. Кривице учињене путем штампе застаревале су по одредбама општег казненог законика (изузетно кратка застарелост за штампарске кривице тиме је укинута). Казне се нису могле спуштати испод одређене најмање мере ни онда када је оптужени имао олакшавних околности. Ако би лист био три пута узапћен, и то с одобрењем судске власти, његово даље излажење забрањивало се.

Од свих ових мера влада је највише полагала на факултетску спрему уредника, јер је држала да ће опозиција имати муке да нађе факултетски спремне уреднике. И доиста, за владе закона од 9 јула, дешавало се да један опозициони лист престане изилазити само с тога што наместо свога притвореног уредника није одмах нашао другога са факултетском спремом. Кауцију није предложила влада, него један посланик. Влада је предложила нешто друго, наиме, да се лист не сме растурати пре него протече шест часова откако је предан полицискоj власти на преглед. Стари новинар Пера Тодоровић, који се налазио у Скупштини као владин посланик, рекао је да под таквим условима „штампа апсолутно не би могла да постоји, дневни листови апсолутно не би могли се издавати", јер новине које би се почеле растурати тек после шест часова не би више

биле новине. Да би спасао штампу од овог шесточасовног карантина, он је понудио наместо те мере кауцију. Влада је пристала на ову замену, али Скупштина је изгласала кауцију с муком: 125 за, а 100 против. Кауција, непопуларна и код новинара и код јавног мнења, важила је у то доба као најштетнија мера по слободу штампе после цензуре.

(2) Закон о изменама и допунама у закону о зборовима и удружењима од 17 новембра 1898, с изменама и допунама од 14 јануара 1900. По мишљењу Ђорђевићеве владе, једна од наших највећих несрећа било је то што се народ поцепао на странке, и што је страначки раздор продро у редове чиновништва. Нови закон о зборовима и удружењима прописао је да државни чиновници, учитељи, свештеници мирског и монашког реда, па чак и лица која примају помоћ из државне касе не могу бити чланови политичких удружења и не могу присуствовати њиховим скуповима. Казне су биле строге, и на пример чиновник који би се огрешио о овај законски пропис, губио је службу. Представници политичких удружења нису смели „претњом утицати на рад и самостално кретање народних посланика", и нису смели претњом утицати на грађане „да врше или да не врше своја грађанска права". Овим прописом хтео се умањити притисак политичких странака, с једне стране, на Народну скупштину, с друге

стране, на њихове властите чланове. Политичка удружења могла су држати зборове само у Београду и окружним варошима; страначка агитација по селима какву су завели радикали, није се више допуштала. У начелу, политичка удружења нису била забрањена; требало је само да своје статуте поднесу на одобрење министру унутрашњих дела. Противу министровог решења удружење се могло жалити Државном савету, из чега је изилазило да је одобрење статута министар могао одрећи само из законских разлога, а не по својој слободној оцени. Укратко, политичке странке могле су постојати и даље, али нису могле агитовати по селима и нису могле имати за чланове чиновнике, учитеље, свештенике. После закона од 17 новембра све дотадашње странке растурене су, и њихово поновно оснивање зависило је од министра унутрашњих дела, који је имао да им статуте одобри.

(3) Закон о изменама и допунама у закону о општинама од 21 јула 1898. Главна одлика овог закона састојала се у томе што се председници општина нису више бирали, него постављали, и то по варошима краљевим указом, а по селима претписом министра унутрашњих дела. Влада је тврдила да су, услед разбукталости страначких страсти, за председнике општина бирани уместо добрих домаћина такви људи који би требало да буду под полицискim надзором, а не да управљају општином. Раније, председници општина остајали су

на својим положајима по неколико година без прекида; сада су се мењали сваких четири пет месеца. Крајње је време било да за председнике општина, место страначких букача и сеоских ђилкоша, опет дођу добри домаћини и људи од реда и закона, и да се општинска управа спасе од оног растројства које непрестано бирање нових председника собом доноси. Да би се ово постигло, одређивање председника општина пренето је са народа на владу. Председницима је законом утврђена плата, која се према броју пореских глава пењала од 500 до 2000 динара годишње. Неки су посланици налазили да су ове плате за сеоске општине превелике. Влада је тврдила да су се општински послови чак и у селима јако разгранали: „прошло је оно време када је председник општине служио за пола и за цео џанџик". „Плата му је онда давана само за џепарац кад иде капетану у варош, и мора да руча у кафани". Сада се због удесетостручености посла председнику општине морала дати права плата као чиновнику. Нови општински закон довео је председнике општина у потпуну зависност према влади. Чак ни по општинском закону кнеза Михаила, који се сматрао као највећма противан самоуправи, председници општина нису толико зависили од владе; влада их је онда збацивала, али их није она постављала. Први пут под Ђорђевићевом владом одузето је народу његово старо право бирања кметова.

Скупштина је углавном примила повољно нов општински закон; у њој су заседавали они добри домаћини из чијих је редова влада намеравала постављати председнике општина; добре плате предвиђене за председнике општина морале су тим посланицима нов закон само још већма омилети. За карактеристику општинске политике Ђорђевићеве владе ваља поменути и то, да је она стала поново груписати села у велике општине какве су постојале до Устава од 1888, а које су под радикалним режимом раздробљене. Један је посланик рекао: „Најпре смо груписавали општине, па их онда разгруписавали; општине су премештане као да би биле на шлајферским колима".

(4) Закон о окружним и среским скупштинама од 9 децембра 1898. Устав од 1869 није признавао ни окружну ни среску самоуправу. Ако је Ђорђевићева влада ипак зато донела закон о окружним и среским скупштинама, то је било стога што је хтела да поједине установе пребаци са државног буџета на окружни, на пример државне економе, народне школе итд. Пошто су се те установе издржавале из окружних прireза, ваљало је имати нарочита тела која ће прireзе одобравати. Ове локалне скупштине нису биране од народа, бар не непосредно; њих су састављали чланови по положају (начелник и његови стручни референти) и изасланици које су у окружну скупштину бирале среске скупштине, а у среску општински одбори.

Што се тиче надлежности окружне и среске скупштине, она се састојала мал те не искључиво у одобравању окружног и среског буџета, пошто ни округ ни срез нису уживали уставри самоуправу. Доносећи закон од 9 децембра, Ђорђевићева влада мислила је само на прирезе које је окружна скупштина имала изгласати за издржавање извесних установа. Изгласавање тих прireза била је чиста формалност. Предвиђени законом ради издржавања државних установа, ти су прирези спадали у оне нужне, законске издатке окружног буџета који се нису смели одбити.

(5) Закон о изменама и допунама у изборном закону скупштинском од 2 јануара 1899. Тим законом продужено је трајање мандата посланичког од три године на пет. Уместо да се нов закон примени тек на идућу Скупштину, он је примењен на Скупштину која је изабрана 1898, по старом закону. Противно основним начелима представничке владе, по којима посланици добијају мандат од бирача, чланови Скупштине од 1898 продужили су сами себи мандат. Закон од 2 јануара предложен је на необичан начин. Краљ је упутио посланицу Скупштини, и препоручио тај закон у име „начела сталности и трајашности државних установа". Сматрајући тај закон за личну краљеву жељу, Скупштина га је изгласала једногласно и без претреса. Закон од 2 јануара требао је да учврсти режим заснован 11 октобра 1897, који није био

популаран, и који се и поред малаксалости и обесхрабрености опозиције бојао нових избора. Под тим режимом толико се истицала краљева претежност над Скупштином, да се Скупштина, најзад, престала сматрати као други уставни чинилац; она је постала једна врста краљевог савета, у коме је сваки покушај опозиције добијао значај непатриотске радње; њена је дужност била да ради у што потпунијој сагласности са краљем, од кога није било бољег познаваоца државних интереса. Радикално начело о сагласности Круне и народа било је изокренуто. Радикали су у име тога начела захтевали да Круна слуша народ; под личним режимом, у име тог истог начела захтевало се да народ слуша Круну. И кад се једном дошло на то гледиште, онда је било сасвим логично да краљ, без обзира на вољу бирача, продужи мандат једној Скупштини која се према њему показала послушна.

Б. Просветни и црквени закони.

(1) Закон о средњим школама од 14 јула 1898, с изменама и допунама од 6 јануара 1900. Тим је законом утврђено колико може бити највише средњих школа: свега пет потпуних и шест непотпуних. Потпуне гимназије задржане су две у Београду и по једна у Крагујевцу, Нишу, Зајечару. Укинуто је десет гимназија и једна реалка: шест гимназија претворено је од потпуних у непотпуне. У владиним круговима говорило се да су укинуте само

оне гимназије које су у своје време отворене без праве потребе, за љубав појединих посланика. Опозиција је замерала што су поукидане гимназије у пограничним местима, где су вршиле не само просветне него и националне задатке. Узимало се да ће услед смањивања гимназија и гимназиских разреда остати без места око шездесет професора и око стотину предавача. Министар просвете Андра Ђорђевић говорио је: „Ми морамо средње школе да сведемо на најужи број. У те гимназије треба да иду они који хоће да се даље школују", — тј. они који се спремају за универзитет. За оне пак који нису помишљали на универзитет, требало је установити нарочите школе које ће их боље од гимназије спремити за практични живот. Према укупном броју ђака број матураната био је несразмерно мали; много је њих почињало гимназију, али мало ју је свршавало. Зар то није био најбољи доказ да смо имали сувише гимназија?

Пошто су средње школе имале да служе искључиво као припрема за универзитет, то је у средњим школама заведена школарина: за сваки разред нижега течаја по двадесет динара, за сваки разред вишег течаја по четрдесет динара. Поред тога плаћало се пет динара на име уписнине. Сиромашни ученици одличног учења ослобађани су школарине, али не и уписнине.

На тај начин средња школа мењала је карактер: то није више била школа и за оне који се спремају за универзитет и за оне који желе само да добију опште образовање; није више била школа и за имућне и за сиромашне. То је била школа само за децу имућнијих родитеља, која су се спремала за универзитет и која су требала дати земљи њену највишу интелигенцију. Када се тако уско схватио задатак гимназија, онда се природно дошло до закључка да има гимназија и сувише.

Једна од омиљених идеја шефа владе Владана Ђорђевића била је, да су гимназије одвратиле омладину од привредног живота и пробудиле у њој амбицију за државном службом. Услед тога добили смо много више кандидата, него што смо имали места у државној служби. Са смањењем гимназија умањиће се и број кандидата за државну службу. Школарина ће затворити улазак у гимназију сиротињи, — и тиме уздићи друштвени ступањ чиновништва. Дотадашњи сељак-чиновник, који је надро у школу право из колибе и који се школовао послужујући и дајући часове, тај сељак-чиновник биће потиснут синовима из добрих кућа. Нови чиновнички кадар по своме васпитању и погледима боље ће одговарати једном конзервативном режиму какав је био режим од 11 октобра. Код дотадашњих чиновника-сељака, због сиротовања и злопаћења у младости, остало је увек нешто мржње и горчине према сваком ауторитету и господству.

Питање наставног програма у гимназијама закон од 14 јула оставио је нерешено. Тада се у нас

водила борба између присталица класичног и присталица реалног правца. Министар просвете Андра Ђорђевић хтео је да у пракси учини оглед с оба правца. У закону је стога речено да ће се краљевим указом одредити каква ће се гимназија — реална или класична — у коме месту отворити. По министровим речима, у Београду је од две потпуне гимназије једна имала бити класична, а једна реална.

Годишњи испити укинути су. Полагао се само течајни испит по завршетку четвртог разреда ради прелаза из ниже средње школе у вишу, — и испит зрелости, по свршетку осмог разреда, ради прелаза из средње школе у Велику школу. Плате наставника повећане су, али само завршне.

Врховна власт, која је још од 1863 припадала професорском савету, пренета је, ради строжег реда, на директора гимназије. Њему је дано право и да предмете раздељује међу наставнике.

Закон од 14 јула изазвао је буру незадовољства у оним местима у којима су затворене гимназије; та су се места жалила да је то учињено из страначке освете, што су она бирала радикале за посланике (на пр. Крушевац, Ужице). Предвиђајући то незадовољство, Андра Ђорђевић унео је у закон да се краљевим указом може допустити појединим окрузима, градовима, приватним лицима да о своме трошку отворе непотпуну средњу школу. Неколико варошких општина користило се том

законском одредбом да наместо укинутих државних гимназија отворе општинске гимназије.

Услед закона од 14 јула број ученика у средњим школама смањио се, за две три године, скоро за трећину: 1898, у средњим школама било је округло 6900 ђака; 1901 само 4600. Филозофски факултет Велике школе, некада по броју ученика најјачи, сада је, због смањене потребе за наставницима средњих школа, остао, у појединим одсецима, са јако проређеним бројем ђака. Како са затварањем гимназија није истовремено извршено отварање занатских и трговачких школа, просветни људи побојавали су се да закон од 14 јула не буде тежак удар нанет народној просвети.

2) Закон о народним школама од 26 јула 1898, с изменама и допунама од 6 октобра 1898. Овај закон изазвала је финансиска невоља: требало је олакшити државни буџет, и ради тога основне школе пребачене су са државног буџета на окружни (у варошима, на општински). У државном буџету добивена је тиме уштеда од нека два милиона. Услед закона од 26 јула отежано је отварање нових основних школа; држава је истина задржала за себе право отварања нових школа, али како је њихово издржавање падало на терет округа, односно општине, држава није могла отворити школу, ако округ или општина није имала одкуда да је издржава. Због пребацивања основних школа на окружни буџет, окружни прирез знатно је порастао. Ра-

чунало се да је у крагујевачком округу без Крагујевца и Аранђеловца школски прирез износио 1.46 дин. на главу, у Аранђеловцу 4.67, у Крагујевцу 3.65, у Нишу 4.21, у Београду 4 дин. Учитељи су се жалили да се прирез прикупља неуредно, и да стога и они остају без плате.

Иако је издржавање основних школа скинуто са државног буџета, учитеље је и даље постављао министар просвете. И не само то, него је и његов надзор над учитељима био појачан. Наместо годишње ревизије уведен је стални надзор. Сваки округ имао је једног надзорника, који је у току године, бар три пута, обилазио и прегледао све школе. Надзорнике постављао је министар просвете, и помоћу њих стегао учитеље чвршће него икада. Закон од 26 јула није ни најмање олабавио везу између основне школе и државе.

Учитељи на својим скупштинама сами су захтевали да се наместо дотадашњег „мајског надзора", који се вршио једном годишње приликом испита, заведе стални надзор. Докле нису установљени окружни надзорници, учитељи су били беспомоћни према општини и полицији, и са снабдевањем школа ишло је трапаво. Била је преко потребна, између министра и учитеља, једна средња просветна власт, која ће пред општином и полицијом са више угледа од учитеља заступати потребе школе. Ту просветну власт представљали су стални надзорници, и они су доиста побољшали снабдевање школа. Поред свега тога на установу окружних надзорника гунђало се. Налазило се да ти надзорници скупо стају, да схватају свој посао више бирократски него педагошки, и да уопште ми још немамо људи за добре надзорнике.

Обавезност основне наставе, која је дотле постојала само за мушку децу, заведена је сада и за женску. Рок учења у основним школама сведен је од шест година на четири. Истина, предвиђене су неке продужне школе с роком учења највише од две године. Али те школе нису постојале свугде, него само тамо где би министар просвете нашао за добро да их отвори.

Наставни програм у основним школама постао је нешто практичнији; у сеоским школама давана је поука из пољске привреде; и у сеоским и у варошким школама заведен је ручни рад. Ручни рад био је у моди; од њега се без мало очекивало препорођење нашега друштва и стварање једног новог нараштаја са више смисла за практични живот. Министарство просвете издало је на алат, прибор, материал потребан за увођење ручног рада око 50.000 дин. Рачунало се да ће општине на исту сврху издати око пола милиона динара. Пре него ђаке, ваљало је учитеље обучити ручном раду; многи од њих већ у старијим годинама имали су да уче дубљење кашика и плетење котарица. На ручни рад морало се обраћати толико пажње да је успех из других предмета био слаб. Изгле-

дало је да ће из основних школа изилазити деца мање писмености него дотле, али вештија у плетењу котарица.

Учитељи су се жалили да им је новим законом погоршан положај. Нико није могао постати учитељ докле не би две године служио као приправник: на тај начин број година учитељске службе повећан је од тридесет пет на тридесет седам. Повећани су и рокови периодских повишица, и то од четири године на пет. Да би се учитељи привезали за једно место, премештај учитеља укинут је; да би се учитељи привезали за своју струку, учитељске године, при прелазу у другу струку, нису се урачунавале. Министар је добио право отпуштати учитеље и без саслушања Просветног савета, и то без обзира на њихов број година службе. Учитељице могле су се удавати само за учитеље, — један пропис противу кога су се учитељице узбуниле као противу тиранисања њиховог срца. Тврдило се да су због новог закона учитељи стали бежати из своје струке, коју је, с друге стране, због заведених приправничких година било све теже снабдевати новим снагама. Узимало се да је око 130 школа остало без учитеља. Наша земља ни иначе није имала колико је требало основних школа; чак нас је Бугарска била претекла бројем основних школа. Слабо раширена писменост нашег народа била је опште позната.

Закон од 26 јула установио је нарочиту врсту школа, т.зв. грађанске школе, у које су ступали

они који после свршене основне школе нису мислили на гимназију. Учење у тим школама трајало је три године, и није било обавезно. Грађанске школе имале су с једне стране да притврде знања стечена у основној школи; с друге стране, да дају знања потребна будућем привреднику. У грађанским школама, на селима, тај основни привредни курс имао је више пољопривредни карактер; у грађанским школама, у варошима, имао је карактер више занатско-трговачки. У сеоским школама, учила се управа добара и пољска привреда; у варошким школама, народна економија и књиговодство. И у једним и у другим школама према месним приликама и потребама могао се завести ручни рад као обавезни предмет. Грађанске школе имале су велики задатак да приме у себе сву ону омладину која је била одбијена од гимназија, и да јој отворе вољу и дају прву спрему за привредне послове.

Грађанске школе, иако се по предметима нису много разликовале од нижих гимназија, биле су слабо посећиване; у једном већем месту, где је раније нижа гимназија имала преко 150 ђака, новоотворена грађанска школа није их имала ни 40. Навикнут на име „гимназија“, свет, изгледа, није ценио школе које су друкчије називане. Може бити, успеху грађанских школа сметало је и то што нису установљене никакве подружне школе исте врсте. Иако је закон предвиђао отварање грађан-

ских школа и у варошима и у селима, оне су у пракси отваране само у варошима.

3) Закон о изменама и допунама у закону о црквеним властима од 29 јула 1898. За радикалне владе, законом од 27 априла 1890 укинута је шабачка епархија и смањена плата: митрополиту од 25.000 на 12.000, а епископима од 12.500 на 8.500. Закон од 29 јула 1898 обновио је шабачку епархију, и одредио митрополиту на име плате 21.500, а епископима 11.000.

На црквеном пољу учињено је још и то што је измирена стара јерархија са новом. Стара јерархија, то су били они епископи који су се држали митрополита Михаила; нова јерархија, то су били они епископи, који су на своје достојанство дошли после Михаиловог збачења од 1881. Михаило је сматрао за неправилно све што је после његовог збачења чињено, и када је 1889 успостављен, епископи нове јерархије морали су се повући у пенсију. Митрополит Михаило умро је фебруара 1898; влада се тиме користила да измири стару и нову јерархију, и да епископима пенсионисаним 1889 наново да епархије. Шабачка епархија обновљена је стога да би се на њу наместио један од тих епископа.

Влада је имала намеру да појача власт епископа, која је умањена радикалним законом од 1890, али предлог који је о томе поднела, није могао проћи кроз Скупштину. У црквеним стварима Ђорђевићева влада водила је епископску политику; она је измирила две епископске странке које су у нашој цркви постојале, повећала епископима плату, и покушала да им појача и власт. Ово повлађивање епископима сасвим је било у духу конзервативне политике Ђорђевићеве владе.

4) Закон о државној архиви од 2 децембра 1898. То је био први закон о државној архиви, и следствено први покушај да се архивска грађа наше нове историје прикупи и сачува.

Министар просвете Андра Ђорђевић није био педагог него правник. У министарству просвете он се пре свега и више свега показао добар администратор. Лако је улазио у ствари, и мишљење које би себи створио, брзо је преводио у дело. Преношење основних школа са државног буџета на окружни није била његова мисао, него мисао министра финансија, коме је то требало ради уравнотежења буџета. Смањење гимназија, оснивање грађанских школа, завођење сталног надзора над учитељима, обраћање нарочите пажње на ручни рад, то су биле главне црте Ђорђевићеве просветне политике.

Када је 1894 био министар просвете у Николајевићевој влади, Ђорђевић је хтео напречац да одвикне просветне раднике од политизирања и гонио је на буљук радикалне професоре и учитеље.

Када је 1897 постао наново министар просвете, он је и даље тежио да избаци политику из школе, али радикале није више онако душмански гонио; оне међу њима који су били добри просветни радници, чак је заштићавао, колико је могао од двора.

Његове реформе биле су краткога века. Стални надзор није био популаран међу учитељима, нарочито не онако строг какав се за Ђорђевићева министровања вршио. Издржавање основних школа из прireза осећало се као нов намет на народ, тежак и неправедан. Укидање гимназија неповољно је одјекнуло као назадна мера против интелигенције, и узбунило је сва она места у којима су гимназије укинуте. Грађанске школе нису имале у пракси успеха који се од њих очекивао. После пада Ђорђевићева измењено је готово цело његово просветно законодавство и повраћено раније стање ствари. Али, ако се његове реформе нису одржале, он сам оставио је за собом трајну успомену у министарству просвете. Ранији министри просвете били су махом или политичари или професори. Први су мазили професоре и учитеље, јер су им њихове услуге требале у политичкој борби. Други су више проповедали и поповали него што су управљали. Андра Ђорђевић нити је имао потребе да мази просветне раднике, нити се губио у професорским разглабањима; он је управљао министарством просвете исто онако строго

и исто онако пословно као што би управљао министарством полиције или министарством грађевине. Од времена Стојана Новаковића никада није било више реда и рада у министарству просвете него под Андром Ђорђевићем.

B. Привредни закони.

1) Закон о државним економима од 3 јула 1898. О унапређивању народне привреде издавано је доста закона, али они су махом остајали мртво слово на хартији, јер су сви долазили на извршење полицискоj власти, која је рад на унапређењу народне привреде сматрала за споредну дужност, а није имала за њ ни потребне спреме. Закон од 3 јула створио је за извршење пољопривредних закона нарочите стручне органе, т. зв. државне економе. Мисао да се ти економи ставе непосредно под министра народне привреде није усвојена; они су добили положај референата за пољску привреду при окружним и среским начелствима, али с друге стране њиховим наредбама призната је иста сила и важност која и наредбама окружних и среских начелника. Државни економи старали су се о тачном вршењу пољопривредних закона, управљали пољопривредним станицама, проучавали пољопривредне прилике свога краја итд.

Закон од 3 јула наишао је на отпор код Скупштине због плата државних економа, које су по мишљењу многих посланика биле превелике. Овај

отпор био је тим јачи што те плате нису падале на терет државног буџета, него су се покривале окружним прирезом. У Скупштини је доказивано да је прирез већ дотерао до највише тачке, и да се не може даље повишавати. Влада је морала не само допустити да се у скупштинском одбору скрешу плате економа, него је морала и у пуној скупштинској седници повући предлог по коме су економи за путовање по округу добијали нарочиту дневницу. Иако је министар народне привреде објашњавао да економи морају више бити на путу него у канцеларији, Скупштина није никако хтела да им одобри дневницу, јер је налазила да су њихове плате, чак и пошто их је одбор скресао, још увек врло велике. Код чиновничких плата неутрална Скупштина од 1898 била је исто тако тврде руке као и раније радикалне Скупштине.

2) Закон о пољопривредним станицама од 3 јула 1898. По одредбама овог закона, у року од пет до десет година морала се у сваком округу установити по једна пољопривредна станица. Свака станица имала је угледно имање за све гране ратарства, угледни воћњак, угледни виноград, угледни живинарник, угледни пчеларник итд. Станицом је управљао окружни економ. Уз станицу је постојала практична пољопривредна школа за вежбање земљорадничких синова. Свака општина морала је сваке друге године послати

по једног питомца у ту школу. Потребно земљиште и грађевине, и све остало што је требало пољопривредним станицама, давао је округ.

По речима министра народне привреде Симе Лозанића, пољопривредне станице имале су тројаки задатак: 1) да послуже као угледна добра, 2) да буду практичне школе, 3) да чине огледе са пољопривредним новинама (овај трећи задатак у самом закону није истакнут). У нашој земљи малог сеоског поседа осећала се оскудица великих газдинстава, која би предњачила примером у пољопривредном напретку, и то се често наводило као разлог ниског ступња наше пољопривреде. Таква угледна добра, која се у нас нису сама од себе створила, покушавала је сада држава да створи својим законом, а о трошку округа.

3) Закон о унапређењу воћарства од 3 јула 1898. Сви срезови били су обавезани да у року од три године установе по један воћни расадник у коме ће производити и гајити саднице разног воћа и другог корисног дрвећа и шибља. Расадницима управљали су сресни економи с потребним бројем воћара. Најмање два пута годишње држани су практични курсеви о подизању и облагорођавању воћа, и на те курсеве свака општина морала је послати бар по два питомца. Трошкови расадника покривали су се из сресног буџета. У нашој извозној трговини воће је заузимало све важније место; само од шљива добијало се неколико ми-

лиона годишње. Министарство привреде обраћало је стога нарочиту пажњу унапређењу воћарства; како се трудом самих пољопривредника квалитет воћа споро поправљала, држава се одлучила да на томе послу сама преко среских расадника ради.

4) Закон о унапређењу сточарства од 24 новембра 1898. Да би се зауставило изметање наше стоке, која је чинила главни предмет нашега извоза, радикална влада установила је 1892 велики сточарски завод за целу земљу. Овај средишни завод показао се недовољан; ваљало га је допунити већим бројем мањих локалних завода. Закон од 24 новембра 1898 обвезао је општине да, с изузетком коња, од сваке друге врсте домаће стоке држе потребан број приплодних мушких грла, која су набављана и издржавана из општинског прireза. Преко зиме, нарочито ноћу, ниједан домаћин није смео остављати стоку напољу, него је морао подићи за њу стаје и кошаре.

У Скупштини су чињене овом закону замерке. Набавка добрих приплодних мушких грла, која су била скупа, значила је нов терет за сиромашне сеоске општине. Исто тако подизање стаја и кошара било је терет за сеоске домаћине. Неки посланици жалили су за старим добрим временом, када се говорило: „Пусти стоку судбини на утрину". Општинске утрине сужавале су се и нестајале, и потреба је бивала све већа за стајама и кошарама. Овај закон остао је мртво слово на хартији, јер

његова примена није била поверена државним економима, него општинским властима.

5) Закон о риболову од 27 јула 1898. То је био први закон о риболову. До тога закона било је казненим закоником забрањено тровати рибу; иначе риба се могла ловити кад се, и како хтело, услед чега је настало њено немилосрдно сатирање. Закон од 27 јула давао је право риболова само ономе који би претходно извадио рибарску карту; риба се могла ловити само у одређено време и на одређен начин.

6) Закон о лову од 16 јула 1898. До тога закона лов је био сасвим слободан, и зато су корисне животиње убијане исто тако као и штетне. Закон од 16 јула тачно је одредио врсте дивљачи које се смеју ловити, као и време и место лова. Сваки ловац морао је имати допуштење надлежне власти. То се није никако свиђало сељаку: без ловачке карте, он није више могао с пушком у шуму; чак је било примера да су сељацима ловци побили керове.

7) Закон о уништавању штетних животиња и биљака од 16 јула 1898. Да би се утаманиле штетне животиње и биљке од којих су страдали воће и усеви, била је потребна сарадња свих привредника истог места. Закон од 16 јула имао је ту сарадњу да уреди. Сви грађани били су дужни да на позив своје општине узму учешћа у уништавању штетних животиња и биљака; потребне справе и средства давала је општина.

8) Закон о изменама и допунама у закону о шумама од 7 августа 1898, с изменама и допунама од 26 јануара 1900. Закон о шумама, који је радикална влада издала 1891, био је прописао да се разграничење шума има извршити најдаље за две године; оно међутим није извршено ни после седам година; 1892 и 1893 чињени су покушаји разграничења, па се онда стало. На основу закона од 1898, почело се у лето поново с разграничавањем, али је опет посао прекинут. Разграничење је извршено само на два три места, и стало је преко 120.000 динара. За те паре, рекао је министар народне привреде, могли смо купити те планине у којима се вршило разграничавање. Разграничавање је ишло тешко због несагласице између државних чиновника и заступника локалних интереса. По закону од 1891, већину у комисији за разграничење имали су ови последњи; закон од 1898 дао је већину државним чиновницима; закон од 1900 променио је састав комисија: уместо изабраника окружних скупштина, који су дотле заступали локалне интересе, уведени су у комисију народни посланици. Код ових последњих претпостављала се већа ширина погледа, — и да би се имало што више јемства за њихову непристрасност, ниједан народни посланик није учествовао у разграничавању шума свога властитог округа.

Закон од 1898 повећао је плате окружних шумара и подшумара (од 2600 на 4000 и од 1300 на

2000). Министар је тврдио да се иначе неће наћи добри шумари и подшумари, и управа шума спашће на просте пандуре и неписмене људе.

Радикални закон од 1891 био је непопуларан код сељака, због тога што је надзор шумара проширио и на приватне забране. Говорило се: „Данас сељаку није слободно одсећи кола дрва у свом сопственом бранику који је сам подигао и одгајио или наследио од својих предака". Дешавали су се чак оружани сукоби између сељака и шумара, и при тим сукобима било је мртвих и рањених. Кад је пред Скупштину изнет закон од 1898, одмах је избила опозиција против онога члана који је утврђивао државно право надзора и над приватним шумама. Министар је ову одредбу морао избрисати, тешећи се тиме да се и без ње, по духу целог закона, разуме да држави припада право надзора и над приватним шумама.

9) Закон о земљорадничким и занатским задругама од 3 децембра 1898 и закон о потпомагању земљорадничких задруга од 20 јануара 1900. Закон од 1898 имао је у виду поглавито земљорадничке задруге. Задругарски покрет, започет међу нашим пољопривредницима 1894, потицао је из приватне иницијативе. Прва државна помоћ задругама учињена је 1897, када је из прихода Класне лутрије основан фонд из кога ће се давати задругама зајмови. Све до закона од 8 децембра 1898 правни положај задруга није био уређен.

Закон тај, са прописима о оснивању задруга, о њиховој организацији, о односу између задруга и њихових чланова, поставио је задруге на чврсту правну основу. Закон од 20 јануара 1900, поред оне помоћи коју су задруге имале из прихода Класне лутрије, обезбедио им је сталну државну помоћ од 50.000 дин. годишње. „Земљорадничке задруге непрестано су расле, а новчани извори знатно заостајали"; народ је имао много више воље него материалних средстава за оснивање задруга, и у тој невољи требао је закон од 1900 да му помогне. Без помоћи коју је држава одмах указала задругарском покрету, он се не би могао тако брзо развити; пред светски рат број задруга био је близу 1000.[1] Ђорђевићева влада, нарочито њени министри народне привреде Сима Лозанић и Живан Живановић, били су велики пријатељи задругарства, не само из разлога привредних, него и из разлога политичких, надајући се да ће у задругарству наћи лек против сељачког „бесплодног политизирања".

10) Закон о потпомагању домаће радиности (индустрије) од 16 јула 1898. Министар народне привреде Сима Лозанић, као и радикални министри пре њега, или, тачније речено, као готово сви наши економисти његова доба без разлике странака, био је уверен о неопходној потреби по-

[1] О овом питању Мих. Аврамовић, Тридесет година задружног рада.

дизања домаће индустрије. Као и његови претходници, тако је и Лозанић мислио да подиже индустрију посредством повластица, кад је због трговинског уговора с Аустријом није могао подизати посредством заштитних царина. Повластице морале су бити широке, иначе се у земљу није могао увући стран капитал, без кога би подизање индустрије ишло тешко. Закон од 1898 заменио је један ранији закон о истом предмету, издан још 1873. Систем оба закона био је исти: какве се уопште врсте повластица могу давати, било је утврђено законом; после је те повластице давала влада појединим предузећима по своме нахођењу. У току времена повластице предвиђене законом од 1873 постале су недовољне. Иако је закон од 1898 разгранао систем повластица, он је ипак у једној тачки био неповољнији за повластичаре него закон од 1873. „Искључиво право" избацио је из дотадашњег списка повластица (то није значило да се искључиво право, уопште, није могло добити, него је значило да се могло добити само путем специалног закона, а не административним путем на основу општих законских прописа). Закон од 1898 хтео је сјединити систем повластица са системом слободне утакмице: повластице су се могле дати неколиким предузећима, па нека се онда она такмиче између себе. То је изгледало законодавцу боље него дати повластице само једном предузећу и створити у његову корист

„искључиво право". Од повластица предвиђених законом од 1898 најважнија била је та, што су се потребе државне (изузимајући војних), окружне, среске, општинске, подмиривале првенствено прерађевинама повлашћених предузећа, и то чак нешто и изнад њихове просечне цене на светском тржишту.

Најзнатнија повластица дана на основу закона од 1898 била је повластица за производњу шећера, коју је 17 октобра 1898 добио Алфред Хакс и др. Поред других олакшица, држава је уступила своје земљиште на Чукарици за подизање фабрике шећера, а повластичар се обвезао да ће уложити у своје предузеће капитал од три четири милиона. Докле фабрика шећера није подигнута, ми смо сав шећер увозили са стране, и то у вредности једног милиона динара.

11) Закон о трговачкој академији од 14 јануара 1900. Трговачка школа, која је дотле постојала, подигнута је на ступањ академије. Услед тога ваљало је и од њених слушалаца захтевати већу спрему, и у министровом предлогу стајало је да ће се у трговачку академију примати само они који су свршили шест разреда гимназије. Али у Скупштини су тражили да се у интересу сиротиње допусти упис у Академију и само са четири разреда. Између министра и Скупштине начињен је компромис да се могу примати и они који су свршили само четири разреда, али да првенство имају они са шест разреда.

12) Закон о удружењима од 14 јануара 1900. Последње четврти XIX века у нас су без икакве законске основе стала ницати свакојака удружења. Седамдесетих година јавила су се акционарска друштва, и то новчани заводи; закон о акционарским друштвима начињен је тек деведесетих година, дакле, двадесет година доцније. За акционарским друштвима дошле су деведесетих година земљорадничке задруге; законодавац је у њиховом случају био бржи него у случају акционарских друштава, и четири године после оснивања прве земљорадничке задруге издан је закон који је правно уредио задруге ове врсте. Најзад појавила су се т. зв. укопна и свадбена друштва. То су уствари била друштва за узајамно осигурање на случај смрти или женидбе-удадбе. Она су се ширила невероватном брзином по земљи, и на пример за девет-десет месеца број чланова укопних друштава претурио је 26.000. То су били махом мали људи, који су доносили друштвима своје сиротињске уштеде: велики успех који су друштва имала, намамио је сељаке да се и они у њих упишу.

Закона о удружењима ове врсте није било. Њихове је статуте одобравала полициска власт на основу закона о зборовима и удружењима, који је био политички закон, и није садржавао никакве прописе на основу којих би се могао вршити онакав надзор какав је изискивала природа привред-

них удружења. Уствари удружења су остављена сама себи.

Уписивање у укопна и свадбена друштва ишло је врло лако. Иако су то била друштва за узајамно осигурање, од њихових чланова нису се тражили никакви услови; није се гледало ни на њихове године ни на њихово здравље. Једино је јемство лежало у томе што се право на посмртнину или свадбарину није задобијало од самог ступања у друштво, него тек после неколико месеца. Да би се људи намамили у друштво, улози су били мали, а т. зв. премија, — посмртнина или свадбарина — била је велика. Уз то се развила и шпекулација. Било је парова који су се пре венчања уписивали у сва свадбена друштва; лакоћа са којом се долазило до мираза, убрзавала је закључивање бракова; никада се свет није више венчавао него тада. Било је бракова закључених само ради свадбарине; чим би она била наплаћена, брак се разводио. У укопним друштвима стајало је још грђе. Ко год је имао неког старца или бабу у породици, журио се да их упише у укопно друштво, и то у неколико друштава у исти мах. Смрт уписаног старца и бабе очекивала се с нестрпљењем као радосни породични догађај; није немогућно да је, како се причало, у том нестрпљивом ишчекивању по нека баба била и придављена.

У привредним круговима истицало се да су укопна и посмртна друштва проста коцка. Они

који пожуре с венчањем или чије бабе брзо умру, ти ће дићи велике премије; остали ће изгубити и своје улоге. Од владе се захтевало да узме у заштиту сиротињу и средњу класу која је улагала своју заштеђевину у та коцкарска предузећа. Закон од 14 јануара 1900 подвргао је укопна и свадбена друштва строгом надзору. Између осталога прописано је да сваки ко жели ступити у друштво, мора то изјавити код суда: није више било могућно пријављивати за чланове друштва старце и бабе који о томе ништа и не знају. Тиме је пресечена најгора врста шпекулације која се у укопним друштвима терала. Министар народне привреде Живан Живановић био је рђаво расположен према свадбеним и укопним друштвима; чак је помишљао да их кратким административним путем растури, али пошто би тако прека мера била рђаво примљена, он је претпоставио да друштва угуши строгим формалностима једног новог закона. После закона од 14 јануара друштва су почела једно за другим пропадати. За њихове чланове то је често значило велику материалну штету: губитак целе уштеђевине, — и ти оштећени људи, уместо да вичу на друштво које им је измамило новац, викали су на владу, као да ова није само убрзала пропаст друштва која је пре а после морала доћи. Погрешка владе није се састојала у томе што је подвргла друштва строгом надзору и формалностима, него у томе што је

прво пустила да друштва узму маха, па онда хтела одједном њихове злоупотребе да пресече.

(13) Закон о изменама и допунама у рударском закону од 27 јануара 1900. До тога закона сви рударски послови били су у рукама начелника рударског оделења, и искључиво по његовом референту министар народне привреде доносио је одлуке. Услед оваквог начина рада десила се једна врло крупна омашка, и зато је закон од 27 јануара пренео руководство рударских послова са начелника на један ново установљени рударски одбор при министарству. У исто време смањена је величина рудног поља на које се могло добити право искључивог истраживања, — и то од 1.000.000 кв. мет. на 500.000. Ова се промена правдала тиме што је у току времена вредност рудних поља порасла, и што је држава хтела сразмерно томе повећати приходе које је имала од регалног данка на рудна поља.

(14) Закон о управи фондова од 8 јула 1898. Установљена 1862, Управа фондова живела је тридесет и шест година по истом закону, који је 1898 из основе промењен[1]). У образложењу новог закона говорило се да је Управа фондова промашила свој циљ, да су њена средства „јако усахнула“, да она више није у стању подмирити ни стоти део тражених кредита. При давању кредита Управа

[1]) О овом питању Velizar Mitrović, Die Königlich serbische Staats-Hypotheken Bank Uprava fondova.

се више руководила владиним препорукама, него што је гледала на имовно стање дужника. На тим препорукама Управа је, по речима једног посланика, изгубила не неколико стотина хиљада, него неколико милиона динара. Управа није уредно наплаћивала своја потраживања, интерес на интерес гомилао се, и било је примера да се главница утростручила; сопственик зграде није се више старао о њеним оправкама, јер му се чинило да она и није више његова него Управина. На дан првог јануара 1895, сума дуга који није плаћен на време износила је 25.400.508 дин., и од ове суме на неплаћени интерес долазило је 12.093.665. Влада је постављала у Управу фондова оне чиновнике које због њихове неспособности није знала како друкчије да казни, или оне чиновнике које је из партиских разлога хтела уклонити из државне администрације. То рђаво чиновништво уназадило је Управу фондова; она није имала уређено књиговодство, и спадала је у најгоре управљане заводе у целој земљи.

Закон од 1898 дао је Управи фондова аутономно уређење. Њен управник постављао се, истина, краљевим указом, али на пет година, — уживао је, дакле, бар релативну непокретност и самосталност. Чланове управног одбора није постављала влада; четворицу бирали су Државни савет, Касациони суд, Велика школа, Народна банка; та четворица бирала су затим још тројицу. Чланови

управног одбора одговарали су целим имањем, солидарно, за штету коју би учинили противзаконим или неправилним радом. За чиновнике Управине прописан је испит. Ни један чиновник није могао бити унапређен, пенсионисан, премештен, отпуштен без пристанка управног одбора. Није се хтело да Управа буде једно надлештво по коме вршљају политички утицаји, него се хтело да она буде уређена као приватни новчани заводи, који се руководе само пословним разлозима; зато су се управник унеколико, а управни одбор и чиновништво сасвим истргли испод владиног утицаја. Да би Управа и њено чиновништво били јаче заинтересовани у вођењу послова, њима је обезбеђен удео у чистој добити (тантиема). Држава је задржала право постављања контролног одбора. Половина чисте добити по одбитку тантиема припадала је њој.

Раније, процену имања на које се тражио зајам код Управе фондова, вршили су сами зајмотражци. Закон од 1898 прекинуо је с тим погрешним начином рада; процена имања вршила се убудуће преко органа и повереника Управе фондова. Рок зајма за приватна лица није могао бити дужи од тридесет две године; за то време морала се платити и главница и интерес; непрестано одгађање отплате дуга и гомилање интереса на интерес није више било могуће. Чим би дужник пропустио ма само једну отплату, Управа је имала права тражити наплату целога дуга. Извршење наплате из заложеног имања није више ишло преко полицискиx органа, који су развлачили ствар, него преко нарочитих органа или пуномоћника управиних.

Управи фондова замерано је да је давала кредите поглавито варошким газдама, и да је сеоско становништво видело мало ваjде од ње. У закону од 1898 предвиђено је да ће Управа фондова давати зајмове окрузима, срезовима, општинама. Надало се да ће ове административе јединице, помоћу новчаних средстава добивених од Управе фондова, кренути предузећа која ће користити не само варошком, него и сеоском становништву.

Управи фондова дано је право да, на основу зајмова које је одобравала на залози непокретних добара, издаје заложнице.

Захваљујући новом закону, Управа фондова довела је своје ствари у ред. Ненаплаћена потраживања Управина, која су пре новог закона износила 24.000.000 дин., смањена су за пет година на 13.000.000. За то исто време сума дугованог интереса смањила се од 13.000.000 на 6.000.000 дин. Свима тражиоцима зајмови су се давали на време; док је 1899 сума нових зајмова износила 5.000.000, она је 1903 износила 21.000.000. Сума зајмова општинама није била велика. Она је тек од 1903 почела да расте.

(15) Закон о изменама и допунама у закону о пенсионом фонду за удовице и децу умрлих чи-

новника од 27 јануара 1900. Кад је тај фонд установљен 1843, њиме је управљао један одбор чиновника. 1845 држава га узима у своје руке, и чини му позајмицу од 25.000 дуката без интереса. 1862, с осталим фондовима, преноси се и пенсиони фонд у Управу фондова. Фондовски новац, који се дотле давао по 8%, даје се сада, према прописима закона о Управи фондова, по 6%, и како 1% задржава Управа на име трошкова око руковања фондом, у фонд улази уствари само 5%. 1871 повећавају се удовичке пенсије; 1876 држава узима натраг 25.000 дуката које је позајмила фонду, и утолико умањује његов зајмодавни капитал. Турски ратови од 1876 и 1877/8 повећавају број чиновничких удовица и сирочади преко обичне мере... Администрација Управе фондова била је у то доба рђава, законски прописи о пенсионом фонду такође нису ваљали. На пр. чиновничка удовица имала је права на пенсију, макар њен муж провео само двадесет четири часа у државној служби. То је значило давати пенсију породицама чак и оних чиновника који уствари нису ништа уложили у фонд. Ванредни женидбени улог чиновника који су се у познијем добу женили, био је несразмерно мали. Величина пенсије била је иста за малобројне као и за многобројне породице... Пенсиони фонд налазио се у кризи; од 12.000.000 пао је на 2.000.000; по рачуну министарства народне привреде ниједан чиновник није улагао ни

половину оне суме коју је његова породица после примала на име пенсије. Закон од 27 јануара 1900 имао је да спасе пенсиони фонд од пропасти. По том закону, Управа фондова није више ништа наплаћивала пенсионом фонду на име трошкова руковања. Право на пенсију признавало се удовицама само оних чиновника који су имали 10 година службе (ова одредба начинила је велико озлојеђење међу чиновницима и њиховим породицама). Ванредни женидбени улог за позне чиновничке младожење знатно је повећан. Процент пенсије зависио је од броја лица која су пенсију уживала; већи код многобројних породица, мањи код малобројних... Као што је нови закон о Управи фондова спасао ову установу, тако се исто може рећи да је нови закон о пенсионом фонду спасао тај фонд.

(16) Закон о позајмици код Народне банке од 22 марта 1898 и закон о измени у закону о Народној банци од 23 јула 1898. Дуго година претресано је питање, да ли Банка може на основу златне подлоге издавати не само златне, него и сребрне новчанице. Најзад је решено да може, али да се од овог овлашћења не би чинила злоупотреба, укупан износ сребрних новчаница утврђен је на 25.000.000 дин. О овај пропис огрешила се сама држава. У великој новчаној оскудици, она је законом од 22 марта учинила принудни зајам од 10.000.000 код Народне банке. Да се услед

тога контингент сребрних новчаница не би свео на 15.000.000, закон од 22 марта прописао је да се 10.000.000 позајмљених држави неће рачунати у контингент од 25.000.000, — тиме је, у ствари, контингент повећан од двадесет пет на тридесет пет милиона. Ово се повећање сматрало као привремено: уколико би држава враћала зајам Банци, утолико би Банка повлачила из саобраћаја новчанице издане преко контингента од 25.000.000. Закону од 22 марта 1898 брзо је следовао закон од 23 јула исте године, којим се редовни контингент повећавао од двадесет пет милиона на тридесет. Са десет милиона позајмљених држави контингент је износио у ствари четрдесет милиона. Закон од 22 марта хтела је држава, а не Банка; закон од 23 јула хтела је сама Банка. Она је тврдила да контингент од 25.000.000 није довољан за редовне потребе привредног промета, због чега је већ у јуну морала обуставити давање кредита. После закона од 22 марта ажија је скочила од 10% на 15%, па чак и преко тога. Бојазан је била да држава не продужи правити принудне зајмове код Народне банке и не претвори сребрну новчаницу у папирни новац. Један наш економист каже да је у времену од 1898 до 1902 растројство наше новчане циркулације достигло врхунац[1]). Кривица је била не до Народне банке, већ до

[1]) Velimir Bajkitch, Die bevorstehende Währungs— und Bankreform in Serbien.

државе, која није поштовала законске прописе о контингенту сребрних новчаница, и одједном подигла тај контингент од двадесет пет милиона на тридесет пет.

(17) Има један посао који је започет под Ђорђевићевом владом, а тек после њена пада завршен. То је оснивање Извозне банке. У привредним круговима често су се чуле жалбе да нашом извозном трговином, на првом месту марвеном, па онда шљиварском и житарском, господаре пештански комисионари, који су наше извознике везали не само посредничким услугама, него и зајмовима. Провизион који су узимали за посредништво, као и интереси које су наплаћивали за зајмове, били су врло велики. Ухваћени у вигове пештанских комисионара, наши извозници морали су ићи у Пешту; правац наше извозне трговине нису више могли слободно одређивати. Министар народне привреде Живан Живановић хтео је нашу извозну трговину ослободити зависности од Пеште. У марту 1900 позвао је на договор извознике, и тада је одлучено да се оснује Извозна банка, која би давала кредите по потребама извозне трговине и вршила комисионарске послове у земљи и на страни. Баш када се требао састати скуп оснивалаца банке ради коначног утврђивања статута, Ђорђевићева је влада пала. Ипак њеном министру привреде Живановићу припада заслуга да је покренуо питање о оснивању Извозне банке.

(18) Једно од најважнијих питања привредне политике било је питање нових железница. Ми нисмо могли остати на прузи Београд-Врање, с огранком Ниш-Пирот. 1896, за Новаковићеве владе, донет је закон о грађењу тимочке железнице. Ђорђевићева влада закључила је октобра 1898 уговор са Румунијом о везивању тимочке железнице са румунским железницама на Дунаву. Траса пруге била је израђена; требало је само наћи страно друштво које ће узети на себе грађење пруге, али Ђорђевићева влада није се хтела ограничити на тимочку железницу. Она је имала план да поред те пруге сагради и све остале које су биле потребне. Закон о грађењу и експлоатацији нових железница од 6 децембра 1898 предвиђао је поред тимочке пруге (Ниш—Кладово) још једанаест других пруга: Ниш—Прокупље—турска граница, Београд—Ваљево—Пожега, Сталаћ—Чачак—Ужице, Ужице—Мокра Гора—босанска граница, Ваљево—Лозница—босанска граница, Младеновац—Лајковац, Крагујевац—Краљево, Параћин—Зајечар, Дубравица—Пожаревац—Зајечар, Петровац—Велика Паланка, Шабац—Лозница.

Само пруге Ниш—Кладово и Ниш—турска граница требале су да буду нормалног колосека; све остале уског колосека. Да би се олакшало грађење железница, трошкови око експроприације земљишта пребачени су са државе на округе (те трошкове сносио је сваки округ за ону пругу која

је пролазила преко његовог земљишта). Железничка мрежа пројектована законом од 6 децембра 1898 обухватала је све крајеве наше државе и износила отприлике 1100 километара.

Да би лакше нашла друштво за грађење железница, Ђорђевићева влада одвојила је западне и источне железнице. За грађење и експлоатацију западних железница (540 км) дата је концесија, априла 1899, енглеском друштву Калтроп и Маркус (без државне гарантије). Септембра 1899 друштво је известило владу да због Бурског рата, који је јако потресао енглеско новчано тржиште, као и због Ивањданског атентата, који је шкодио кредиту наше земље, није се могао саставити капитал за наше железнице. Друштво је молило да се почетак радова одложи до маја 1900. Влада је имала утисак да је ствар са Калтропом и Маркусом пропала, и то не због Бурског рата и Ивањданског атентата, него због тога што је концесија дана без државне гарантије. Страни капиталисти нису хтели улагати новац у локалне балканске железнице за које им држава не би обезбедила одређен приход.

За источне железнице преговарало се са две белгиске групе. За грађење пруге Ниш—Кладово Белгианци су неодступно захтевали државну гарантију. Грађење те пруге, која је трасирана као пруга нормалног колосека, стало би преко 37 милиона: приходи железнички нису могли осигурати

ренту на толики капитал; требало је да држава доплаћује најмање милион динара годишње. За источне железнице уског колосека Белгианци нису тражили државну гарантију, али су тражили рударске повластице. Као ни с енглеским друштвом за западне железнице, тако ни са Белгианцима за источне железнице није се постигао споразум.

Министар грађевина Јован Атанацковић, одсудно противан грађењу железница са државном гарантијом, предлагао је грађење железница у државној режији. Почело би се с оним пругама које би се сигурно исплаћивале. Зајам уколико би био потребан, закључивала би Управа фондова на залози железничких прихода (уз то би и окрузи могли осигурати исплату зајма својим прирезима). По том новом плану све би железнице, због великих трошкова нормалног колосека, морале бити уског колосека. Краљ Милан је сумњао да ми са нашом техничком спремом можемо сами саградити железничку мрежу која је пројектована. По његовом уверењу, тај се посао дао свршити само са страним предузимачима и страним капиталом. Атанацковићев план није озбиљно прихваћен. Ђорђевићева је влада и пала, а железничко питање остало је нерешено.

Ђорђевићева влада имала је два министра народне привреде: Симу Лозанића од октобра 1897 до јула 1899, и Живана Живановића од августа

1899 до јула 1900. Ниједан од њих двојице није био ни економист ни привредник; обојица су били професори, и то природних наука. Лозанић, као професор хемије, заинтересовао се прво за рударство, па онда за пољопривреду. Живановић, кога је политика брзо одвојила од професуре, имао је доста веза и познанстава у београдској чаршији. И Лозанић и Живановић били су вредни и предузимљиви. Лозанић је нарочито тежио да поправи каквоћу наше пољопривредне производње и да увуче страни капитал у земљу. Живановић је поглавито имао у виду интересе наше трговине. И један и други били су одушевљени за земљорадничке задруге. Ђорђевићева влада издала је много већи број привредних закона него што се могао остварити. Цео њен привредан систем претпостављао је јак државни притисак на општине и округе, којима је стављено у дужност издржавање неких од најважнијих привредних установа. Питање је било да ли се овај притисак, могућан за време личног режима, да одржати и после њега. Од онога што је Ђорђевићева влада учинила на привредном пољу показало се као најважније и најтрајније: установа државних економа, подизање воћарских расадника, организација и потпомагање земљорадничких задруга, давање повластице фабрици шећера, преуређење Управе фондова... За грађење железница, иако је то била једна од главних тачака њеног привредног програма, Ђорђевићева

влада није учинила тако рећи ништа. Закон о позајмици код Народне банке, изазивајући пораст ажије, нанео је велике штете народној привреди. Без разгранате железничке везе и са поремећеном валутом, Ђорђевићева влада није била у стању дати нашој привреди онакав полет какав је желела. Водећи аустрофилску политику, Ђорђевићева влада избегла је она периодична затварања угарске границе нашој стоци која су се дешавала под владама националистичког правца. То је била неоспорна добит за нашу привреду.

Г. Војска.[1]

Постављен крајем 1897 за команданта активне војске, краљ Милан је имао од свога сина неограничено овлашћење да ради у војсци шта и како хоће. Он се тиме користио да уради ове ствари:

1) Развио је пешадиске пукове сталног кадра. Наместо двадесет пукова са по два батаљона, створио је петнаест пукова са по четири батаљона; укупан број батаљона повећан је од четрдесет на шездесет — дакле за 50%. Наш пук, који је испрва имао јачину једног батаљона, па онда јачину два батаљона, добио је, најзад, своју пуну јачину од четири батаљона. Зато је речено да се под краљем Миланом кадровски батаљон развио у пук, и тиме кадровска јединица учетворостручена. По

[1] В. Marco, Револуционирање српске војске под Миланом Обреновићем, „Нова Европа“, 11 јули 1927.

ранијој формацији, пук, који је у мирно доба имао два батаљона, допуњавао се у случају рата још са два. Сада, пук је већ у мирно доба имао своју потпуну организацију од четири батаљона; у случају рата, ваљало је само позвати резервисте у већ готове кадрове. С војног гледишта изгледало је право савршенство имати још пре наређене мобилизације пук потпуно организован за рат.

2) Увећавање сталног кадра са двадесет пешадиских пукова изискивало је сразмерно увећавање старешинског особља. Требало је створити што пото и што пре официре за нове командантске и командирске положаје. Краљ Милан је учинио двоје: с једне стране, умножио је број питомаца Војне академије; с друге стране, скратио је рок учења у тој школи од три године на две. За четири године Војна академија произвела је 500 нових официра. Повећавање броја питомачких места у Војној академији пало је једновремено са смањивањем броја гимназија. Подмладак који није више могао у гимназију, није појурио, како је желела Ђорђевићева влада, у грађанске школе, него је појурио у Академију. Академија је одједном примила у себе масу младих интелектуалаца, и међу њима био је већи процент сељачких синова него раније, када се у Академију пуштао само ограничен број питомаца, и када се при њиховом одабирању узимао у обзир и друштвени положај њихових родитеља. Краљ Милан подмладио је и

понародио старешински кадар наше војске. Он то није учинио с неким планом, него просто у журби да што пре дође до старешинског кадра који је изискивала нова формација, али та његова журба унела је нов дух у официрски кор.

3) Обраћена је већа пажња на војна вежбања и маневре. Септембра 1898, у околини Крушевца, био је један маневар у коме су учествовале две дивизије, шумадиска и моравска, са 30.000 људи. Никада дотле није држан тако велики маневар.

4) Почело је зидање разних војних грађевина, нарочито великих касарни. На те грађевине утрошено је преко четири милиона динара.

5) Главна брига краља Милана било је наоружање војске. Још за Симићеве владе намеравала се набавити за нашу војску вишеметна пушка малог калибра, т. зв. магацинка или репетирка. Наша је војска била једна од оних ретких војски у Европи које још нису имале репетирку. У лето 1899 поручено је у једној немачкој фабрици 90.000 репетирки, са 500 патрона на пушку, у вредности од 15,000.000 динара. До јуна 1900 од поручених репетирки примљено је близу 39.000 комада. Поред набавке пушака имала је још да се изврши и набавка топова. 1897, Симићева влада поручила је 44 позициска топа, који су стигли тек у јесен 1900. Краљ Милан намеравао је да набави још 23 батерије брзометних топова (свака од по шест оруђа). Пушке смо били поручили у Немачкој, а

позициске топове у Француској; брзометне топове мислили смо да поручимо у Аустрији. Преговори су о томе започети баш уочи слома режима од 11 октобра и Милановог одласка из земље.

Укратко, краљ Милан је створио двадесет нових пешадиских пукова с потребним старешинским кадром и наоружао пешадију репетирком. Његов рад у војсци прекинут је пре него је био довршен. Краљ Милан, да није био принуђен одступити с команде активне војске, продужио би и даље попуњавати наоружање наше војске. Његова је пажња била обрнута сва у томе правцу, и он је говорио само о брзометним топовима; све друге издатке ваљало је оставити на страну, само да се ти топови што пре набаве.

Миланове реформе у војсци стале су много новаца; саме репетирке однеле су 15,000.000; за две године, војни буџет скочио је од 14,100.000 на 20,000.000. Једини краљ Милан својом енергијом и својим ауторитетом могао је изнудити од владе и од Скупштине оволике суме. У министарским седницама о војном буџету уопште није се смело претресати; имало је просто да се прими оно што буду предложили краљ и министар војни.[1] Скупштина је била навијена да све што се тиче војске усваја без претреса и једногласно; свака опозиција жигосана је као оскудица родољубља.

[1] Ђорђевић, I, 439.

Докле је краљ Милан био командант активне војске, у војсци се радило. Обука са новим пушкама задавала је много посла. Уз то су држане вежбе са резервистима. Био је и један маневар, који је значио велики напор, јер никада дотле није се усред мира видела сабрана толика војска.

У оцени официра, нарочито нижих, краљ Милан је имао доста сигурно око. Код виших официра, сувише је распитивао како стоји са њиховом династичности, и да ли случајно не другују са радикалима: на пример Радомира Путника, осумњиченог као радикала, стално је отурао од себе. Остављајући антидинастичност и радикализам настрану, краљ Милан је и у оцени виших официра био доста непристрасан, истичући на прво место официре који су се за време рата одликовали. Његов начелник штаба ђенерал Димитрије Цинцар-Марковић уживао је глас теориски најспремнијег ђенералштабног официра. Краљ Милан гонио је антидинастичаре и радикале, али из тога не треба извести да је тражио улизице; напротив, он је волео да се окружи људима од вредности.

Краљ Милан није био војник ни по образовању ни по нарави. Његово интересовање за војску имало је увек нечег дилетантског, и његови противници говорили су да се он забавља војним стварима као неким спортом. Али баш зато што није био стручњак, он се није губио у ситницама и формалностима, видео је одмах главне потребе

војске и њима потчинио све остало. Ми смо редовно имали официре за министре војне; једини грађански шеф војске био је краљ Милан. Као грађански министри војни, тако је и он мислио о војним стварима само у крупним, управо у најкрупнијим потезима, али како је по својој великој бистрини те крупне потезе добро и чврсто уочио, његова је управа у војсци била одлучнија и срећенија него управа многих стручних министара војних.

Своју дужност команданта активне војске краљ Милан је узимао озбиљно. Долазио је редовно у канцеларију, и Београђани су га могли свакога дана, скоро у исти сат, видети како иде на дворским колима у београдски град, где му је била смештена команда. Као ђенерал био је много ревноснији на послу него раније као краљ. Та његова ревност утицала је на официре; сви су се угледали на њега, и утркивали ко ће боље и брже испунити свој задатак. Краљ Милан је био врло популаран међу официрима. Осећали су да он воли војску, и били су горди да је један бивши краљ пристао примити на себе посао једног ђенерала. У понашању с официрима био је много природнији и привлачнији него у опхођењу с политичарима, од којих је све нешто зазирао. Имао је ону мешавину старешинског достојанства и доброг другарства која се увек допадала официрима. Његова речитост, са својим непрестаним

ракетлама, била је приличнија за војнички него за грађански збор; чак и његова спољашња појава правила је својом стаситошћу и тежином бољи утисак у униформи него у цивилу.

Поред свега другога што је учинио за војску, краљ Милан дао јој је још и једног популарног старешину, коме за љубав она је била готова на све подвиге и на све жртве.

Д. Финансије.

Ђорђевићева влада правила је два буџета: за 1899 и за 1900. У буџету за 1899, расходи су предвиђени на 68,824.500. Према буџету за 1898 са предвиђеном сумом расхода од 64,670.606, то је значило пораст расхода од неких четири милиона. Влада је тврдила да буџет за 1898, као ни ранији буџети, није направљен искрено: сума његових стварних расхода била је знатно већа од суме његових предвиђених расхода. Гледајући на стварне расходе, буџет за 1899 не само није био већи од буџета за 1898, него је шта више био мањи од њега, и то за 2,400.000, што је бесумње био леп покушај штедње. У идућем буџету, — буџету за 1900, — предвиђена сума расхода нагло је скочила од 68,824.500 на 76,259.244.

Ако су расходи расли, расли су и приходи. Стварни приходи износили су, за 1898, 65,840.204; за 1899, 72.095.997; за 1900, 75,365.229. Ђорђевићева влада могла се хвалити да је за две године повећала приходе безмало за десет милиона.

Гледајући на предвиђене расходе и на стварне приходе у буџетима Ђорђевићеве владе, могло би се мислити да је она 1898 имала вишак од 3,200.000, а 1900 мањак само од једног милиона. Друкчије стоји ствар, кад се место предвиђених расхода узму у обзир стварни расходи. Исто онако као и раније владе, које је оптуживала за неискреност у прављењу буџета, Ђорђевићева влада предвиђала је у својим буџетима мање расхода него што их је уствари имала. 1899, стварни расходи нису износили 68,824.500, колико је у буџету предвиђено, него 85,476.976, — а 1900 нису износили 76.259.244, него 84,419.516. Ти стварни расходи превазилазили су стварне приходе, 1899 год., за 13.380.979, а 1900 за 9.054.287. Докле су приходи достизали 75 милиона, расходи су достизали 85 милиона.

Ђорђевићева влада није уклонила дефицит из буџета, и није поправила финансиско стање. Да је оно тешко, видео је и осећао цео свет. Плате су исплаћиване са закашњењем од два три месеца; чак и посланства на страни примала су плате неуредно. С исплатом војних набавака стално се натезало. Касе су биле празне, и мисао о државном банкротству, у једном или другом виду, јављала се опет као уочи карлсбадског споразума.

Главни узрок покварене буџетске равнотеже били су издаци на војску, које је Ђорђевићева

влада примала без поговора онакве какве је краљ Милан захтевао. Војни буџет скочио је прво од 14,100.000 на 15,700.000, па онда на 20,000.000. Ова последња цифра казивала је само редовне издатке; поред њих било је и ванредних издатака; узимајући све скупа, и редовне и ванредне издатке, војни буџет за 1900 износио је, по рачуну аустриског војног изасланика, 31,100.000. Да би се задовољиле потребе војске, кресали су се немилосрдно издаци на све друге потребе. На пример укинуте су вечерње и недељно-празничне школе за трговачку и занатлиску младеж, иако се на њих трошило само 100.000 годишње; број гимназије смањен је безмало за половину; основне школе скинуте су с државног буџета; сви трошкови нових привредних установа наваљени су на округе... И покрај свега тога буџет је патио од сталног дефицита.

Ваља поменути још једну финансиску невољу, коју је опет узроковао краљ Милан. Љути што се краљ Милан вратио у Србију, Руси су нас притегли да платимо све што смо им били дужни. Њихова потраживања износила су око пет и по милиона.

Какве је напоре влада чинила да се извуче из тешког финансиског стања у које је запала?

1) Донет је 20 децембра 1898 закон о државном буџету, који је имао да допуни Устав од 1869, доста оскудан прописима о буџету (на пример није

помињао ништа ни о финансиском закону ни о завршном рачуну). Творац тога закона, министар финансија Вукашин Петровић тврдио је да је јако отежао буџетска прекорачења и ванбуџетске издатке, и да ће се убудуће буџет морати да врши онако како га је Скупштина решила. Уствари, ванредни и накнадни кредити били су могући и по закону од 20 децембра. Ванредни кредити одобравани су „Краљевим указом на основу сагласног мишљења Министарског и Државног Савета"; накнадни кредити одобравани су на исти начин, али без пристанка Државног савета. Укази и о једним и о другим кредитима достављали су се Главној контроли и објављивали у службеним новинама. Устав од 1869 говорио је само о одобравању ванредних кредита, и закон од 20 децембра допунио га је утолико што је поред ванредних кредита предвидео и накнадне кредите. Одобравање ванредних и накнадних кредита било је углавном ствар владе; пристанак Државног савета, који се тражио код ванредних кредита, није значио много, јер чланови тога тела нису били независни од владе. И ванредни и накнадни кредити могли су се одобравати, иако се за њих није имало потребног покрића. Све јемство противу владиних злоупотреба лежало је у томе, што су ти кредити морали бити објављени у службеним новинама и достављени Главној контроли. То је јемство било чисто морално. Влада није смела

крити своја одступања од буџета, него је морала изићи с њим пред суд јавног мнења. Како се мало користи имало не само од закона од 20 децембра, него и од уставних прописа о буџету, види се по томе што је насупрот Уставу један ванредни кредит за војску одобрен без питања Државног савета, и уз то још у већем износу него што је Устав допуштао. Ако су се хтеле сузбити злоупотребе с ванредним и накнадним кредитима, требало је за те злоупотребе учинити на неки начин владу одговорном пред Скупштином. Али по закону од 20 децембра Скупштина је била сасвим искључена из одобравања ванредних и накнадних кредита. Закон од 20 децембра био је просто бацање прашине у очи: требало је да изгледа да је влада строго везана за буџет, иако то није био случај. Краљ Милан је непрестано тражио ванредне и накнадне кредите за војску; по закону од 20 децембра једина је предохрана од таквих кредита била та, што су се они морали објавити у службеним новинама и доставити Главној контроли (која је као и читачи службених новина имала само да узме ствар на знање). Оваква чисто формална предохрана противу таквог неодољивог насртача на буџет као што је био краљ Милан била је преко сваке мере недовољна.

2) Ђорђевићева влада напрегла је сву снагу да енергичнијом и вештијом администрацијом повећа принос оних државних прихода који су

већ постојали. Уместо да отвара нове приходе, она је гледала да што више исцеди из старих прихода. Њен је успех био неспоран. Приходи од непосредних пореза, од царине, од монопола стално су расли. На пример монополски приходи износили су 1898: 16.800.000; 1899: 19.100.000; 1900: 20.300.000 (узрок овог пораста налазио се у повишавању продајне цене соли и дувана за 25%). На име непосредног пореза с државним приrезима наплаћено је 1898: 21.833.952; 1899: 23.676.646; 1900: 25.517.269. Са каквом се строгошћу наплаћивао порез, види се по овим другим бројевима: продано је непокретности за порез, 1898: 328.904 дин.; 1899: 466.431; 1900: 1.062.368.

Међу мерама за рационалније исцрпљавање постојећих извора нарочито је важан царински закон од 23 јануара 1899. Због несавремености царинског уређења, приходи од царина споро су расли. Министар финансија Вукашин Петровић давао је своју главу да ће те приходе, без повећања царинске стопе, простим усавршавањем царинске управе, подићи на већу цифру. Закон од 23 јануара старао се да борбу против кријумчарства начини успешнијом. Он није пооштравао казне противу кријумчара, него је боље уредио чување границе. Погранична жандармерија, која је вршила два разнородна задатка: чување границе од спољашњег непријатеља и од кријумчара, укинута је. Чување границе и осигурање пограничног станов-

ништва од упада споља, поверено је ново установљеној „граничној трупи“, која је била саставни део сталног кадра (уредба од 10 августа 1899). Ради спречавања кријумчарења (и ради вршења санитетско-полициске службе) установљена је нарочита финансиска стража под непосредном управом министра финансија. Оваква стража била је, по општем мишљењу, сигурнији лек против кријумчарења него дотадашња погранична жандармерија, којој је борба с кријумчарима била узгредна дужност, и која није стајала под непосредном управом министра финансија. — Нов царински закон обратио је нарочиту пажњу пријавама увезене робе (декларацијама). Раније, увозник је састављао пријаву како је знао и умео, сам одређивао каквоћу робе, и сам је подводио под царински став који јој је одговарао. Услед тога погрешке у пријавама биле су неизбежне, и њих је царинарница морала да исправља. Да би се олакшао посао и царинарници и увознику, увозник је, по новом закону, могао тражити од царинарнице да му при састављању пријаве помогне својим упутствима. За лажне или преиначене рачуне о којима се причало да су се доста често подносили уз пријаве, увозник се кажњавао затвором од три месеца до године дана. Влада је у први мах хтела да се у оваквом случају увозник казни као фалсификатор робијом, али је на повику трговаца одустала од тога. Казна затвора која је ушла у закон, показала се у пракси

довољна. Својим мерама против кријумчара и лажних рачуна, нов царински закон доиста је допринео повећавању царинских прихода.

3) Ђорђевићева влада није могла избећи стварање нових намета. Закон о изменама и допунама у закону о непосредном порезу од 29 септембра 1899 више је исправљао неправичности старог пореског система, него што је установљавао нове порезе. Учињене су извесне олакшице „пољопривредном сталежу“. Наиме „сеоска кућа намењена становању пољопривредника, са плацем у величини до 20 ара (2000 кв. м.)“ није се могла „узети у попис и продати за рачун државног пореза“. Окућје сељаково, још раније обезбеђено од приватних поверилаца, било је сада обезбеђено и од пореских тражбина државе. Овакву одредбу предлагала је још Новаковићева влада, али ју је Скупштина одбила, јер се бојала да осећање пореске дужности не ослаби, ако се против извесних друштвених редова разрезана пореза не буде смела принудним путем наплаћивати. Закон о изменама и допунама у закону о грађанском судском поступку од 14 јула 1898 обезбедио је „земљоделцу“ од продаје за дуг (али не и од продаје за порез) нешто од домаће стоке, на првом месту два вола, или два коња.[1]

„Мале приватне банке и лица која се стално баве зајмодавачким пословима по исправама са

[1] В. Јеленко Петровић, Допуна окућју 1898. Економист, јануар—фебруар 1930.

кратким роковима, или купују за новац земаљске производе на зелен", — те банке и та лица плаћала су убудуће у Београду 2000, а у унутрашњости 1000 дин. годишње на име пореза. Министар финансија Вукашин Петровић објашњавао је да од новог пореза не очекује велики приход за државу, и да га је увео само стога да би сузбио зеленаштво, од кога је поглавито сељак патио. У Скупштини било је сеоских газда који су се бавили зајмодавачким пословима, и који су се забринули да се нови порез и на њих не примени. Осем тога сумњало се да се путем пореза може зеленаштво сузбити. Спас од зеленаштва лежао је у организовању пољопривредничкога кредита; порез на зеленаше није могао уништити, него само поскупити зеленашки кредит. Иако је министар финансија сматрао порез на зеленаше као једну од главних тачака новог пореског закона, тај порез примљен је у Скупштини тек на поименачном гласању, са 123 против 85.

За сваки закључак на берзи био је установљен порез, и то „ако је за готово по 20 пара од 1000 дин., а ако је термински по 2 дин. од 1000 дин. закључене номиналне вредности". Министар Петровић замерао је берзи да има много више послова с новцем, него са домаћим производима; послове с новцем сматрао је „коцкарским занимањем", које је доприносило порасту ажије, и које је ваљало путем нарочите порезе сузбијати. Као

порез на зеленаше тако и порез на берзанске закључке имао је више морални значај, него финансиски. Када је дошло до примене овог пореза, берза се узбунила и обуставила рад. Влада је онда одложила примену овог пореза „до даље наредбе".

Лични порез уједначен је. По старом закону, он се делио према имућности пореских обвезника на пет класа. По новом закону, на име личног пореза плаћало се с главе на главу по шест динара, и на сваки динар непосредног пореза још по пет пара. Изузимајући овај доплатак од пет пара, лични порез био је један исти и за богате и за сиромахе. То изједначивање испало је на штету сиромашнијих класа, које су по новом закону плаћале више него по старом закону, а у корист имућнијих класа, које су плаћале мање.

Закон од 29 септембра 1899 служио је углавном политичким циљевима: обезбеђујући пољопривреднику окућје од продаје за дуговани порез, ударајући порез на зеленашке банке и на берзанске закључке, Ђорђевићева влада хтела је обележити своју пореску политику мерама за које је претпостављала да ће бити популарне. Иначе консервативна, та је влада показивала у пореској политици извесну демагошку црту (иако у свом демагоштву није била сасвим доследна, јер је на пример прописе о личном порезу променила на штету сиромашних класа).

За разлику од закона од 29 септембра 1899, закон о порезу на зараду од 14 јануара 1900 тре-

бао је да створи држави нове приходе. Пре тога закона, септембра 1899, био је заведен прирез на обртни порез, као намет на трговце, од кога се очекивало око два милиона динара. Аустро-угарски фабриканти, од којих су наши трговци довлачили робу, осетили су се тим законом погођени у својим интересима; они су се пожалили својој влади, и под притиском из Беча ми смо морали укинути прирез на обртни порез. После тога ваљало је на другој страни наћи два милиона која је тај прирез имао да донесе. Враћајући се из Беча, где је чинио узалудне напоре да спасе прирез на обртни порез, министар финансија Вукашин Петровић склопио је у возу, на брзу руку, један закон о порезу на зараду. Он је разлагао Скупштини да ће прирез на обртни порез, као и порез на капитал уложен у радњу бити укинути, и да порез на зараду треба држави да накнади што би на укинутим пореским облицима изгубила. Трговци неће плаћати скоро ништа више него што су већ плаћали. Трговци којих је било међу посланицима, доказивали су напротив да ће плаћати три до пет пута више. Уствари, министар финансија рачунао је да наместо 2,800.000 дин., колико су заједно давали порез на капитал уложен у радњу и прирез на обртни порез, добије помоћу пореза на зараду четири милиона динара. Али свој рачун министар није откривао посланицима.

По закону од 14 јануара, порез на зараду плаћали су сви они који раде какву било радњу на

добит. Радње су подељене на две групе: оне у којима се долази до добити поглавито новчаним средствима, и оне у којима се долази до добити поглавито умном и телесном снагом. У првој групи, плаћало се од укупне (бруто) зараде: у Београду 10%, у окружним варошима 7%, у осталим местима 5%. У другој групи, плаћало се: у Београду 7%, у окружним варошима 5%, у осталим местима 3%. Новчани заводи плаћали су 6%. На сваки динар овог пореза дометало се 75%, на име сталног државног прireза и личног пореза. Трговци су се жалили што је противно начелима финансиске науке порезана у к у п н а зарада, и тврдили су да су пореске стопе превисоке; министар их је тешио да ће од чисте добити плаћати само 2%, што заиста није било претерано. Трговци су гунђали и даље, и у знак незадовољства отказали су трговачку забаву, која је требала да буде тих дана када је закон о порезу на зараду обнародован.

Почетком марта министар финансија издао је распис о томе како ће се израчунавати зарада коју ваља порезати. За полазну тачку узимао се пријављени капитал. Та се сума множила онолико пута колико се пута у дотичној радњи капитал обртао годишње. Добивени производ делио се код неких радњи са 10, а код неких са 100: добивени количник сматрао се као зарада коју је ваљало порезати. На пример један житарски трговац пријави 50.000 дин. капитала. Та се сума

множила са три, јер се узимало да се у радњама са земаљским производима капитал обрне три пута годишње. Добивени производ од 150.000 делио се затим са 10, и количник од 15.000 представљао је зараду коју је ваљало порезати. Или једна банкарска радња пријави капитал од 20.000. Та се сума множила са 10, јер се узимало да се у банкарским радњама капитал обрне десет пута годишње. Добивени производ од 200.000 није се делио са 10, као у радњама са земаљским производима, него се делио са 100. Количник од 2000 представљао је зараду коју је ваљало порезати.

Министров распис озлоједио је трговце још више него закон од 14 јануара. Они су заграјали да је расписом промењен закон: о тим множитељима и делитељима помоћу којих је министар израчунавао зараду, није било ни помена у закону. Уместо појединачног оцењивања зараде, како је предвиђено у закону, распис је завео процењивање по врстама радњи, без обзира на разлике које су постојале између појединих трговаца који су се бавили истом радњом. На пример за сваког житарског трговца који је пријавио капитал од 50.000 претпостављало се да је тај капитал обрнуо три пута и да је на њему зарадио 15.000. Лична вештина и лична срећа није се узимала у обзир. Колико се пута у којој врсти радње капитал обрне, министар је у своме распису узимао просто од ока.

Закон од 14 јануара прављен је са жељом да се помоћу пореза на зараду добије око четири милиона. После се видело да четири милиона неће бити довољно да покрпе рупе на буџету, и министров распис подешен је тако како ће се место четири милиона истерати пет.

Трговци нису давали да их министар стриже како му кад треба. Противу разреза извршеног на основу његовог расписа почеле су стизати жалбе. Једна депутација послана је краљу. Београдска чаршија претила је затварањем дућана. Пред овим трговачким покретом влада је попустила. Наређен је нов разрез, при коме су учествовали и заступници трговачког удружења. Првобитно, на једну групу од 517 београдских трговаца разрезано је око 2.000.000 дин. При поновном разрезу, та је сума сведена на 780.000. Рачунало се, да услед овог смањивања, порез на зараду неће дати ни пет ни четири милиона, него отприлике три и по. Уствари добивено је 2.600.000.

Ђорђевићева влада није хтела ударати нове порезе ни на сељаке ни на чиновнике. По њеном мишљењу, и сељаци и чиновници били су већ доста оптерећени; једини трговци нису плаћали онолико колико су могли, и зато је Ђорђевићева влада покушала да на њих свали терет нових пореза. Али трговци су залармали, и влада је морала вршити смањење оног пореза који је на њих разрезала.

Међу наметима које је Ђорђевићева влада установила, био је и један прирез који је износио 6% од непосредног пореза и који се имао употребити на војне грађевине.

(4) Финансиско питање Ђорђевићева влада није могла решити без једног зајма. Мањак у буџету узроковали су војни издаци, и то посебице издаци на наоружање. На репетирке ваљало је дати око 15.000.000, и тиме није било све свршено, јер после репетирке долазили су брзометни топови. Они издаци нису се могли покривати из редовних прихода, ма колико се влада упињала да да из њих извуче све што може. Без зајма није било ни мислити на наоружање. Али закључење зајма није било лака ствар, — нарочито не за Ђорђевићеву владу. Француски новчани трг, најбогатији капиталом, био је за њу тако рећи затворен. Русија је била у најбољим односима са Француском, и она се тиме користила да поквари све покушаје које је Ђорђевићева влада чинила у Паризу да дође до зајма. Остављајући је без пара, Руси су хтели да ускоре њен пад и одлазак краља Милана из земље.

Одбијена од француског новчаног трга, Ђорђевићева влада упутила се на немачки. Али ни ту није постигла ништа: ту су били засићени нашим хартијама, и нису много веровали у трајашност Ђорђевићеве владе.

Не могући закључити зајам на страни, Ђорђевићева влада закључила га је у земљи. То је био

зајам код Народне банке од 22 марта 1898. Он је износио 10.000.000 динара, и имао се отплатити у року од десет година. Банки је просто стављен нож под грло: ако не би учинила држави зајам, држава би се морала решити на једно од двога: или да удари на заложене монополске приходе, што би значило обустављање плаћања страних поверилаца, или да, поред новчанице Народне банке, створи једну државну новчаницу, која би се морала издавати без металног покрића и која би, као сваки папирни новац, упропастила нашу валуту. Пристајући да држави учини зајам, управни одбор Народне банке намеравао је да сазове збор акционара, пошто је одобравање таквог зајма спадало у надлежност збора. Влада то није дала: она се ставила на гледиште да је зајам код Народне банке закључен у облику закона, и да за извршење закона није потребан ничији пристанак, па ни пристанак акционара Народне банке; у крајњем случају, закон ће бити извршен силом, како се већ закони извршују, када се наиђе на отпор. Пред овим претњама, управни одбор Народне банке попустио је, али баш због тога што збор акционара није одржан, постало је свакоме јасно да је државни зајам код Народне банке један принудни зајам. У пословном свету завладао је страх од инфлације, која је могла наступити због тога што су се стали пуштати у оптицај читави милиони нових новчаница, које нису изазвале потребе прив-

редног саобраћаја, него невоље државне благајнице. Ажија је одједном скочила од 2,18 на 2,39 по наполеондору. Кроз неколико месеца она се подигла на 3,25.

Зајам код Народне банке „употребљен је на подмирење редовних потреба, мањим делом на исплату нових привремених подужица, и тек у незнатној суми на исплату благајничких записа, као летећих дугова ранијих година".[1])

После зајма код Народне банке, Ђорђевићева влада узела је поново тражити један већи зајам на страни. Бечки кабинет, а нарочито заједнички аустро-угарски министар финансија Венијамин Калај били су јој при томе на руци. Бечки кабинет руководиле су у првом реду политичке побуде: као што нам је Русија кварила зајам да би оборила режим од 11 октобра, који је сматрала за режим краља Милана, тако је Аустрија, да би тај режим одржала, помагала да зајам закључимо. Испрва је било речи о једном великом зајму који би ишао до 60.000.000 дин. Услов је био да се поверилачким банкама, међу којима је прво место заузимала бечка Унион банка, уступи експлоатација наших железница, и уз то још да им се продаду и неке наше шуме. Обвезнице зајма не би издала наша држава, него оно друштво које би се ради експлоатације железница образовало: зато овај зајам не би оптеретио наш буџет никаквом годишњином.

[1]) Недељковић 222.

Уступање железница било је не само непопуларно, него управо озлоглашено у земљи. Не само Ђорђевићева влада, него ни краљ Александар није смео наићи на тако што. Уместо великог зајма од 60.000.000, закључен је један упола мањи зајам од 30.000.0000 номиналних. Ми смо од овога зајма примили само 10.032.971 ефективних, односно 11.500.000 номиналних. Остатак зајма нисмо никада добили. Зајам је био закључен код бечке Унион банке. Најтеже је ишло са његовим гарантијама. Ми смо нудили трошарину и вишкове монополских прихода. Банка се није овим задовољавала, већ је захтевала да се годишњина зајма обезбеди првенственим правом наплате из бруто прихода железничких. Пре потписивања уговора о зајму морали смо донети закон од 9 јануара 1899 о баштенским железничким књигама и хипотекарним правима на железнице: тражбине из зајмова закључених после 9 јануара 1899 „у циљи експлоатације железнице" имале су првенство „над свима чак и раније заснованим тражбинама", — и ако се отплата зајма не би тачно вршила о роковима, поверилац је могао „удејствовати секвестрацију заложених железница". У том случају управа и експлоатација железница прелазила је на једно лице именовано од повериоца. Изгледа, Унион банка није напуштала мисао о узимању управе и експлоатације наших железница у своје руке. Надала се да ми нећемо моћи одговорити обве-

зама из новог зајма, и да ће се онда она, путем секвестрације, дочепати наших железница.

Зајам Унион банке назван је железнички експлоатациони зајам (закон од 11 јануара 1899), иако је из тог зајма само незнатна сума од 335.640 утрошена на потребе државних железница. Наши ранији повериоци, којима је карлсбадски споразум дао право залоге над железничним приходима, сматрали су да је то њихово право повређено железничким експлоатационим зајмом од 1899, пошто се из тих истих железничких прихода Унион банка могла наплатити пре свих ранијих поверилаца. Ради умирења поверилаца од 1895, закон од 2 октобра 1899 дао им је у залогу место железничких прихода приходе монопола жигица и цигар-папира.

Десет милиона колико је свега примљено од Унион банке, било је сасвим недовољно за сређивање наших финансија. Ђорђевићева влада покушавала је да закључи још један много већи зајам. Преговарала је и с немачким банкама и с Унион банком. Немачке банке наваљивале су да им уступимо железнице: у њих се већ тада опажала тежња да балканске и малоазиске железнице доведу под немачки утицај. Унион банка наваљивала је да поруџбину брзометних топова уступимо аустриским фабрикама. Услови немачких банака чинили су се Ђорђевићевој влади немогући због нашег јавног мнења, које се противило давању железница

странцима. Одбијајући услове немачких банака, Ђорђевићева влада морала је примити услове Унион банке, која јој је остала још једини могући зајмодавац. У начелу, она је пристајала да поруџбину брзометних топова уступи аустриским фабрикама, и преговарала је с Унион банком само још о курсу новог зајма. Али баш кад су преговори били у пуном јеку, Ђорђевићева је влада оборена.

Велики зајам на страни, потребан ради сређивања наших финансија, Ђорђевићева влада није стигла да закључи. У недостатку тог великог зајма, она се помагала малим привременим позајмицама код наших и код страних банака. Какво је било то задуживање на парче, показују ова два примера.

(1) Код београдске Трговачке банке начињен је на подлози 4% обвезница, прво, један зајам од милион динара, па онда, како се чини, један зајам од 1.600.000. Ти зајмови учињени у сребру претворени су доцније у злато, и то на тај начин што је министарство финансија за износ главне суме и интереса зајма продало Трговачкој банци злато. То је била привидна продаја: министарство није имало злата за продају, него се само задуживало код банке за извесну суму злата. Како је министарство „продавало“ банци злато испод просечног курса, банка је имала лепу зараду на ажији; када се та зарада додала интересу и провизији, онда је стварни интерес изнео преко 18%, а не 8%,

како је било уговорено. Зајам код Трговачке банке личио је на зеленашке зајмове.

(2) Код бечког банкара М. Русо начињен је зајам од 6.300.000 по курсу 79% и с интересом 7% унапред. Као јемство зајма служили су бонови државне благајнице и врх тога обвезнице 4% зајма. Зајам се отплаћивао из вишкова монополских прихода. Од номиналне суме зајма, која је износила 6.300.000, државна благајница стварно је примила 4.977.000. Стварни интерес зајма није, дакле, био 7%, него преко 28%.[1]) Услови бечке банке Русо били су још већма зеленашки него услови београдске Трговачке банке.

Иако није бежала од зеленашких услова, Ђорђевићева влада није налазила код банака онолико новаца колико јој је требало. У невољи стала је трошити фондове. Оружни фонд, који је за 1896, 1897 и 1898 износио 1.564.653, није утрошен на наоружање већ на неке друге војне потребе. Мањак проузрокован тиме у оружном фонду, покривен је из кредита за 1899. Закон од 6 октобра 1899 овластио је министра војног да инвалидски фонд, у износу који буде достигао на дан 31 децембра 1899 (243.500 у злату и 3.600.000 у сребру) може утрошити на „прешне војне потребе". Закон од 29 јануара 1900 исто тако овластио је министра војног да може потрошити 3.000.000 динара који су припадали фонду за подизање апсанских завода.

[1]) Недељковић, 243.

С овим изузимањем инвалидског и апсанског фонда стајала је у вези и једна погодба закључена између владе и Трговачке банке. Место готовине тих фондова влада је примила од Управе фондова њене упутнице, које су се исплаћивале постепено у одређеним размацима. Желећи да те упутнице одмах претвори у готов новац, влада их је продала Трговачкој банци по курсу од 90%. У исти мах сребро на које су упутнице гласиле, влада је, опет код Трговачке банке, разменила за злато, и то по курсу вишем од просечног. Уз то банка је имала зараде на интересу и провизији. Њена укупна добит износила је 1.285.764, или у процентима 19,46.

Са финансиским тешкоћама Ђорђевићева влада борила се до свог последњег дана. Она није постигла буџетску равнотежу: обе буџетске године за које је она одговарала — 1899 и 1900 — показују дефицит, узрокован прекорачењем кредита и ванбуџетским издацима. Тај дефицит принуђавао ју је на задуживање; у немогућности да закључи сталан зајам који јој је требао, она је правила на све стране привремене позајмице, — и летећи дуг непрестано је растао.

Ђорђевићева влада имала је два министра финансија: Стевана Поповића од октобра 1897 до новембра 1898, и Вукашина Петровића од новембра 1898 па све до пада Ђорђевићеве владе у јулу 1900. Поповић је обележио своје министровање

зајмом код Народне банке, који је отклонио прве финансиске тешкоће Ђорђевићеве владе и дао јој времена за тражење лека нашем злом финансиском стању. Осем зајма код Народне банке, који је био очајничко средство, Поповић није учинио ничег важнијег, и ограничавао се на просто администровање. По струци педагог и професор рачунице, он је у управу министарства финансија уносио рачуниске тачности и професорске педантерије. Краљ Милан је говорио за њега да зна само рачуницу, и то нижу, и да би могао бити само добар благајник. Он је морао одступити, јер по општем мишљењу није био довољно окретан и досетљив.

Његов наследник Вукашин Петровић обећао је Народној скупштини да ће финансије довести у ред без повећавања пореза, простим преуређењем финансиске администрације. Нов царински закон са својим мерама против лажних рачуна и против кријумчарења био је његово дело. У прикупљању државних прихода имао је чврсту руку, и бесумње показао је више административне вештине и енергије него многи од његових претходника. Али наше финансиско питање није било такве природе да се дало решити само добром администрацијом. Насупрот обећању датом Скупштини, Петровић је морао повећавати порез. Његова најзнатнија новина у пореској области, порез на зараду, погађао је само трговце, јер Ђорђевићева влада у чиновнике није хтела, а у сељаке није смела да

дира. Главна махна тог пореза била је његова произвољност: уместо да га подешава према пореској снази трговачког реда, Петровић га је подешавао према потребама државне благајнице. Та произвољност толико је узбунила трговце да је Петровић морао смањивати већ извршени разрез пореза. Као с пореском реформом, тако ни са зајмом на страни Петровић није имао успеха. Он је, истина, водио преговоре о железничком зајму с Унион банком, али тај зајам остварен је само делимично, и после тога Петровић је ударио у трошење фондова и у привремене позајмице, под више или мање зеленашким условима, код банака другог и трећег реда. Он је живео од данас до сутра, служећи се често простим сарафлуком, који је, по правилу, испадао на штету државне благајнице, као на пример када је продавао злато Трговачкој банци по ниском курсу, а куповао га од ње по високом курсу. У својим успоменама Владан Ђорђевић хвали Вукашина Петровића као човека од идеја, али то су биле идеје једног човека коме треба новаца пошто пото, и који, да би ту тренутну потребу задовољио, прима лака срца најтеже обвезе за будућност. На пример једна је од његових идеја била да се установе државне новчанице без покрића, и да се пет милиона тих новчаница размени више или мање насилно код Народне банке за звечеће злато и сребро. Срећом, ова идеја, која се чак краљу Милану учинила опа-

сном, није усвојена. У свом говору Петровић је имао онај потпуно сигуран тон, дрзак и наметљив, с којим трговачки агент препоручује своју робу; та његова шарлатанска речитост обмањивала је не само народне посланике, него и његове другове у влади, који су га сматрали за финансиског чудотворца. Уверење је постојало да је он кадар створити новац ни из чега. Међутим, у последње време, он је новац добијао од зеленашких банака, упропашћујући државни кредит ради тренутног олакшања државне благајнице. Добар познавалац наше државне администрације, Јевреjин по крви и пун јеврејског сарафског духа, Петровић је имао више окретности и мајсторије него плана и идеја.

Финансиске тешкоће Ђорђевићеве владе биле су узроковане војним захтевима краља Милана. Ти захтеви били су тако велики да се из редовних прихода нису могли покрити; морао се правити зајам. Русија, терајући инат Милану, кварила нам је зајам у Француској. Ми смо се обратили на немачке и аустриске банке. Оне су постављале као услов да им уступимо железнице. Нама је зајам требао ради наоружања, — набавке пушака и топова. Према томе, ако смо хтели снабдети војску пушкама и топовима, морали смо предати главна саобраћајна средства Тројном савезу. Питање зајма постало је дипломатско питање првог реда. Краљ Милан, Стеван Поповић, Вукашин Петровић пристајали су на услове немачких и аустриских банака. Краљу Милану чинило се безопасно предати железнице Немцима и Аустријанцима, када је наш интерес и онако да се будућег светског рата боримо уз Тројни савез, а не уз Двојни споразум. Поповић и Петровић стављали су се на чисто финансиско гледиште. До једног већег зајма ми смо могли доћи само тако, ако бисмо се решили да железнице уступимо странцима. Без зајма наше финансије нису се могле средити; боље је било жртвовати железнице, него извршити државно банкротство.

Краљ Александар и сви остали министри осем Поповића и Петровића били су противни уступању железница странцима. Они су знали да је то уступање непопуларна ствар, и бојали су се једне буре у јавном мнењу која би загрозила целом режиму од 11 октобра. Осем тога краљ Александар није хтео да се онако безусловно веже за Тројни савез како је то саветовао његов отац.

Противници Миланови проносили су гласове, да он стога наваљује да се железнице уступе странцима, што мисли да на том послу заради два три милиона. Да је Милан био подмићен од страних банака, о томе доказа нема. По свој прилици, он је био искрено уверен да не можемо набавити пушке и топове, док не будемо дали железнице странцима. Њему се чинило да ће код сваког зајма за наоружање стране банке тражити некога јемства да наше ново оружје неће бити употре-

бљено против њихових властитих држава. За владе краља Петра, радикали су извршили наоружање војске из зајмова закључених у Француској: ти зајмови постали су могућни тек пошто су радикали обрнули нашу спољашњу политику у правцу Двојног споразума. Исто тако као радикали, краљ Милан везивао је једно за друго питање наоружања, питање зајма, и питање општег правца наше спољашње политике. Разлика је била само у томе што су радикали нагињали Двојном споразуму, а он Тројном савезу.

Краљ Александар, који је био противан уступању железница, одобрио је доцније да се с Унион банком почну преговори о зајму за наоружање, иако је Унион банка захтевала да се набавка наших топова изврши код аустриских фабрика. У недостатку наших железница, наше наоружање имало је да дође под надзор Тројног савеза.

Због тога што краљ Александар није давао железнице странцима, Ђорђевићева влада није успела закључити зајам потребан за наоружање. Краљ Милан није допуштао да се наоружање одлаже, и трошкови наоружања морали су се покривати и без зајма. Напор Ђорђевићеве владе да то учини, узроковао је дефицит који је просечно износио око десет милиона. С таквим дефицитом, који је имао за последицу трошење фондова и гомилање летећег дуга, није било ни мислити на сређивање наших финансија.

Ђ. Укупна оцена.

Основна мисао режима од 11 октобра била је да ми морамо раскрстити са парламентаризмом, ако смо ради да државну управу људски уредимо. Страначка борба, коју је парламентаризам распирио, свела је цео јавни живот на јагму око власти. Свака странка, када би се дочепала власти, сматрала је за прву и последњу дужност да истера из државне службе своје противнике, и на њихова места доведе своје присталице. Да би задовољила своје бираче, влада је расипала државни новац на ситне локалне потребе, губећи из вида крупне државне послове. Страначка борба и мала локална политика угушиле су државну идеју.

Један од узрока што се наш јавни живот овако извитоперио, лежао је у рђавом уређењу наставе. Школе су давале само ону спрему која се тражила за државну службу; сеоско становништво, у недостатку пољопривредних школа, слало је децу у те искључиво чиновничке школе; сељачки син, после свршеног школовања, није се враћао пољопривреди, него је гледао да се угура у чиновнике, и услед непрестане навале сељачких синова на државну службу, добило се најзад више кандидата него што је било места у државној служби. Наша страначка борба није уствари била ништа друго него утакмица тих нагомиланих чиновничких кандидата. Опозицију су подржавали они који нису успели да се наместе у државној служби, и који

су свим силама радили противу владе која их није хтела ухлебити. Три странке које су у нас постојале, то су биле уствари три чиновничка кадра, која су се само стога тако душмански гложила што се у државној служби нису могла сва три истовремено запослити.

Да би се ово зло пресекло, ваљало је саставити владу способних људи без обзира на страначка обележја. Та влада одабрала би према себи чиновништво, које би награђивала само према ревности показаној у служби, и коме би забранила политизирање. Основне школе по селима претвориле би се у практичне пољопривредне курсеве; половина гимназија преуредила би се тако како би омладину спремала за практични живот, а не за државну службу. У државној управи поново би се обратила пажња на оне велике задатке које су страначке владе занемаривале. Буџет, поремећен страначким распикућством, довео би се у равнотежу. Војска, о којој странке нису водиле рачуна, јер војници нису бирачи, појачала би се и преуредила. Главна брига била би управљена на привредно унапређивање земље; докле год не изађемо из примитивности и сиротиње, ми не само не можемо културно напредовати, него не можемо, јер то иде с културом заједно, доћи ни до праве политичке слободе.

Ови погледи опомињали су донекле на погледе кнеза Михаила, који је такође прогонио политичке

странке и хтео да влада са ванстраначким чиновништвом. Али, и то је чудно, ови погледи опомињали су донекле и на погледе Светозара Марковића, који је доказивао да се чиновништво намножило више него што га народ може плаћати, и да је крајње време да се поред политичког уређења стане мислити и на привредно уређење земље. Марковић је говорио о смањењу чиновничких плата; Ђорђевићева влада говорила је о смањењу гимназија, које су биле школе за чиновнике. Марковић је хтео да привредно уређење земље буде покренуто и ношено самоуправним телима. Ђорђевићева влада потраживала је тај посао за централну власт, али и Светозар Марковић и Ђорђевићева влада слагали су се у томе, да ми имамо сувише чиновништва и да смо занемарили привредна питања.

Ђорђевићева влада трајала је две и по године и нешто јаче. Шта је за то време учинила за остварење свог програма?

Она је забранила чиновницима да се баве политиком, и обећала да ће при постављању и унапређивању чиновника гледати само на способност. Али, како сам Владан Ђорђевић признаје у својим успоменама, његова влада под притиском двора отпуштала је и такве чиновнике који су били несумњиво способни, али који су потказани једном или другом крађу као велики радикали или као опасни противници династије. При постављању и

унапређивању чиновника, двор је гледао прво на династијаштво, па онда на способност, — исто онако као што су раније страначке владе гледале прво на партизанство, па онда на способност. Рат странкама био је, истина, оглашен, али то није сметало да се од „осведочених пријатеља династије“ ствара једна нова, „дворска“ странка, која је постепено освајала државну службу.

Да би се чиновништво одбило од политике, ваљало му је пре свега уjемчити сталност. Докле је год чиновницима висио над главом § 76, по коме их је влада могла отпустити и без њихове кривице, просто по свом ћефу, — дотле су се чиновници морали улагивати влади и служити њеним политичким рачунима. Ђорђевићева влада помишљала је на један нов закон, који би уjемчио чиновницима сталност. Краљ Александар одупро се томе. Он се бојао да чиновнике са зајемченом сталношћу неће моћи држати на узди. Према томе, Ђорђевићева влада није учинила скоро ништа за одвајање чиновника од политике.

Ђорђевићева влада јако је смањила број гимназија и завела у гимназијама школарину: на тај начин мислила је принудити омладину да ван државне службе, у практичном животу, тражи свој позив. С друге стране, она је завела пољопривредну наставу у основним школама, установила пољопривредне станице и воћне расаднике, што су све била средства за ширење привредних

знања у народној маси. Поред привредних знања, за подизање народне привреде тражио се такође капитал и саобраћајна средства. За организовање пољопривредничког кредита, који би пружио сељаку потребан капитал, Ђорђевићева влада учинила је само то, што је земљорадничким задругама обезбедила сталну државну помоћ. За развијање саобраћајних средстава, Ђорђевићева влада није учинила ништа. Један њен предлог о сувоземним јавним путовима пропао је у Скупштини због установе чувара друмова, која се народним посланицима није свиђала. О грађењу нових железница она је спремила велики план, по коме је целу земљу ваљало покрити железничком мрежом. Овај план остао је неизвршен: без државне гарантије, страна друштва нису се примала грађења наших железница, а државну гарантију ми нисмо смели због злог финансиског стања обећати. Ђорђевићева влада морала је одустати од грађења нових железница, иако је то била главна тачка њеног привредног програма.

У финансиској управи, она је показивала много чврстине и знатно је повећала државне приходе. Ипак зато није постигла буџетску равнотежу. Војска је гутала све вишке прихода, и тражила још и преко тога. У недостатку једног већег зајма, влада је покривала дефицит привременим позајмицама, које су својим непрестаним порастом и све тежим и тежим условима шкодиле државном кре-

диту. Да смо уступили железнице странцима, ми бисмо добили зајам довољно велики и за грађење нових железничких пруга и за наоружање војске. Али уступање железница било је тако непопуларно да Владан Ђорђевић и другови нису смели примити за њ одговорност.

За Ђорђевићеве владе највише је урађено у војсци, где је краљ Милан био неограничени господар. Његова главна дела била су набавка нове пушке „репетирке" и стварање нових пукова. Он је оставио иза себе једну војску која је трошила трећину државног буџета и изгледала боље уређена него држава.

Војни и привредни програм Ђорђевићеве владе нису један с другим стајали у складу. Трошећи немилице на војску, та је влада остајала без средстава за остварење свог привредног програма. План о грађењу нових железница морала је напустити; нове привредне установе које је стварала, бацала је на терет окружног или општинског буџета; из државног буџета није могла ни паре за њих одвојити. Иако је издала масу привредних закона, уредаба, правилника, упутстава, она је на пољу привредне политике мало постигла, јер су јој новчана средства недостајала.

На примеру Ђорђевићеве владе јасно су се обелоданиле тешкоће с којима је млада српска држава имала да се бори у свом развитку. Њен тежак и несигуран спољашњи положај наметао

јој је велике војне издатке. Њена примитивност и сиротиња тражила је не мање велике издатке на пољу привредне политике. Државни буџет није могао истовремено поднети и једне и друге издатке. Ваљало нам је бирати између двога: или ћемо занемарити због војске привредне задатке, или ћемо због привредних задатака занемарити војску. За краља Милана избор није био тежак: он је потребама војске потчињавао све остало. Ђорђевићева влада, доведена и подржавана краљем Миланом, морала је да га слуша. Иако је имала израђен велики програм привредне политике, којим се у свакој прилици дичила, она је од тог програма врло мало остварила, — и своје главне резултате имала је да покаже не у погледу привредног, него у погледу војног уређења земље.

III. Спољашња политика.

I

У мају 1897 уговорен је између Русије и Аустрије споразум, да држе постојеће стање на Балкану, и да се не мешају у унутрашње послове балканских држава. Прву тачку споразума обе силе вршиле су поштено; то исто не може се рећи и за другу тачку. Иако су се обвезале на немешање у унутрашње послове балканских држава, Русија и Аустрија радиле су испод руке да утврде свој утицај у Београду и у Софији, и то једна на штету друге.

Аустриска дипломатија била је не само незадовољна, него чак и узнемирена националистичком политиком коју је у нас, у времену од 1895 до 1897, водила прво Новаковићева, па онда Симићева влада. Из Беча су саветовали краљу Александру да питања спољашње политике остави великим силама, па да се сав посвети унутрашњем уређењу своје земље, на коме је имало још много да се ради. Изгледало је да је краљ Александар приликом састављања Ђорђевићеве владе имао на уму ове аустриске савете. У његовом писму од 11 октобра стајало је да је спољашњи мир обезбеђен напорима сила, и да се стога можемо бавити „унутрашњим консолидовањем".

Новаковићева и Симићева влада, које су се због своје националистичке политике биле јако приближиле Русији, имале су неприлика с Аустријом. Ђорђевићева влада одмах је објавила да ће се „подједнако наслањати на све европске државе". Опозициона штампа питала је, како је могућно бити са свима силама подједнако добро, када су силе подељене на две супарничке групе, — с једне стране Двојни споразум, а с друге Тројни савез... Хотећи да буде с целим светом добро, Ђорђевићева влада остаће најзад без пријатеља... Уствари, говорећи о подједнаком наслону на све силе, та је влада хтела наговестити да се неће онако искључиво наслањати на Русију као Новаковићева и Симићева влада. Краљ Милан

вукао је краља Александра на аустриску страну. Краљ Александар налазио је да ваља остати на једнаком растојању и од Русије и од Аустрије, па се користити час Аустријом против Русије, час Русијом против Аустрије. Да је зависило само од њега, наша спољашња политика, под Ђорђевићевом владом, постала би нешто независнија од руских утицаја, али не би се обрнула сасвим против Русије. Ако се после промене од 11 октобра одједном у српско-руским односима осетила крајња затегнутост, та затегнутост није потицала од нас него од Руса. Руси су били заклети противници краља Милана. Свака наша влада која би била с њиме добро, морала је самим тим бити с њима рђаво. После образовања Ђорђевићеве владе краљ Александар је гледао на све начине да измири свог оца с руским двором, али труд му је био узалуд.

Још од осамдесетих година, у Петрограду се држало за краља Милана да је просто оруђе Аустрије, преко кога се она спрема да једног дана припоји себи Србију. Он је 1891, и то за добре паре, дао руском цару реч да неће више долазити у Србију; ту је реч већ 1894 погазио; од тог доба не само његова политичка, него и његова приватна личност постала је Русима мрска.

Режим од 11 октобра оглашен је у Русији за Миланов режим, и она је одмах почела против њега борбу.

Децембра 1897 руски цар примио је у аудиенцију претендента Петра Карађорђевића. То се свугде тумачило као знак да је Русија, због Милана, дигла руке и од Александра, и да је готова првом згодном приликом отворити династиско питање у Србији.

Под Симићевом владом, Бугари су захтевали од Порте пет нових владика, и то у Кукушу, Мелнику, Струмици, Битољу и Дебру. Руски амбасадор обећао им је своју потпору, али под условом да одустану од Битоља и Дебра. Руси нису више пуштали Бугаре на десну обалу Вардара: та река требала је да буде на неки начин граница између српске и бугарске сфере у Македонији. Чим је образована Ђорђевићева влада, Русија је обрнула други лист. Она је помогла Бугарима да добију владике у Струмици, Битољу, Дебру, — пустила их, дакле, преко Вардара, у ону област коју је дотле сама обележавала као српску сферу.

Русија је почела да нас стеже и на финансиском пољу. Као савезник Француске, она је имала утицаја на париски новчани трг, и када је Ђорђевићева влада ту затражила зајам, она је, због Русије, била одбијена. У исто време, Русија нас је притисла да јој платимо све што смо јој дуговали. Ми смо имали код ње три зајма, начињена 1867, 1876, и 1890. Зајмови од 1867 и 1890 употребљени су на наоружање, а зајам од 1876 на финансирање

турског рата. Зајам од 1890 био је само привидан зајам; он је требао да прикрије један поклон у оружју који нам је Русија дала. Љута на краља Милана, Русија је сада и тај привидни зајам огласила за стварни. Укупна сума коју смо дуговали по три руска зајма, износила је преко пет милиона динара. Русија је потраживала целу ту суму још почетком 1898; ми смо је исплатили тек 1899, из зајма закљученог код Унион банке[1].

Овом обрту у руском држању према нама одговарало је и понашање њених дипломатских представника у Београду. Убрзо по образовању Ђорђевићеве владе, Русија је кренула свог посланика из Београда и оставила посланство на отправнику послова. Тај „дипломатски штрајк" трајао је од октобра 1897 до јуна 1898. Тада долази у Београд за руског посланика Жадовски; уместо да се с његовим доласком ствари побољшају, оне су се погоршале. Већ приликом предаје акредитива он се замерио краљу Александру, коме није било право што Жадовски није у свом говору поменуо Србију нарочито, него је говорио само уопште о балканским народима. Он није тражио аудиенцију код краља Милана. Због тога краљ Милан није присуствовао дворском ручку у част Жадовскога, — и од позваних официра сви су се, осем оних у

[1] По рачуну управе државних дугова (Недељковић, стр. 228) исплаћено је четири и по милиона. Владан Ђорђевић (I. 128) тврди да је исплаћено пет и по милиона.

дворској служби, извинили. После три дана оба краља кренули су у Ниш; од свих дипломата само Жадовски није изишао да их испрати. Извештаји које је слао својој влади, писани су по обавештењима која му је давала радикална опозиција, и која он није проверавао. Његови извештаји разликовали су се од чланака у радикалним новинама само тиме што су радикалне новине, због закона о штампи, морале бити уздржљивије у нападима на двор и на владу. У септембру 1898, Жадовски прекида личне односе с председником владе Ђорђевићем и не поздравља се више с њиме на улици. Краљ Александар потом изјављује да ће убудуће примати Жадовског само онда, када буде имао да му нешто саопшти по налогу самога цара. Новембра 1898, цар Фрања Јосиф враћа пажњу руском министру иностраних дела графу Муравјову на безобзирно понашање Жадовскога, али ова опомена остаје без дејства. Жадовски је уклоњен из Београда тек фебруара идуће године, услед јавне увреде коју му је нанео двор тиме што га, изузетно од свих дипломата, није позвао на један свечани ручак. После тога руско посланство опет је остало на отправнику послова. Тај отправник послова, Павле Борисовић Мансуров, гледао је на режим од 11 октобра очима радикалне опозиције као што је и Жадовски гледао, али у односима с двором и владом одржавао је бар спољашњу учтивост.

Било је јасно да се српско-руски односи неће поправити све докле се Милан буде бавио у Србији. Руска дипломатија покренула је Миланово питање у Бечу. Она га је оптуживала да спрема нове авантуре на Балкану и да га, у интересу „постојећег стања ствари", заједченог руско-аустриским споразумом од 1897, ваља што пре удаљити из Србије; Аустрија је побијала руске оптужбе, али Русија је ућутала тек онда, када је аустриски цар изјавио да лично јемчи за исправност Милановог држања.

Прихватајући претендента Петра Карађорђевића, пуштајући Бугаре на десну обалу Вардара, држећи у Београду једног посланика који је врчао и на краља Милана и на владу од 11 октобра, Русија је чинила притисак на краља Александра, кога је хтела пошто пото одвојити од његовог оца. Александар одолевао је том руском притиску, али на дну душе није му било право што су наши односи с Русијом постали тако непријатељски.

II.

У то време Бугарска и Црна Гора стајале су под руским утицајем. Између нас и Бугара било је неслагања у македонском питању; између наше и црногорске династије било је потајног супарништва. Чим је Русија стала ударати на нови режим у Србији, Бугарска и Црна Гора такође су се осмелиле према њему.

С Бугарском је још Симићева влада имала муке. И поред писменог споразума који су начинили с

нама у фебруару 1897, Бугари су настављали против нас борбу у Македонији. Они су нам отели цркву у Куманову и побили у битољском и солунском вилајету неколико људи који су се заузимали за отварање наших школа. Симићева влада трпела је ове бугарске насртаје; Ђорђевићева влада није хтела да их трпи, — и када ти насртаји, поред свих наших протеста у Софији, нису престали, Ђорђевићева влада узела је да споразум од 1897 више не важи[1]. Од краја 1897 до почета 1899 у српско-бугарским односима владала је крајња раздраженост, која је рађала сукоб за сукобом.

Прво сукоб Наумов. Бугарски агент у Скопљу Наумов жалио се да су му, на пролазу кроз Србију, нестали из пртљага службени акти. Распис који је софиска влада упутила о томе посланствима на страни, био је тако увредљив за нас, да је краљ Александар говорио о могућности прекида дипломатских односа. Други сукоб десио се поводом некога Морфова, кога је бугарска влада намеравала послати у Београд као војног аташеа. Наша влада одбила је да прими Морфова, јер га је побркала са његовим братом жандармским капетаном, који је био уплетен у Стамболовљево убиство, и о коме смо били извештени да спрема атентат на нашег краља. Трећи сукоб тицао се нашег војног аташеа у Софији. Бугарски министар војни расписом је забранио бугарским официрима дружбу с њиме,

[1] Ђорђевић, 1, 134.

— и тај распис није ни најмање тајио, него га је чак доставио страним посланствима.

У току ових сукоба, приписивали смо ратоборне намере и ми Бугарима, и Бугари нама. Бугари су истицали велику и ужурбану активност која се опажала у нашој војсци од постављења краља Милана за њеног команданта; наше маневре с јесени 1898 Бугари су схватили као изазивање и претњу њима упућену. Ми смо се бранили да не мислимо нападати ми Бугаре, него они нас. Наводили смо као доказ писање њихове штампе и прикупљање њихове војске на нашој граници. То прикупљање војске јамачно није било случајно, јер је поводом ње и енглеска влада учинила представку у Петрограду.

Изгледа да смо у овом узајамном оптуживању и ми и Бугари били савршено искрени. Наш војни аташе у Софији јављао је, у јуну 1898, да му по свему изгледа да је код Бугара „рат противу нас решена ствар“.[1] Бугаре је противу нас узбунио поглавито Жадовски својим извештајима. Августа 1898, он је писао у Петроград да је знатан део српске војске прикупљен на источној граници, и да је тој војсци, само последње недеље, послано четрнаест вагона муниције. Уз то је помињао и неке ратоборне беседе краља Милана. Жадовски је био погрешно извештен, и доцније је морао сам исправљати своје нетачности, али докле то није

[1] Ђорђевић, 1, 503.

учинио, у Софији је владало уверење да ћемо их ми напасти.

Уствари, ми то нисмо мислили. Касе су нам биле празне, и наоружање није било довршено. Брзометни топови, поручени у Француској за Симићеве владе, нису били стигли; пушке репетирке нису биле још ни поручене (прва поруџбина биће учињена тек у лето 1899). Шта би краљ Милан радио после довршеног наоружања? Да ли би онда заратио с Бугарима? Њега је још увек тиштала Сливница; он је у кругу својих верних признавао намеру да је покаје... Увиђао је да рат с Бугарима не би ни у случају победе проширио наше границе, јер то не би дала Русија, али наша победа показала би Бугарима да морају рачунати с нама, — и ко зна? из српско-бугарског рата, говорио је краљ Милан, могао је изаћи српско-бугарски савез... Све су то били планови будућности; у садашњости краљ Милан није намеравао ништа против Бугара.

Бугари су, вероватно, били потакнути од Руса да ради застрашивања новог режима у Србији звецкају мало сабљом. Осем тога они су могли с разлогом претпоставити да се наше војне припреме, започете с таквим замахом од краља Милана, тичу на првом месту њих, и да им стога најобичнија мудрост налаже да нас нападну, пре него што бисмо довршили своје наоружање. У бугарским војним круговима озбиљно се претресало о рату „из предохране“ против нас.

Српско-бугарски рат није лежао ни у руском ни у аустриском интересу. Он је могао отворити цело источно питање и обелоданити сву супротност руских и аустриских интереса. Ма колико да су потајно једни против других радили у Београду и Софији, ни Руси ни Аустријанци нису се усуђивали да кваре постојеће стање ствари на Балкану: у том погледу и једни и други били су верни споразуму од 1897. Чим се српско-бугарски сукоб заоштрио, из Беча и Петрограда пожурили су се да задрже Србе и Бугаре од сваке непромишљености, — и раздраженост која се осећала у српско-бугарским односима, одмах се ублажила.

Почетком 1899 образована је нова бугарска влада, за коју се говорило да није подложна руском утицају. Ми смо се користили тиме да се приближимо Бугарима. Како је баш у то време умрла бугарска кнегиња, краљ Милан је отишао у Софију да на погребу кнегиње заступа свог сина. Краљ Милан био је забринут арнаутским покретом у Старој Србији против нашег народа; због тог покрета наши односи с Портом постали су рђави, и краљу Милану чинило се да ми не смемо истовремено затезати и према Турцима и према Бугарима. С друге стране, ширили су се гласови о неком бугарско-црногорском савезу, који је могао бити управљен само против династије Обреновића: ми смо морали правити се према

Бугарима љубазни и попустљиви, ако нисмо хтели да их сасвим отерамо у наручје црногорског кнеза, старог непријатеља Обреновића. И врх свега још краљ Милан имао је потребу дати Аустрији и Русији јавног доказа о својим мирољубивим расположењима према Бугарској.

У Софији, Милан је водио разговоре с кнезом Фердинандом и његовим министром Грековом о поправци српско-бугарских односа. Први знак те поправке био је тај, што је 22 фебруара, приликом свечаног пријема у нашем двору, бугарски посланик примљен заједно с осталим посланицима; дотле је он приман одвојено, и то због Турака, који нису допуштали да се вазална Бугарска ставља на исту ногу с независним државама. Поправка српско-бугарских односа трајала је само неколико месеца. Крајем године, Патриаршија је изабрала за скопљанског владику Србина Фирмилијана. Бугари су одмах стали радити на Порти да се Фирмилијану не издаје берат. Порта се поколебала, и Фирмилијан, изабран од Патриаршије, остао је непотврђен од султана. И краљ Александар и министар иностраних дела Ђорђевић говорили су оштро бугарском посланику да се због Фирмилијановог питања српско-бугарско пријатељство може поново покварити. Владан Ђорђевић, у необузданој срдитости, претио је ратом; срећом, бугарски посланик није узео његову претњу озбиљно. Фирмилијаново питање потврдило

је још једном да је због Македоније наш споразум с Бугарима тежак чак и онда, када бисмо и ми и они били иначе споразуму склони.

Црногорски кнез Никола, чим је опазио руско непријатељство према режиму од 11 октобра, почео је бушкарати против династије Обреновића. Ђорђевићева влада жалила се да је Цетиње постало прибежиште свих непријатеља династије: на пример Ранко Тајсић избегао је у Црну Гору, и премда осуђен од наших судова за јатаковање, удостојио се части да буде примљен од црногорског кнеза. У Софији, једна црногорска насеобина заштићавана од руског посланика, ковала је, по признању саме бугарске владе, завере против краља Милана. Загранична српска штампа била је пуна напада и грдњи на режим од 11 октобра и на краља Милана лично; сва та новинарска паљба, која се једновремено осула из неколико разних места — Новог Сада, Загреба, Дубровника — изгледала је да следује истој команди; по неким знацима, команда се та налазила на Цетињу.

У пролеће 1899, кнез Никола и кнез Фердинанд састали су се у Абацији, и имали један поверљив разговор коме је присуствовао само руски посланик на црногорском двору. Одмах затим у односима Црне Горе и Бугарске настала је таква срдачност да се у новинама поговарало о њиховом савезу. Како се упоредо с њиховом међусобном срдачношћу осетила хладноћа и једне и друге

државе према Србији, то се претпостављало да ће оштрица бугарско-црногорског савеза бити окренута против нас. Да је кнез Никола доиста нешто покушавао, и да ти покушаји нису били сасвим безопасни, види се по томе што је аустриски цар Фрања Јосиф, у јесен 1898, упозорио на његове покушаје руског министра иностраних дела графа Муравјова. Сва та Николина радња била је и остала подземна: јавно, он се понашао према српском двору, ако не сасвим, а оно доста исправно. Ми, међутим, на његова потајна непријатељства одговарали смо отвореним нападима. Краљ Милан, пун неког болесног неповерења према Црногорцима као да би му било суђено пасти од црногорске руке, — наредио је да се Црногорцима забрани даље досељавање у Србију, и да се укине државна помоћ свима црногорским ђацима. У мају 1898 кнез Никола изјавио је жељу да на путу за Софију сврати у Београд: његова жеља није прихваћена. Почетком 1899 наш цетињски посланик одлази на дуже одсуство, и после неког времена Народна скупштина из разлога штедње брише из буџета кредит цетињског посланства. Прећутно, између нас и Црне Горе извршен је прекид дипломатских односа.

III.

Пријатељство с Турском било је једна од главних тачака у програму спољашње политике Ђорђевићеве владе. За министра председника Владан Ђорђевић постављен је са положаја цариградског посланика, и по образовању његове владе, он је отишао у Цариград да лично преда опозивна писма. Он је ту дочекан с великом пажњом и изузетним почастима. У разговору са султаном изнео је наше жеље у неколико тачака: 1) да Фирмилијан, администратор скопљанске епархије, постане што пре владиком; 2) да се Србима врати кумановска црква, коју су им Бугари отели; 3) да се отворе српске школе у Велешком крају; 4) да се Бугарин Пандуров, помоћник косовског валије, замени Србином Петром Костићем; 5) да се сагради железничка пруга Феризовић—Призрен—Сан Ђовани ди Медуа, која ће се код Куршумлије везати са српским железницама; 6) да се постављање нових бугарских владика одложи на неодређено време... Шта смо за све ово ми нудили Порти? Владан Ђорђевић изјавио је нашу готовост да закључимо с њоме војни савез за одбрану, о коме је било говора још 1894, приликом доласка краља Александра у Цариград.

У начелу, султан није одбијао ни један од наших захтева. Три наша захтева — постављење Фирмилијаново, збачење Пандурова, отварање велешких школа — султан је издвојио, с обећањем да ће их испунити у року од десет дана. Један нацрт војног савеза био је израђен у султановом двору, — и Ђорђевић је то сматрао као главни успех свог цариградског пута.

По његовом повратку у Београд, и он и двор и влада, па и јавно мнење, које је нешто начуло, очекивали су с нестрпљењем истек десетодневног рока. Рок је прошао, а ниједан од наших захтева није испуњен. О војном савезу није више било ни помена. Бугари су добили нове владичанске берате, за које је Ђорђевић захтевао да се одложе на неодређено време. Уместо бугарских берата, наши захтеви одложени су на неодређено време.

Ђорђевић је онда покушао да, смањујући број наших захтева, убрза њихово испуњење: њему је требао ма какав успех да не би изгледало да се вратио из Цариграда празних руку, више или мање изигран Портом, која га је обасипала празним почастима. Све наше захтеве Ђорђевић је свео на двоје: 1) повраћај кумановске цркве, коју су нам Бугари отели, и 2) постављење Фирмилијана за скопљанског владику.

Али с испуњењем и овако смањених захтева ишло је тешко. Откако је султан обећао да ће Фирмилијаново питање решити у року од десет дана, протекло је не десет дана него десет месеца, — и тада, место Фирмилијановог владичанства, Владан Ђорђевић добио је писмо султановог секретара о томе како је султан „милостиво питао за његово здравље". После пет шест месеца Ђорђевићу је стигла нова порука од султана: султан је изгубио „многољубљену тетку" Адиле Султану, и заповедио је свом београдском посланику да о

томе извести и српског министра-председника. Ђорђевић је, иначе, био склон да преувеличава значај личне пажње која му је чињена од султана. Овога пута и њему је постало јасно да је та лична пажња само мелем за његове дипломатске неуспехе.

Најзад, после дугог чекања, Фирмилијаново питање стало се приближавати крају. Октобра 1899 год. Патриаршија је изабрала Фирмилијана за владику, и требало је само још да и Порта тај избор потврди. Али код Порте ствар је запела. Бугари су се узбунили против Фирмилијановог избора. Ђорђевић је саветовао краљу Александру да се обрати на султана личним писмом. На краљево писмо султан је преко свог посланика одговорио у с м е н о, да мора водити рачуна о расположењима Бугара. Фирмилијан је остављен, дакле, у неодређеном положају владике изабраног, а непотврђеног. Својим обраћањем на султана, наш краљ само се изложио једном нељубазном, готово увредљивом одбијању. Тим поводом аустриски посланик изразио се о Владану Ђорђевићу као о „турбулентном министру" чија дипломатија није увек вешта.

Као Фирмилијаново питање, тако и питање кумановске цркве решено је само упола. Црква коју су нам Бугари отели, остала је и даље у њиховим рукама; за нас је имала да се подигне нова црква. Треба још поменути да је отварање наших

школа у велешком крају било одобрено: тиме су исцрпени сви успеси Ђорђевићеве владе на пољу македонске политике. Они су били знатно мањи него успеси Новаковићеве и Симићеве владе, — и то се објашњује просто тиме што су Руси ускратили Ђорђевићевој влади ону потпору на Порти коју су давали Новаковићевој и Симићевој влади. Место руске потпоре Ђорђевићева влада трудила се да добије аустриску потпору, али Аустријанци се нису за нас онако својски заузимали као Руси, — и у македонским стварима њихова реч на Порти није вредила онолико колико реч руска. Видећи да су Руси дигли од нас руке, Порта није журила с испуњењем наших захтева. Она нам је попуштала у дужим размацима времена, и само помало, — тек да нас не би сасвим одбила од себе, и да се не би замерила Аустрији. Те мале уступке које је с муком пабирчила, Ђорђевићева влада покушавала је да пред јавним мнењем надува. Иако је Владан Ђорђевић имао велику вештину стављања у изглед и осветљавања својих и најситнијих успеха, слабост његовог положаја на Порти била је јасна целом свету.

IV

За Ђорђевићеве владе, отворило се између нас и Порте једно ново питање које је потисло у позадину сва остала питања и изазвало кризу српско-турских односа. То је било арнаутско питање. Када су се после грчко-турског рата (1897) арнаутски добровољци повратили кући, они су, онако наоружани, стали пљачкати и убијати ненаоружано српско становништво. Испред арнаутских зулума наши људи бежали су са породицом и малом преко границе, у Србију. Гонећи српско становништво, Арнаути су ударали и на нашу јужну границу. Дуж те границе били су насељени Црногорци, који су се и у својој ранијој постојбини крвили с Арнаутима: отуда на нашем југу учестани погранични сукоби. Српско-турска граница није више била сигурна: чарке су се понављале периодично. Упади Арнаута на наше земљиште, и избеглице из Старе Србије, чије је издржавање падало на наш терет, постали су трајно зло. У мају 1898 наша влада покреће на Порти арнаутско питање. Она говори о зверствима Арнаута над нашим сународницима у Старој Србији, набраја неких сто случајева насиља и пљачке, и захтева извиђај посредством мешовите српско-турске комисије. Порта пристаје на мешовиту комисију, али њен комисар, кад је стигао на лице места, почиње извиђај сам, без нашег изасланика. На какав је начин, и у каквом духу водио извиђај, види се по његовом извештају, у коме се постојање арнаутских зулума просто пориче, и све наше жалбе одбацују као неосноване. Ми продужујемо и даље прикупљати податке: само у току 1898 убијено је 23 лица, рањено 20, извршено 49 разбој-

ништва и отимачина, 12 силовања и отмица. Исељавање у Србију не престаје: фебруара 1899 прелази на нашу страну 118 лица са стоком и покућанством. Говори се да поједине арнаутске старешине приређују зверства да би нагонили Србе на исељавање и приграбили њихову напуштену земљу. Поред тога фанатична мржња на Србе рађала је жељу да се турска граница према Србији очисти од Срба, као што је српска граница према Турској била чиста од Арнаута. Изгледало је да у Старој Србији предстоји или истребљење Срба или њихово исељење.

На непрестане ноте наше владе о арнаутском питању Порта се није ни осврtала. Увиђајући да сама не може ништа, наша влада помишљала је да затражи помоћи у Великих сила. Од тога нас је одвратио аустриски министар Голуховски. По његовом мишљењу, обраћање на Силе не би нам ништа ваљдило, јер Русија, због краља Милана, омела би свако дипломатско посредовање у нашу корист. Владан Ђорђевић помишљао је онда на војне мере. Он је предлагао краљу Александру да, приликом маневара који су имали да буду у јесен 1898, начини војну демонстрацију на српско-турској граници. Краљ није смео да се упушта у тако озбиљну ствар без припита Аустрије; Голуховски, који га је одвратио од обраћања на Силе, одвратио га је и од војне демонстрације. Наши консули у Приштини и у Скопљу препоручивали

су да се нашем народу у Старој Србији дотури оружје, па нека се сам брани од Арнаута. Краљ Александар посумњао је да та мисао није дошанута нашим консулима од њихових руских колега, који би желели да нас сасвим заваде с Портом. Наоружање нашег народа није извршено, него је продужено и даље писање нота.

Ми не само нисмо учинили ништа за спасавање нашег народа у Старој Србији, него нисмо ни нашу властиту границу обезбедили од Арнаута. Наша пограничка жандармерија није бројила више од 1420 људи, — и на пример на простору од Прибоја до јужно од Врања, који је хватао око 340 километара, имали смо само 758 људи; арнаутске повреде границе биле су према томе лака ствар. Почетком јуна 1899 Арнаути, потпомогнути низамима, упадају у наше земљиште јужно од Лесковца; једну караулу заузимају, другу пљачкају и пале; три села опкољавају. Ми смо принуђени кренути на њих два батаљона стајаће војске. Ствар је тако озбиљна да Порта упућује у Београд свог берлинског амбасадора Тефик пашу да се споразуме с нашом владом. Он потписује с њоме један протокол о мерама које ваља с наше и с турске стране предузети ради мира на граници. После тога ми растурамо пограничну жандармерију и место ње стварамо „граничне трупе“, које улазе у састав стајаће војске. Чини се покушај и са заједничким српско-турским патролама. Крчење шуме и расељавање

пограничног становништва, што се у протоколу такође препоручивало, није извршено. С пролећа 1900 арнаутски упади понављају се, и у току две недеље гине петорица наших чувара границе.

Да би се разумело турско држање у арнаутском питању, ваља знати да Порта, не само није хтела, него није ни могла задовољити наше захтеве. У Старој Србији углед њених власти био је сасвим пао. Њени органи нису могли доспети ни до места своје дужности, докле не би ухватили бесу с арнаутским поглавицама. Како је Порта могла притегнути Арнауте да не чине зулуме, када их више није држала на узди? Стара Србија била је одметнута област, — Арнаутлук, како се тада говорило. Царске власти нису значиле ништа; арнаутске поглавице са својом мартинком били су једини чувари реда.

До отварања арнаутског питања, ми смо углавном били с Портом добро. Нисмо тражили од ње ништа друго него школе и владике у Македонији, помоћу којих ћемо бранити нашу народност од бугарске пропаганде: по ту цену обећавали смо бити султану најмирољубивији и најверније суседи. Порта, истина споро, задовољавала је наше захтеве, и стога је изгледало да ће се туркофилски правац утврдити у нашој спољашњој политици. Арнаутско питање поколебало нас је одједном у нашем туркофилству. Докле смо у Македонији имали да бранимо наш народ од побугаривања, у Старој Србији

имали смо да га бранимо од арнаутског истребљивања. У нашој борби против Бугара, Порта нам је, поред свег оклевања и врдања, била углавном на руци, али у нашој борби против Арнаута она је макар и невољно подржавала Арнауте. Краљ Милан био је уверен да ће нам Порта у сваком питању попустити пре него у арнаутском, јер је лична гарда султанова била састављена од Арнаута. По његовом мишљењу, ваљало је трпети и чекати, докле се не доврши наоружање наше војске; после тога видећемо.[1]) То је већ наговештавало не само напуштање дипломатског пута у арнаутском питању, него и напуштање дотадашње туркофилске политике. Та политика, добра за одбрану народних интереса у Македонији, показала се рђава за одбрану народних интереса у Старој Србији. Иако су оба краља, као и њихов министар иностраних дела, били стари туркофили, они су силом прилика обрнути против Турске. Оно пријатељење с Турцима које је започело 1885 — године бугарског

[1] Још у марту 1898 краљ Милан је на једној седници ђенералштаба претресао питање о „плану војне против Турске". Он није веровао да ће нас Турска напасти, али је хтео да има „за сваки случај" план и једног рата против Турске. По мишљењу Милановом, Србија је могла само у савезу с осталим балканским државама (Црна Гора, Бугарска, Грчка) ударити на Турску По мишљењу свих учесника поменуте седнице, наша офансива морала би „да буде одсудно управљена на кумановско-скопску висију, где би се понајвероватније и прикупила главна турска војска наспрам Србије".

рата — долази у кризу 1898, с првим нашим нотама о арнаутским зулумима.

V

Једина сила с којом је Ђорђевићева влада остала до краја у добрим односима, била је Аустрија. Што је Русија већма нападала режим од 11 октобра, тим је и Ђорђевићева влада више имала потребе да тражи заштите у Аустрије. Кад је Русија успела да нам затвори француски новчани трг, ми смо морали хтели не хтели да закуцамо на врата немачких и аустриских банака, а код тих банака, препорука аустриске владе била нам је неопходно потребна. Зајам код Унион банке израдио нам је аустро-угарски министар финансија Калај. Извештен да ми стојимо пред финансиском пропашћу, па следствено и пред падом режима од 11 октобра, Калај је управо натерао Унион банку да нам да паре. То је уствари био политички зајам, намењен одржању аустрофилске владе у Србији.

Ми смо, затим, молили Аустрију да она, место Русије, постане наш заштитник код Порте. Аустрија је радила за нас у Цариграду како у питању кумановске цркве и скопљанског владике, тако и у питању арнаутских зулума. И не само у Цариграду, него и иначе она нам је била на услузи. Она је мотрила на Бугарску, и кад јој се учинило да Бугари траже кавге с нама, из Беча је дана врло озбиљна опомена кнезу Фердинанду. Аустрија је

мотрила и на кнеза Николу, о чијим нас је ровењима тачно извештавала. Радикална штампа била је у Србији јако стегнута; утолико безобзирније радикали су нападали режим од 11 октобра у војвођанским листовима. Угарски закон о штампи био је врло слободоуман; ипак, колико се у границама закона могло, угарска влада сузбијала је радикално писање у прекосавској штампи.

У привредном погледу, Аустрија је била према нама врло пажљива, и за Ђорђевићеве владе није се десила ниједна забрана нашег сточног увоза у Угарску. Наше свиње, за Новаковићеве и Симићеве владе сваки час болесне, постале су за Ђорђевићеве владе неочекивано здраве.

Како се Ђорђевићева влада одужила Аустрији за њене услуге и љубазности? Пре свега, није шуровала с Русијом, и није настављала националистичку политику Новаковићеву и Симићеву. Патриотски листови „Ускок“ и „Херцеговачки гласник“ угушени су; уредник „Херцеговачког гласника“, пореклом Херцеговац, протеран. Писање наше штампе о Хабзбуршкој монархији стављено је под строг надзор; више није било чланака ни о уједињењу Српства ни о народном незадовољству у Босни и Херцеговини. Избеглице из те две области нису више дочекиване шумно и свечано. Државна помоћ одузета је избеглицама које су је дотле

уживале. Наш национализам пригушен је и ућуткан: Аустрији је то било доста.[1]

VI

Ни краљ Александар ни краљ Милан нису били много задовољни нашим спољашњим положајем. Краљ Александар ухватио се за Аустрију по нужди, што га је Русија својом непомирљивошћу натерала на то. Он је једва чекао прилику, кад ће опет моћи да ради истовремено и с Русијом и с Аустри-

[1] Ради потпунијег познавања спољашње политике Ђорђевићеве владе ваља поменути да је у току 1899 било између нас и Грка говора о разграничењу сфера у Македонији. О овом покушају није ништа продрло у јавност, и Владан Ђорђевић учинио је у својој књизи само неке магловите наговештаје. По службеним актима, ево шта је било уствари. Месеца јуна 1899 краљев секретар др. Михаило Милићевић бавио се у Атини и водио преговоре с председником грчке владе Теотокисом и грчким министром иностраних дела Атосом Романосом. Гранична линија између наше и грчке сфере у Македонији повучена је овако: Дебар, Велес, Штип, Радовиште припали су нама; Струга, Охрид, Битољ, Крушево, Прилеп, Серез, Солун припали су Грцима. Грци су нам давали владике у призренској, скопљанској, и велешко-дебарској епархији. У накнаду за то, ми смо укидали консулате у Серезу, Солуну, Битољу. Преговори су се разбили у последњем часу. Грци нису хтели да нам владичанске столице у Призрену, Скопљу, Велесу уједмче „за сва времена". Обећавали су да ће увек радити да се те владичанске столице попуне Србима, али, по њиховом мишљењу, Патриаршија се не би хтела обвезати да ова места уступи једном за свагда Србима. Краљ Александар захтевао је неодступно да нам се Призрен, Скопље, Велес обезбеде не само за садашњост, него и за будућност. Грци су тај захтев одбили, и због тога споразум од 1899 није потписан. У преговорима с Грцима, Ђорђевићева влада учинила је много веће уступке него што би наше јавно мнење одобрило; зато је цела ствар држана у највећој тајности, — и о њој ни Владан Ђорђевић није рекао скоро ништа у својој књизи. 1892, наши преговори с Грцима разбили су се стога што нисмо хтели жртвовати Битољ; 1899 жртвовали смо не само Битољ, него такође Охрид и Прилеп. Углавном, ми смо 1899 уступили све оно Грцима што смо и 1912, пред балкански рат, уступили Бугарима. Држање Ђорђевићеве владе може се разумети само тако, ако се има на уму велика важност коју су у то време наши политичари приписивали нашој националној цркви у Македонији. Они су држали да успех наше радње у Македонији зависи поглавито од тога, да ли ћемо и ми добити своју самосталну цркву по обрасцу бугарског егзархата. За образовање самосталне цркве тражиле су се, пре свега три владике; зато смо ми били готови да ради три владике, који би се у згодном часу одцепили од Цариградске патриаршије, напустимо, бар тренутно, све оно што је наша пропаганда обухватала јужно од Велеса.

јом. Руски напади на краља Милана задавали су му бриге, јер је све више изгледало да су Руси решени да због Милана мењају династију у Србији. Кришом и од свог оца и од Владана Ђорђевића, он је тражио начина да се удобри Русима. Фебруара 1899 мислио је озбиљно да избаци из владе Владана Ђорђевића, на кога се у Русији много викало, и да у влади начини више места либералима, који су још увек важили за руску странку. У последњем часу краљ се предомислио, али баш и да је остварио своју намеру, није вероватно да би Русе задовољио. Они нису захтевали главу Владана Ђорђевића него главу краља Милана.

За разлику од свог сина, краљ Милан је био убеђени аустрофил, али политику коју је тада бечки кабинет водио, он није одобравао. Између Беча и Петрограда постојао је, од 1897, споразум којим се обезбеђивало постојеће стање на блиском истоку. Краљу Милану нису годила оваква руско-аустриска споразумевања; сва његова антируска политика била је срачуната на супарништво и сукоб Аустрије и Русије. Он је желео да Аустрија сасвим потисне Русију с Балкана: само тако могла је Србија добити Македонију, коју су Руси намењивали Бугарима, и само тако могла се одржати династија Обреновића коју су Руси непрекидно поткопавали. Све докле је трајао споразум од 1897, краљ Милан био је осуђен на нерадњу, али, ако на пољу спољашње политике није могао ништа предузимати, он је навалио да бар за време тога затишја што боље спреми нашу војску. Не може се рећи да је у тим војним припремама подстицан и бадрен од Аустрије. Иако није имала ништа против тога да ми нашу војну снагу развијамо, она је ипак, бар у ово време о ком говоримо, — време министровања графа Голуховскога, — више волела да се ми бавимо привредним, а не војним стварима. Миланов милитаризам није био аустриска идеја, него чисто његова. Он је био сав прожет уверењем да једног дана мора доћи до руско-аустриског рата, да у том рату Србија мора узети што већег удела, и да тога ради мора бити војно што спремнија.

Владан Ђорђевић, који је имао да руководи спољашњом политиком режима од 11 октобра, нашао се у једном положају који је не само био врло тежак, него није одговарао ни његовим личним својствима и способностима. Режим од 11 октобра имао је у Русији опасног противника, који нам је и посредно и непосредно стварао тешкоће и неприлике. Наша дипломатија морала је бити врло обазрива и уздржљива; међутим, баш те особине недостајале су Владану Ђорђевићу. То је био човек од првог покрета, готов, по речима краља Александра, „одмах да се бије и да плане". Пред тешкоћама и нападима одмах је предлагао крајње мере, о којима обично није био довољно размислио, и које су требале више да даду одушке његовом гневу, него да послуже ствари. Као стари новинар и памфлетист, имао је рђаву навику да увреде одмах враћа, и то с интересом. Руски посланик Жадовски понашао се тако као да је имао задатак да нас дражи и изазива. Ако је тај задатак доиста имао, он није могао пасти на подеснијег човека него што је био Ђорђевић, који се дао одмах од прве изазвати, и неки пут на његове убоде иглом одговарао ударима маља. Жадовски је једном рекао да је незгодно за Србију што има два краља, „те други подрива ауторитет првоме краљу, који би у интересу Србије требало да је самодржавни владалац". Ђорђевић је одмах плануо: „Можда би по интересе Србије било боље да она

при своме васкрснућу, када се још налазила на патриархалном ступњу развића, није била приморана да постане уставна држава, али зато нису криви Срби, него г. Бутењев, који је као царскоруски амбасадор, заједно с Портом, октроисао новој српској држави прву уставност, иза које је настала бесплодна партиска борба, у којој је Србија изгубила драгоцених пуних педесет година."[1] Због незграпности једног руског дипломате, почети одмах вређати целу руску дипломатију, и њу учинити одговорном за све наше политичке кризе, — то зацело није био пример ни великог такта ни велике вештине. На тај начин Жадовсков испад према нашем двору одмах је био покривен и извињен нашим много већим испадом против Русије и целе њене политике још од времена кнеза Милоша па до последњих дана.

Али не само према Русији, него ни према другим силама Ђорђевић се није понашао с потребном хладнокрвношћу. Као што је већ поменуто, Бугарској је у једној прилици претио ратом, а против Турске предлагао краљу војну демонстрацију. Чак с Аустријом хтео је изазвати сукоб на питању обртног пореза. Аустрија је, на основу трговинског уговора, приговарала том порезу; Ђорђевић је у њеним приговорима видио мешање у наше унутрашње законодавство и повреду и нашег државног и његовог личног достојанства. Узвикивао

[1] Ђорђевић, I, 447.

је да Аустрији ваља показати да се ми не дамо од ње „сецати" (он је употребио још непристојнији израз). Стишао се тек када му је краљ, сасвим мирно, поставио питање, да ли можемо примити и издржати царински рат с Аустријом.

Страни дипломати знали су да је Владан Ђорђевић, како је аустриски посланик говорио, „турбулентан", и гледали су му много кроз прсте. Уосталом, последњу реч у питањима спољашње политике није имао он, него краљ Милан и краљ Александар. Иако млад човек, Александар је страним дипломатима изгледао смишљенији и тактичнији од Владана Ђорђевића. Тамо где је његов помамни министар хтео да кида, краљ је покушавао да крпи.

Под режимом од 11 октобра, главно питање наше спољашње политике био је краљ Милан. Русија се упињала из све снаге да га отера из Србије. Захваљујући нешто Аустрији, а нешто и својој властитој одлучности, он се одржао у Србији, и то се могло сматрати као наш дипломатски успех над Русијом. У једном тренутку изгледало је да ће краљ Милан својим радом у војсци изазвати рат с Бугарима. Рат је тај избегнут не толико нашом вештином, колико мирољубивошћу аустриске и руске дипломатије. У македонским стварима, наши успеси, под Ђорђевићевом владом, нешто су успорени. Много више него тај застој

нама је шкодило отварање арнаутског питања; оно је било пуно претње за народну будућност и водило нас је право у рат с Турском. Онај национализам којим се одликовала спољашња политика Новаковићеве и Симићеве владе, ишчезао је из спољашње политике Ђорђевићеве владе, која је сузбијала националистичке струје и није се осврtала на јавно мнење. Што је у ње имало национализма, то се није огледало у раду министарства иностраних дела, него у раду команде активне војске, где се неуморно преправљала и усавршавала наша ратна машина.

IV. Носиоци и противници режима.

I.

Режим од 11 октобра био је краљев режим: пошто су странке довеле земљу до пропасти, краљ је узео да је спасава.

Своје право на владу странке оснивају на вољи бирачкога тела. Своје право да земљу спасава, ако је потребно, и насупрот Уставу, краљ Александар оснивао је на историској мисији Обреновића.

Под режимом од 11 октобра развија се култ династије дотле невиђен у нас, безмало налик на византиско обожавање владаоца. Оснивач династије Милош Обреновић проглашава се за „великога“, диже му се споменик у Пожаревцу, и уста-

новљава се његов орден. Четрдесетогодишњица Светоандрејске скупштине, која је успоставила династију Обреновића, прославља се свечано. Поједине гимназије називају се именима чланова династије: гимназија краља Александра у Београду, — Милоша великога у Крагујевцу, — Кнеза Михаила у Пожаревцу, — Краља Милана у Нишу, — Господара Јеврема у Шапцу, — Господара Јована у Чачку. На све могуће начине буди се династиско осећање у народу; после толико година народ треба да се поново одушевљава за Обреновиће као што се одушевљавао 1858, и треба да приступа краљу Александру с истом патриархалном покорношћу са којом је приступао кнезу Милошу.

Краљ Александар узимао је Милошеве начине непосреднога разговарања и договарања с народом. На нишкој Скупштини од 1899 и од 1900 краљ води све сам. У Ниш је дозвано неколико окружних начелника ради упућивања и обучавања посланика. Дан је миг да се неће трпети никаква опозиција, па чак ни образовање клубова. У оскудици клубова, где ће се припремати скупштинске одлуке? Нигде на другом месту него у самом двору. Ту је сваки дан петнаест до двадесет посланика на ручку, и краљ им опширно разлаже шта имају да говоре, и како имају да гласају. Тешко ономе ко би се огрешио о краљева упутства: он се позива у двор на грдњу и уводи у списак

непријатеља династије. Један посланик, који је у исто време био и председник општине, збачен је са председништва општине само стога, што је у Скупштини говорио против неког владиног предлога. Ако би упркос свему избила у Скупштини јача опозиција, краљ би позивао к себи незадовољне посланике да им објасни ствар. Он је имао дар говора, није га мрзило да исту ствар неколико пута понавља, расправљао је са самопоуздањем и лакоћом и о ономе што је знао и о ономе што није знао, — и та његова објашњавања с посланицима замењивала су клупске седнице којих није било.

Скупштина је углавном била послушна. Закони су често примани без претреса и једногласно. Једанпут, умало и буџет није изгласан по тако кратком поступку. Никад није Скупштина с већом лакоћом решила већи број закона.

Краљ Александар уживао је у свом вођењу Скупштине, и није допуштао да му се други мешају у тај посао. Владан Ђорђевић, који је имао беседничке сујете, држао је у неколико прилика велике громке говоре у Скупштини. Ови изливи Ђорђевићеве речитости нису били по вољи краљу; он је опоменуо свог министра да говори што мање.

У краљевом саобраћају са Скупштином испољавала се његова аутократска природа. Он је волео да разговара, па чак и да ћаска са скупштинарима, али њему није никако ишло у главу да

скупштинари имају права не усвојити његово мишљење. Он је имао једну своју теорију о парламентаризму: требало је да буде Скупштине, и на тој Скупштини требало је о свему претресати, али, на крају крајева, имало је да се изгласа оно што краљ хоће. Његов парламентаризам, то је била Скупштина без опозиције. Покушаји појединих посланика да створе неку опозицију, чинили су се краљу готово акти буне или велеиздаје.

Ђорђевићева влада и њене присталице преузносили су краља Александра као великог мајстора у вођењу Скупштине. Он је доиста имао неке вештине. Питања која су стајала пред Скупштином, није много проучавао, али је умео брзо да ухвати у чему је ствар, — и у препиркама имао је диалектичке окретности. Треба само имати на уму да под тадашњим режимом убеђивање народних посланика није био тако тежак посао. Изабрани од полиције а не од народа, посланици се нису осећали сигурни у своме положају и нису смели да противурече краљу. Краљ је прибирао податке о посланичким кривицама и неисправностима; знао је тачно, како је сам говорио, колики се реп за киме вуче. Чим би који посланик узео да се пред краљем јуначи, краљ би му припретио да ће извући из фијоке његове кривице и неисправности. И посланик је морао да „повије шију“ (опет један краљев омиљени израз).

Своју надмоћност над народним посланицима краљ није злоупотребљавао. Кад би владини предлози наишли на право, велико незадовољство, краљ је обично попуштао. Он је наредио да се одустане од закона о јавним путевима, који је у Скупштини био непопуларан. Исто тако, по његовој жељи, ублажен је и порез на зараду, који је озлоједио трговце. Александар се, без велике невоље, није залагао за врло непопуларне ствари; у томе погледу није личио на свог оца, који је радо пркосио свету. Може бити, Александру није толико оскудевала кураж колико убеђење. Хладан и циничан, он се тешко загревао изашта; није осећао у себи подстрека за праву, велику борбу; уместо да ломи тешкоће, он их је обилазио или одлагао ствар до бољих прилика.

Његова политичка радња није се ограничавала на Скупштину; он је правио два велика путовања по народу: 1899 обишао је западну, а 1900 источну Србију. То су била права агитациона путовања: краљ је објашњавао програм од 11 октобра и нештедимице ударао по радикалима. У краљевој околини с усхићењем се говорило о краљу као о изврсном говорнику за масу, који је задао радикализму смртни ударац. Ове су хвале биле претеране. Краљ је и пред највећом гомилом говорио без снебивања, с великом лакоћом и течношћу, али то га је баш охрабрило да своје говоре држи неспреман. У њима је било много понављања, и једна сасвим некраљевска неодмереност израза. Неки његови напади на радикале нису се по речнику ништа разликовали од тадашње петпарачке штампе. Прави говорник за масу није био, јер му је оскудевало одушевљење. Краљ Милан, у оскудици правог одушевљења, имао је одушевљење бар глумачко. Краљ Александар говорио је на монотон, готово немаран начин; чак ни онда, када је грдио, он није падао у ватру, — и слушајући га како мирно сипа погрде, људи су се питали да ли је он потпуно свестан својих речи.

У додиру с народом много му је вредило његово доиста необично памћење физиономија, имена, породичних односа. У томе се могао чак такмичити с краљем Миланом, за кога се причало да познаје целу Србију. Ко год би приступио краљу Александру, био је сигуран да ће га он одмах познати, ако га је ма само једном пре тога видео. Са те своје особине, као и са свога непрестаног љубазног смешења испод покупљених полузатворених очију, он је у први мах чинио утисак пријатног доброћудног човека.

Потпуно миран и сигуран када се обраћао на масу, љубазан, готово љубак када је разговарао с појединцима, краљ Александар почео је добијати, независно од своје политике, једну врсту личне популарности.

Какви су били његови односи с Ђорђевићевом владом? Он није волео да у влади има јединства,

„утурао се између министара, раздвајао их у пословима, везујући свакога само за своју вољу". Ако би затекао два министра у разговору, одмах би још с врата запитао: „А, шта сте то разговарали?"[1] Министарске састанке и договоре којима не би и он био присутан, није трпео. Такве састанке министри су крили од њега, скупљајући се по виноградима, тобоже „на ћевап". Ниједног члана владе није много марио, и ниједном се није поверавао. Још је највише ценио министра унутрашњих дела Јеврема Андоновића; остали министри чинили су му се недорасли свом задатку. Према шефу владе Владану Ђорђевићу био је споља љубазан; уствари није марио ни њега, јер је држао да је Ђорђевић више одан његовом оцу него њему самом. Ђорђевић је волео да се хвали како пада на нос од посла, и како је упропастио здравље „у служби краља и отаџбине". Међутим, Александар је с потсмехом писао својој пријатељици Драги Машин, да је Ђорђевић болестан само стога што се на дворским ручковима редовно преједе. Он му није изгледао ни врло озбиљан ни врло паметан, и једном га је чак назвао „надутим сваштарем".

Краљева неискреност и притворност према министрима прелазила је обичну меру. Крајем 1898 он је спремао промену владе; нова влада била би састављена од „способних људи без разлике страна-

[1] Живановић, IV, 195.

ка", под председништвом „дворског радикала" Мих. Кр. Ђорђевића. За све то време, докле му је спремао пад, краљ је обасипао Владана Ђорђевића знацима свог поверења. Ђорђевић није имао ни појма о краљевим намерама, и још се чудио свом шефу пресбироа, што је пропустио опорећи вести бечке штампе о нашој министарској кризи.

Краљево понашање према министру финансија Вукашину Петровићу такође је било карактеристично. С пролећа 1900 београдски трговци јако су се ускомешали због пореза на зараду, који је на њих ударен. Да би одвратио од себе гнев трговаца, краљ пусти преко својих људи глас у чаршију, да ни он не одобрава Петровићу што је тако оптеретио трговце. Петровић онда поднесе оставку, али краљ га склони да оставку повуче, и изречно му обећа да ће једној трговачкој депутацији, која се јавила за аудиенцију, ставити у изглед, само у општим изразима, неко олакшање. Кад је депутација изашла пред њега, он је стао говорити о попусту од 45 до 50%. У исти мах, дворски лист „Мале новине" оспу ватру на Петровића. Петровић поднесе оставку и по други пут, али га краљ и овог пута, истина мало теже, одговори од оставке. Петровићу је остало жао на краља, и он се јадао пријатељима да је краљ непоуздан, колебљив, па чак и нелојалан.

Краљ је радо збијао шалу с људима: „некако је гледао цео свет и све људе са некакве комен-

дијашке стране. На једном се устављао краљев поглед што је ћелав, на другом што се овако или онако држи". Као на остали свет, краљ је гледао и на министре: једном од њих „рекао је у свом обичном шаљивом тону, да би га дивљаци у сласт појели, како је пун и округао".[1] О њиховом личном достојанству није водио рачуна. Уврећен од краљевог секретара једним писмом „какво ваљада никада досада није написао један државни чиновник шефу владе ни у којој држави",[2] Владан Ђорђевић поднео је оставку. Шта му је краљ одговорио? Окренуо је све на шалу, и запретио Ђорђевићу затвором од петнаест дана, ако не повуче оставку.[3] И Ђорђевић ју је повукао, без иједне речи извињења од краљева секретара. Без искрености и пријатељства према својим министрима, краљ није ни сам од њих очекивао искрености и пријатељства, и само новчаним поклонима у једном или у другом виду гледао је да их привеже за себе. Министру председнику давао је новаца за ручкове и забаве, министру просвете за лечење очију, министру финансија за покривање некаква мањка његова брата. Иако је привидно према министрима био учтив и љубазан, у целом његовом понашању ипак се осећало неко непоштовање и омаловажавање.

[1] Живановић, IV. 193.
[2] Властите Ђорђевићеве речи.
[3] Ђорђевић, III, 156, 162.

Пошто је, с једне стране, спречио образовање скупштинских клубова и узео на себе сама претходно обавештавање Скупштине, — и пошто је, с друге стране, спречио министарске договоре и радио сам са сваким министром понаособ, краљ Александар уздигао је политички значај двора изнад политичког значаја владе и Скупштине. Сви су се важнији послови свршавали непосредно с краљем, и чинило се да дворска канцеларија постаје прва власт у земљи као у доба кнеза Милоша.

II.

Докле је Александар прикупљао код себе сву грађанску управу, Милан је прикупљао сву војну управу. Постављен за команданта активне војске, он је унео сав свој краљевски углед у ту дужност; под његовом управом, војска се начинила држава у држави; биле су, тако рећи, две владе: једна на Теразијама, где су се налазили двор и главна министарства, — друга у београдском граду, где су се налазиле канцеларије Команде активне војске. Чланови владе нису се смели мешати у војна питања, — на пример нису смели претресати војни буџет и постављења у војсци. Утицај војске, напротив, осећао се и у грађанској управи и у грађанском животу. Грађанске власти потпуно су стављене у службу војске, и морале су њене послове свршавати пре свих осталих. Власт војне команде над резервним официрима проширена је:

они су стајали под њоме и онда када нису били под заставом. Ако би који резервни официр у свом обичном грађанском животу онезадовољио чиме било краља Милана, њему се одмах поручивало да он није само грађанин него и официр, и да као такав одговара пред војном командом. Један новинар, због некаквог написа који се није свидео краљу Милану, добио је наредбу да му, у униформи резервног официра, изиђе на рапорт. Неки млађи напредњаци и радикали који су писали и говорили против режима од 11 октобра, били су као резервни официри позвани на војну вежбу на неодређено време. Закон није знао за овакве појединачне позиве резервиста, него само за позиве по групама, али по схватању краља Милана, резервни официр био је прво војник, па онда грађанин, — и зато је и у грађанском животу стајао под надзором војне команде, која га је могла позивати на војну вежбу и појединачно на име казне.

Не само резервни официри, него и обични грађани опомињани су стално на своје војне дужности; ради тога је, између осталог, уобичајено да се војна застава проноси свакодневно уз музику улицом. Из Команде активне војске ширио се један касарнски дух, који је требао да ојача код грађана свест о војним дужностима, а ослаби свест о грађанским правима. У војсци су били одушевљени краљем Миланом; грађанство је осећало његову команду као једно стезање колико осиono толико и непотребно.

Као све врло јаке организације, тако је и Команда активне војске тежила за проширењем делокруга. Она је тражила да се у њен делокруг пренесе питање о насељавању јужне границе, пошто је оно било у вези са чувањем и сигурношћу границе. Исто је тако захтевала да се њој повери и управа над нашом школом и црквом у Турској, пошто се кроз школу и цркву унеколико припремало земљиште за доцнију војну радњу. И сам краљ Александар био је узнемирен овом тежњом Команде активне војске да приграби к себи послове грађанске управе.

Између Александра, свемоћна у грађанској управи, и Милана, свемоћна у војној управи, публика је чинила упоређења. Милан је мање мислио на жене и новац него раније; постао је озбиљнији и вреднији, и одликовао се у војној управи одређеношћу погледа и одлучношћу извођења. Његов снажни замах оскудевао је његовом сину. Поред све своје ране зрелости и поред свег свог мудровања, он је био човек осредњих духовних способности. Обазривији, а млитавији од Милана, он је чинио мање погрешака од њега, али је постизавао и мање успехе. Према Милану, који је био сав пламен, и имао нечега чаролиског, Александар је изгледао неисказано хладан и прозаичан. Отац је био још младић; син је био већ старац.

Како су се њих двојица слагали између себе? У погледу општег политичког правца слагали су

се потпуно: обојица су били подједнако уверени о потреби таквог режима као што је био режим од 11 октобра. У питањима методе они су се због разлике темперамента разилазили. Плаховит и борбен, Милан је јуришао на противника и хтео да га сатре. Потуљен и сплеткаш, Александар је покушавао да изигра противника. Александар је предао војску свом оцу, али је тим суревњивије задржавао грађанске послове за себе. Он није саопштавао Милану све своје планове и намере; није му давао да намешта своје људе по државној служби, — и одвајао је оштро своје присталице од Миланових. Између два краља долазило је на личним питањима до честих и жестоких сукоба; неки пут љут на сина, Милан је одлазио у гостионицу на ручак. Односи између њих двојице нису били онако складни како је споља изгледало. Александар није мислио да кида с Миланом, али је тежио да га затвори у што тешњи круг чисто војних послова. У том погледу значајно је да је сваки покушај проширења делокруга Команде активне војске ударао о његов отпор.

III.

Ни краљ Милан ни краљ Александар нису радо гледали крај себе самосталног човека, и тежили су да начине од министара своје секретаре. Краљеви су одлучивали, министри само извршивали. Владан Ђорђевић стајао је код краљева нешто

боље од осталих министара, али и он је више имао положај врховног старешине дворске канцеларије него првог министра.

Ђорђевић је имао велику радну снагу и необичну даровитост, али више за техничке него за политичке послове једног министра. Био је брз и неуморан на послу, умео да пише, умео да говори, умео да представља, — био добар и за рад у канцеларији, и за препирке у Скупштини, и за мисије на страни, па чак и за банкете и параде. У најбољем смислу речи, био је „употребљив за све“, и краљеви нису могли наћи подеснијег министра за разрађивање и извршивање својих наредби.

Његови другови у влади жалили су се на једну његову махну која му је, поред све његове бистрине и вредноће, сметала да буде добар министар. Та се махна састојала у томе што је према краљевима био претерано послушан, — послушан тако као да би им био ордонанс, а не министар. У историји свог министровања коју је сам написао, Ђорђевић, напротив, истиче своју несавитљивост према краљевима, и као доказ наводи оставке које је у више прилика подносио. Занимљиво је, међутим, да је све те оставке, под једним или другим изговором, тргао натраг. Дурновит и сујетан, он је, обично, давао оставку онда кад би му се учинило да краљеви нису према њему пажљиви, — и зато је једна њихова лепа реч била довољна да оставку исто тако лако повуче као

што ју је лако и дао. У великим политичким питањима он је готово редовно попуштао краљевима; ово је после објашњавао тиме што је као резервни официр био научен на војничку покорност према краљу. У једној прилици чак је наговештавао да би, у цивилу, био може бити отпорнији, али се случајно десило да је пред краља изишао у униформи санитетског пуковника. Војнички обучен, он је морао на све краљево наређивање одговарати по војнички: „Разумем!“ На овај наиван начин Ђорђевић је признавао и сам, да му је пред краљем недостајала она самосталност коју је као одговорни министар требао да има.

Његови противници нападали су га као врло властољубива човека који врши све што му се нареди само стога, што зна да ни краљ Милан ни краљ Александар не трпе својеглаве министре. Ђорђевић је бесумње био врло властољубив, али његова послушност према двору не објашњује се само његовим властољубљем. Треба узети у обзир још и један његов интелектуални недостатак. Тај човек тако бистар и тако даровит био је готово потпуно лишен суда. Он није мислио својом главом. Врло упечатљив, врло способан да уђе у туђе мисли и да их даље сам развија, он је своје погледе обично примао од оне средине у којој се кад кретао. Да би и себи и другима посведочио своју оригиналност, он је у изражавању тих позајмљених идеја био тако одсечан, тако безобзиран, тако захуктан као што то само један нововерник може да буде. Нешто од тог његовог претеривања које је требало да прикрије његову оскудицу оригиналности, опажа се и у његовом стилу, који обилује суперлативима и усклицима, и у коме се неки пут слабост разлога спаја с великом живошћу, управо дрскошћу израза. Дух несамосталан, Ђорђевић је пред идејама које су долазиле од крунисаних глава био за један степен још упечатљивији и некритичнији него иначе. Његова послушност према двору није потицала само од нечврстине карактера, него још и од духовне неоригиналности: она је била пола послушност пола подражавање.

Иако је мало имао стварне власти, Владан Ђорђевић радо је давао себи изглед осионог господара. Тежак и гојазан, он се љуљао улицом сав надут од силе и господства, није одговарао на поздраве, или би само дотакао палицом обод од цилиндра. На своје чиновнике осећао се као каплар на рекруте. У Народној скупштини, иако је то била једна од најпослушнијих скупштина, имао је, по речима аустриског посланика, држање звероукротитеља, као да се налази у једном револуционарном скупу који само један диктатор својим гласом, својим покретом, својим бичем може савладати. На државним свечаностима, у пуковничкој униформи, сав блистав од силног ордења, прсат и напућен као человоћа војне музике,

он је одмах падао у очи. Нико у режиму од 11 октобра није толико свраћао пажњу на себе нити дизао толику грају. Збуњена његовим бубњима и таламбасима, публика је уобразила да он носи цео режим на својим плећима, — и називала га је чак нашим Стамболовом.[1]

IV.

Режим од 11 октобра био је чврст и строг. Свет је не само поштовао власт, него је се и бојао. Наредбе њене вршиле су се брзо и тачно. Реда је било. Хајдучија скоро ишчезла.

Режим од 11 октобра није био популаран. Немајући више да се боји ни штампе ни Скупштине, власт се осилила. Народ се нарочито жалио на кметове, који нису више бирани него постављани, и који су знали да, докле је полиција с њима задовољна, народ им не може ништа. Друго зло од кога је народ патио под режимом од 11 октобра, били су велики намети. Порез на сељака, истина, није повећаван, али је прирез непрестано растао. Основне школе пребачене су са државног буџета на окружни, што је изазвало пораст прireза за два милиона и више. Из прireза покривали су се издаци свих нових привредних установа створених Ђорђевићевом владом. Из прireза се издржавала, облачила и наоружавала стална полициска жандармерија. Из прireза су се зидале нове ка-

[1] В. прилог IX.

сарне, и све те многобројне прирезе плаћао је један исти народ.

У рудничком округу, полициска власт склонила је окружну скупштину да сагради краљу дворац код Таковског грма. Откупљено је од околних баштиника десет хектара земље за дворац; за грађевину је издато 100.000 динара, а за намештај 60.000. Песак и остали материал вукао је народ кулуком, и вредност кулучких надница процењена је на 50.000 динара. На Таковски дворац дизао се народни вапај као некада на Јеринино Смедерево.

Говорило се да се чиновништво, чим је угушен надзор јавног мнења, стало кварити. Кварења је, бесумње, било, али не тако много. Највише се викало на министре, као да су они диспозициони фонд и кредит на канцеларискe трошкове развукли на своје личне ствари. Стоји то да су они одатле плаћали дипломатске ручкове, министарска кола и коње итд., — али ти издаци нису спадали у њихове личне ствари него у трошкове представљања. Њихова је кривица била у томе што су на потребе представљања трошили, путем вирмана, више него што су по буџету смели: то се може сматрати као распикућство, али не и као кварење. Има два случаја која треба нарочито поменути. (1) Случај министра просвете Андре Ђорђевића, коме је лечење очију у Бечу плаћено из диспозиционог фонда. Ђорђевић је отишао у Беч на краљево наваљивање, уверен да трошкове

његова лечења краљ узима на себе. Краљ, без његова знања, пребацио је те трошкове на диспозициони фонд. — (2) Брат министра финансија добио је из диспозиционог фонда једну повећу суму, отприлике онолико колико је био и неки мањак који је он имао да покрије. Помагати државним новцем неуредном чиновнику да накнади штету учињену држави, то је доиста било нешто јединствено. Али и ова ствар учињена је са знањем краљевим. Он је намерно гурао министре у неисправности и злоупотребе, „да би их имао у џепу". Кварење, уколико га је било под режимом од 11 октобра, имало је свој узрок у краљу Александру, који је у кварењу као и у насиљу гледао једно средство владе.

Режим од 11 октобра растурио је политичке странке. Навике и укус политизирања нису одједном искорењени, али многи неборбени људи одбили су се од политике, када су видели да власт гони политичаре. Извесно политичко стишавање настало је. Говорило се да је страначка борба млаћење празне сламе и да ваља гледати своја посла.

Под режимом од 11 октобра нису страдале све странке подједнако. Напредњаци и либерали прибили су се уз владу — ако не сви, а оно њихов већи део. Радикали су остали једини противници режима. Бити противан режиму, сматрало се терати опозицију самом краљу. Краљ Александар

називао је радикале опасном антидинастиском странком, и хтео их све истерати из државне службе. Чиновници не само нису смели гласати за радикалне кандидате (гласање је било јавно), него нису смели одлазити ни на радикалне забаве; неки од највиших чиновника бачени су у пенсију, чим се чуло за њихово присуство на једној радикалној забави. Било је примера чак да су чиновници отпуштани само због дружбе с радикалним првацима. Радикални лист „Одјек" изилазио је с муком; његови су уредници често затварани, и његово изилажење често забрањивано. Око књижевног листа „Звезда", под уредништвом Јанка Веселиновића, окупило се неколико млађих радикала, који су заобилазним путем алузија и алегорија нападали на владу. То прикривање политике књижевним завојем био је знак да отворена новинарска борба против владе није више могућна.

Радикална опозиција, искључена из Скупштине, а спутана у штампи, ударила је потајним каналима и прибегла недопуштеним средствима. Она се ухватила за рускога посланика Жадовскога, и преко њега, који је њена казивања примао дословно, оцрнила у Петрограду режим од 11 октобра као најстрашнију тиранију коју је Србија запамтила. Радикали су радили на прекиду дипломатских односа између Русије и Србије; по њиховом уверењу, такав неуспех на пољу спољашње политике Ђорђевићева влада не би преживела. Уместо пре-

кида српско-руских односа дошло је до опозивања Жадовскога: то је био тежак удар за радикале, којима је Жадовски био главно оружје против режима од 11 октобра.

Ђорђевићева влада, која је стегла домаћу штампу, није могла исто тако стегнути и страну. Француски листови, надахнути руском дипломатијом, били су од првог дана рђаво расположени према режиму од 11 октобра, и радикали су могли против тог режима чак у „Temps'y" писати. Главни посредник између радикала и француске штампе био је Милован Миловановић, професор права, члан Симићеве владе, и један од сарадника „Одјека". Српска штампа у Угарској, Хрватској и Далмацији, нешто под утицајем радикала нешто под утицајем кнеза Николе, нападала је из дана у дан династију Обреновића, износећи против ње и лаж и истину. Од времена на време јављали су се памфлети, који су штампани на страни, и убацивани у Србију кријумчарским начином. У једном памфлету штампаном у Берлину, под насловом „До лудила!", говорило се о краљу Александру као о тврдоглавом блесану који болује од кичмене мождине. У другом памфлету, „Демон Србије", изобличен је краљ Милан. За полазну тачку је узето његово писмо краљици Наталији писано крајем 1892, које га је показивало у ружној боји и као владаоца и као човека. Милан је у томе писму причао надугачко и широко о својим коц-

карским дуговима, заложеним драгоценостима, и женским историјама. Рекао је између осталога и то, да краља Александра ваља учити да не верује Србима, и да свој спас тражи у женидби са богатом туђинком. На основу тога писма, писац „Демона Србије" цртао је Милана као потпуну моралну пропалицу, која злоупотребљује положај краљева оца и вуче собом краља и Србију у бездан. „Демон Србије", штампан у 50.000 примерака, растурио се по целој земљи. Његов писац био је један од млађих радикала, београдски адвокат Љубомир Живковић.

Било је још два три памфлета ове врсте. Кроз све њих провлачила се иста мисао: династија Обреновића почела се изметати; она нема више ни родољубља ни морала; решена да преда и прода земљу Аустрији, она је постала опасна за народну будућност, — противу ње је све, чак и буна допуштена.

Новинарски чланци и памфлети који су излазили на страни противу режима од 11 октобра, садржавали су неки пут очигледне неистине и претеривања. На пример да је Милан дошао у земљу са намером да дигне неколико милиона; да је у влади одлучено уступање шума и железница Аустрији; да је Милан намеран збацити законитог сина Александра и посадити на престо ванбрачног сина Обрена; да је стање у земљи горе него икада, и да народ само чека једнога вођа који ће га повести у буну.

Сликајући овако црним бојама стање у Србији, противници режима од 11 октобра хтели су, како изгледа, спречити закључење зајма, и сломити режим на финансиским тешкоћама. Хтели су, исто тако, пробудити код народа сумњу у трајашност режима и охрабрити га на борбу. Најзначајније било је то, да је уз Милана све више нападан и Александар, и да се као крајњи циљ борбе противу режима од 11 октобра све јасније означавала промена династије.

У овим нападима стране штампе радикали су узимали великог учешћа, али нису били њихови једини покретачи. За Карађорђевића се не да утврдити, али за кнеза Николу је сигурно, да је делао упоредо с радикалима. Иако су кроз страну штампу претили буном, радикали нису чинили никакве припреме за буну. Крајем маја 1898, на састанку београдских чланова радикалног главног одбора, одлучено је да се народ позове да не плаћа више порез. Ова одлука није извршена: пошто су је донели, београдски радикали тргли су се од ње.

Ђорђевићевој влади светило се што је слободну штампу угушила. Спречавајући отворене часне нападе домаће штампе, она је навукла на себе подмукла клеветања страних написа, који су се кришом уносили у земљу, и од којих је било тешко бранити се. Да би умањила дејство напада стране штампе, Ђорђевићева влада нагонила је домаћу штампу да режим од 11 октобра хвали и велича. У страној

штампи, наше стање описивано је као никада горе; у домаћој штампи, описивано је као никада боље. У страној штампи, пљувало се на Милана и Александра; у домаћој, кадило се обојици. Ово залагање домаће штампе за режим од 11 октобра није начинило никакав утисак на страни, јер се знало да домаћа штампа није слободна. Лишена слободе, домаћа је штампа била неспособна да напада владу, али исто тако била је неспособна и да је, у случају потребе, брани.

Укратко, режим од 11 октобра изгледао је овако. Сва власт у двору, — али у двору два краља: један, господар грађанске власти; други, господар војске; обојица подједнако самовољни, и један према другоме неповерљиви. Министри покупљени са разних страна, без међусобног јединства, више краљеви секретари него прави министри, са једним председником који само глуми шефа. Скупштина, изабрана под полициским притиском, навијана у своме раду лично од краља, начињена простом машином за изгласавање закона. Политичке странке растурене. У земљи ред и рад, али испод тога реда и рада потајно незадовољство народа због велике стеге и тешких намета. Главна радња опозиције пребачена преко границе, у страну штампу, са непрестаним нападима на владу, који се све више обрћу и против династије.

ГЛАВА X.

ИВАЊДАНСКИ АТЕНТАТ.

I.

На Ивањдан 1899, око шест и по по подне, краљ Милан са својим ађутантом, мајором Николом Лукићем, враћао се у отвореним колима из града. На улазу кнез Михаилове улице, неки непознат човек избаци четири револверска метка у правцу његових кола. Краљ је окрзнут само мало по плећима, а ађутант рањен лако у раме. Одмах после два прва метка, краљ Милан је искочио из кола још у покрету, и пао ничице на земљу. Иако већ рањен, мајор Лукић такође је искочио из кола, и с исуканом сабљом повијао атентатора.[1] Атентатор је побегао чак до савског пристаништа, скочио у воду, али је одмах био извађен.

Атентатор се звао Ђура, управо Стеван, Кнежевић; рођен је у Босни, и имао двадесет пет го-

[1] Овако по казивању самога краља Милана, в Ђорђевић, II, 308. Има казивање једног очевидца, да краљ Милан није пао на земљу него је чучнуо иза кола, и да је Лукић с исуканом сабљом остао у колима.

дина. Служио је војску, и био неко време запослен у краљевом купатилу на Сави. По изласку из војске, примљен је у ватрогасну чету београдске општине. У тренутку атентата био је без службе. Није имао никаквих личних побуда за атентат. Чинио је утисак простог и тупог човека, који је могао бити свачије оруђе. Али чије?

Краљ Милан, чим се подигао после свог пада из кола, стао је пред искупљеним светом викати, да зна „да су инспиратори овог насртаја на његов живот Пашић и његови другови".[1] У том тренутку, Кнежевић ннје био још ни ухваћен, а камоли саслушан.

Први испит над Кнежевићем учињен је у управи града. Његова казивања управник Риста Бадемлић саопштавао је у двор, парче по парче, телефонски. Све наредбе то вече полиција је добијала непосредно из двора. Министар унутрашњих дела Јеврем Андоновић отурен је на страну као сувише „тром" за овако изузетне прилике. Према првим исказима Кнежевићевим, његови наговарачи били су пенсионисани пуковник Влајко Николић и начелник округа подринског Живко Анђелић. О учешћу радикалних првака у атентату није се имало никаквих наговештаја. Али, према Милановом већ створеном уверењу да су атентат припремили Пашић и другови, — из двора је још то вече наређено да се затвори Пашић и сви они радикални

[1] Ђорђевић, II, 308.

прваци који су се у последње време истицали својом опозицијом, као Коста Таушановић, Стојан Протић, Љубомир Живковић, прота Милан Ђурић.[1] Затварало се просто по непровереним утисцима и произвољним нагађањима краља Милана: мислило се, главно је не дати радикалним првацима да умакну; докази ће се већ после наћи.

У хартијама притворених радикала било је несумњиве потврде, да они осуђују режим од 11 октобра и да су непомирљиви противници Миланови, али није било доказа да су учествовали и у атентату. Милан је остајао при своме, да су радикали прави проузроковачи атентата, да о томе мора имати доказа, али да се до тих доказа не може доћи обичним путем. Ваља прогласити ванредно стање и преки суд. „Наш свет се боји преког суда, па ће већ са тога похитати да даје доказе, које сада у редовним приликама крије".[2]

Преки суд употребљавао се обично противу хајдука и противу буне. Истина, 1868, убице кнеза Михаила стављене су пред преки суд, али то је било стога што је намесништво малолетног кнеза Милана држало да без застрашивања не може спасти династију Обреновића, од које је остао само један четрнаестогодишњи дечко. После неуспелог атентата Кнежевићевог, положај династије није био

[1] Наредба за Пашићево затварање издана је, како изгледа, још пре него је Кнежевић и саслушан.

[2] Ђорђевић, II, 327.

очајан као после погибије Михаилове. Њен положај био је исти онакав какав 1882 после неуспелог атентата Јелене Марковић. Тада преки суд није заведен.

Министри су осећали сву неприличност преког суда, и бојали се рђавог утиска који ће он учинити не само у земљи него и на страни. Они су се колебали неколико дана, али под притиском краља Александра и краља Милана морали су најзад пристати на преки суд. Министри нису ни иначе имали отпорности према краљевима, — најмање пак сада када су краљеви били у пренадраженом стању и недоступни разлогу. Ипак министри су успели да се надлежност преког суда ограничи на град Београд и округ подунавски, уместо да буде проширена на целу земљу, како су у први мах краљеви тражили.

Краљ Милан је био дубоко уверен да су радикални прваци умешани у атентат, и то као оруђа Русије, која је одлучила да га пошто пото смакне. Ако он одмах после атентата не утуче радикалну странку у главу, Русија ће се послужити њоме и за друге атентате, који ће се ређати све дотле докле један не успе. Од њега није захтевати да стоји непрестано на нишану Русије. Ако не може згазити Русију, може згазити њена оруђа, радикале: њих бар држи у рукама. Преки суд узбуњује може бити нежније савести, али кад његови противници, који су противу њега употребили једног убицу, не бирају средства, зашто би их бирао он?

Указ о преком суду начинио је и у земљи и на страни рђав утисак. Мислило се да је преки суд установљен стога што се против притворених радикала нема озбиљних доказа. Из тога се даље изводило да је атентат само изговор за обезглављивање радикалне странке. Међу радикалима се говорило да је цео атентат удешен од самог Милана, да би се оправдале крајње мере противу њихове странке. Они су пустили у страну штампу вест да је Кнежевић Миланов најамник, који је само привидно гађао, и да уствари нити је Милан окрзнут, нити његов ађутант рањен.

Какав је утисак указ о преком суду начинио на страни, може се судити по томе што су једнога дана од 84 страна листа која су стигла у Београд, забрањена 42, — дакле, равно половина. У нападању и грдњи краља Милана предњачили су руски листови; одмах за њима, због тадашњег руско-француског пријатељства, долазили су француски листови. Аустро-угарска штампа држала је страну Милану, али ни она није одобравала преки суд. „Пестер Лојд“ писао је: „Ванредно стање са повратном силом у једној правној држави јесте бесмислица и изгледа не као последња помоћ, него као дело некога који пати од лудила гоњења. . .“ Енглеска штампа, која је узинат Русима била прилично наклоњена режиму од 11 октобра, слагала се с аустро-угарском штампом. „Тајмс“ је писао: „Ма да се не може спорити да прави кривци треба

да искусе сву строгост закона, ипак се јавља зебња да српска влада не употреби ову прилику за стварање кривица и подметања велеиздајничких намера у највећим размерама. Велика би погрешка била учињена, ако би се, без најубедљивијих доказа, цела једна странка, која је толико пута била на влади, жигосала као краљеубилачка. . .“

Укратко, за свој покушај да судским путем сатре радикализам, краљ Милан није добијао окуражења ни из Беча ни из Лондона. Он је сам себе запетљао. Да би лакше доказао кривицу радикала, он их је ставио пред преки суд, али на страни нико, чак ни међу пријатељима краља Милана, није веровао у непристрасност преког суда; чим се чуло да ће такав суд судити радикалима, то се узело као знак да о њиховој кривици нема правих доказа. Требало је, као што је рекао „Тајмс“, изнети „најубедљивије доказе“, ако се хтело да осуда радикала, и поред прекога суда, буде одобрена од европског јавног мнења. После указа о преком суду краљ Милан отежао је себи, уместо да олакша, доказивање радикалне кривице.

II.

Ислеђење по делу атентата трајало је нека два месеца. Било је знакова да је атентат удешен од руске тајне полиције, која је имала седиште у Букурешту, и чији се делокруг простирао на цео Балкан. Тајна полиција царистичког режима слу-

жила се нихилистичким методама, и имала је не само сву бесавесност нихилиста у избору средстава, него и сву њихову вештину у заметању трага. Наши иследници, који су свој занат испекли ислеђујући кривице сеоских пустахија и паланачких лопова, нису били дорасли за борбу с руском тајном полицијом, која је представљала највишу интелигенцију злочина. Краљ Милан држао је да само он може похватати њене трагове, који су ишли вијугавим и испреплетаним стазама, и све испод земље. Он је имао машту великоварошког полицајца, био у стању на основу два три факта склопити цео догађај. Али, кад је ушао у ствар, он је видео да полициска машта није довољна; требало је још и пара; без новаца, и то великих новаца, подаци о тајној позадини атентата нису се могли прибавити. Наша влада није имала нарочити кредит за ислеђење атентата; испрва се грицкао диспозициони фонд министарства иностраних дела; кад се видело да то не иде, отворен је решењем министарског савета нарочити кредит за подмиривање ванредних трошкова изазваних атентатом. Кредит је износио 100.000 динара, — и са тим парама, које нису биле велике, краљ Милан, као врховни иследник, почео је лов на руску полицију.

Још пре него је ислеђење завршено, — тако рећи сутрадан после атентата, настало је гоњење радикала у маси. Поред оних радикала који су притворени, био је велики број других на које је

власт била кивна, али их није хтела спроводити суду, него је свршавала с њима кратким административним путем. Они су отпуштани из службе, осуђивани на домаћи затвор, протеривани из земље. Осуђивање на домаћи затвор и протеривање из земље вршено је без писменог решења, усменом поруком полиције. За отпуштање из службе пристанак надлежног министра није се тако рећи ни тражио. Указ је био написан у двору, краљ га је потписао, и тек онда позивао се министар да га премапотпише. И министар га је редовно премапотписивао, јер, по речима Владана Ђорђевића, премапотпис није се могао одрећи „већ готовом указу који је краљ већ потписао“.[1]

Ситнији радикали отпуштани су из службе и стављани под полициски надзор, који је некипут ишао до домаћег затвора. Крупнији радикали уклањани су из земље. Бивши радикални министри и саветници добијали су, као какве скитнице, полициску наредбу да у одређеном року морају отићи из Београда. За кратко време, у Бечу се створила читава насеобина радикалних избеглица. И пошто их је све отерала у Беч, наша полиција стала се бринути да они, прикупљени и озлојеђени, не кују ту неке завере.

Шта је било с оним радикалима који су после атентата позатварани? У Србији се шапутало, а на страни отворено писало и говорило, да се с

[1] Ђорђевић, II, 554.

њима поступа нечовечно, и да се они свакојаким мукама принуђавају на признање кривице коју нису учинили. У стране новине продрле су такве страховите приче о зверствима београдске полиције да је изгледало, да ће чак и турска зверства над Јерменима, о којима се тих година много говорило, бити бачена у засенак. На пример један чешки лист јављао је како се сваке ноћи, по личној наредби краља Милана, баца у Дунав по неколико затворених радикала: то је изгледало исто тако језиво као она потопљавања која је вршио Карије у француској револуцији.

По причању самих притвореника, њима доиста није било лако, и ево у чему су се њихове муке састојале.

Постељне ствари сваки је притвореник морао сам себи набавити. Ко је имао породице или пријатеља, тај је имао и постељних ствари; иначе све време притвора одлежао је на даскама или на бетону, према томе да ли је био смештен у обичну собу или у бетонску ћелију. Првих дана више или мање сви су притвореници лежали на даскама или на бетону, јер и они који су имали породицу у Београду, нису могли првих дана добити везу с њоме.

Као с постељним стварима, тако је било и с храном. Ко је имао некога да му шиље храну из вароши, тај се хранио како тако (ни тај се није хранио сасвим добро, јер су чувари имали наредбу,

да му од свега јела само једно дају; све остало задржавано је за жандарме и њихове старешине). Коме се храна није слала из вароши, тај је имао да живи о пола хлеба што му је полиција дневно давала, — и то тако за све време притвора, који је трајао два месеца и дуже.

Неки притвореници, не сви, жалили су се да нису имали довољно воде, — чак првих дана нису је имали никако. Како изгледа, већина притвореника добијала је довољно воде; вода је ускраћивана само онима које је полиција хтела мучењем натерати на признање, или онима који су се споречкали са чуварима.

Најгоре је било прва два три дана, када су притвореници били остављени и без постељних ствари и без хране и без воде. После се њихов положај поправио, премда је и тада било притвореника који су лежали на голом бетону и живели о пола хлеба. Они притвореници који су сматрани за сумњиве и опасне, одмах су оковани у тешко гвожђе. И сада треба замислити, тих првих најгорих дана, једног притвореника стегнутог у синџир, на голом бетону, без воде на јулској врућини...[1]

Док је у ћелијама управе града било стезања у гвожђе и запомагања од жеђи, Београд је имао свечан изглед, и био пун народа као за време великих државних празника. Светковало се спасење краља Милана од атентата. Куће окићене заста-

[1] В. прилог X.

вама, благодарење у цркви, увече бакљада коју носи „цвет грађанства“, па онда депутације из престонице и из унутрашњости, које, кад су једном почеле, нису више престајале. Није било тога реда, тога позива, тог удружења које се није осетило побуђено, или коме није било наређено, да пошље депутацију. У депутацијама виђали су се не само напредњаци и либерали, него још и радикали, и то прваци странке, који су хтели тиме одбити од себе сумњу да су и они умешани у атентат.

Краљеви су водили тачно рачуна о томе, ко је долазио на честитање, а ко није. Примали су депутације врло свечано, и држали им свима један исти говор: атентат је дело радикала, и зато ваља бирати између династије, која је створила државу, и радикала, који, радећи против династије, раде и против државе. Опазивши у једној депутацији бившег радикалног министра Михаила Вујића, краљ Милан га је напао због неког његовог приватног писма у коме је стајало од прилике то, да у Србији жари и пали краљ Милан. Модар од гнева, Милан је пиштао; Вујић, који се, у сали пуној света, ипак издвајао својим врло високим стасом у оквиру једног прозора, бранио се покретима руку, јер до речи није могао доћи. Један од династичних трговаца из београдске чаршије довикивао је Вујићу: „Проклет да си!“ Узвик тај прихваћен је још од понеког, и у гужви која је настала, изгледало је да може бити свашта од Вујића.

Поред свих барјака, бакљада, и клицања, — код света, нарочито код млађе интелигенције владало је тешко и суморно расположење. Нико није одобравао атентат, али нико није одобравао ни оно што је после атентата власт чинила. Нико није одобравао нападе двора на радикале, чија кривица још није била судски доказана; нико није одобравао завођење прекога суда, и нико није одобравао нечовечно поступање полиције с притвореницима. О тим нечовечностима причало се много више него што је било уствари, — на пример да притворенике бију ноћу и да се њихов јаук чује чак на улици, да се чине припреме за њихово ослепљивање итд.

Био је пристигао нов нараштај интелигенције који није подносио овакве сверепости: ти млади људи имали су тање нерве него њихови стари, и нису знали за ону фанатичну привржености према династији која је у њихових старих била јача и од обзира човечности. С друге стране, преки суд и помамност краља Милана утерали су неки луд страх у људе; страх је тај обузео и омладину; она није смела изразити гнушање које је према радњи власти осећала, и то неизражено гнушање притискивало ју је страховито... Главна полиција, са задахом пијаце одмах уз њу, са мрачним и зноjавим жандармским лицима на свом улазу, са свим оним тајним шапатом о страхотама и ужасима иза њених сурих зидина, — главна полиција добијала је изглед

једне источњачке мучионице, која нас је стављала у исти ред с Авганистаном и Мароком... Омладина се осећала посрамљена и унижена до испод скота; ако су притвореници подносили физичке муке, она је подносила моралне. Бадава су краљеви говорили да ваља бирати између династије и радикала. За омладину се питање постављало друкчије: њој је изгледало да има да се бира између династије, с једне стране, — човечности и правде, с друге стране. Ово расположење омладине имало је утицаја и на друге. Морална атмосфера, сред које је имало да почне суђење за атентат, била је све мање повољна за династију.

III

Ивандањски атентат изазвао је делимичну промену владе: 30 јула одступили су министар унутрашњих дела Јеврем Андоновић и министар народне привреде Сима Лозанић. Андоновићу су краљеви замерали да се у ванредним приликама после атентата држао више као судија него као полицајац. Тражио се енергичнији човек, и за новог министра унутрашњих дела постављен је Ђорђе Генчић. Генчић је почео свој политички живот у Скупштини од 1889, као један од главних говорника либералне мањине, — мање речит од Рибарца, али насртљивији од њега. За разлику од Авакумовића и Рибарца, он је пришао неутралном режиму од 1894, и узимало се да припада групи

независних либерала коју је предводио Андоновић. Када је 1895 дошло до разлаза између краља Александра и краља Милана, Генчић је, од свих независних либерала, најодлучније стао на страну краља Милана, и његова политичка будућност зависила је после тога од политичке будућности краља Милана. Дарнут Генчићевом одношћу, Милан је имао добро мишљење још и о његовим полицискима способностима, — нарочито, откако је 1894 Генчић као управник Ниша, ухватио неког опасног руског нихилиста. Због тог свог подвига он се чинио Милану сасвим подесан за министра унутрашњих дела после атентата, када је ваљало терати траг руске тајне полиције, којој је, како се мислило, атентатор служио као оруђе. Врло висок, врло кошчат, врло витак, са мргодном черкеском главом, Генчић је имао смеле и брзе начине, и могао бити исто тако врло безобзиран као што је могао бити и велики каваљер. За младости бавио се дуже времена на страни, и то највише у Русији: у његовој спољашњости и држању опажао се један кицошлук и једна кичељивост више туђинска него наша. Имао је доста непријатеља, који су говорили о њему као о опасном лакташу и опсенару, али имао је доста и пријатеља, који су уверавали да је он, поред свега разбацивања, у основи честит и одважан. Сада, на положају министра унутрашњих дела, имао је да покаже од каквог је управо кова.

У министарству народне привреде Симу Лозанића заменио је Живан Живановић. Живановић се бавио доста привредним питањима и имао многобројна познанства у београдској чаршији, али он није из тих разлога начињен министром. Он је узет у владу стога што је био најприснији политички пријатељ Јована Ристића. Ристић је био највеће име међу тадашњим политичарима, и имао за собом неколико деценија борбе и заслуге за династију Обреновића. Двор је, после атентата, осећао потребу да опет привуче Ристића к себи.

Ристић, међутим, био је више мртав него жив. Тога жарког лета, у својој лепој великој кући близу двора, он се гушио од сипње. Иако је целога века живео смотрено и умерено, био је у највећој мери склеротичан; наша сурова политичка борба, у којој је хтео пошто пото одржати прво место, изнурила га је пре времена. Он се примицао крају, и двор је журио да се у тешком положају после атентата користи још последњи пут саветима тога старог пријатеља династије. Један од министара, Вукашин Петровић, имао је дужност да га обилази и да, ако је могућно, од њега обамрла ишчупа још коју мудру реч. Ристић, који је једва говорио, давао је на постављена питања писмене одговоре, и његове цедуље ношене су брже боље у двор.[1] Краљеви су питали, шта да раде с притвореним радикалима; доказа о њиховом

[1] Аустриски посланик видео је оригиналне цедуље.

учешћу у атентату има, али Русија не да њихове главе... Ристићеви одговори били су кратки и немилосрдни. Он је саветовао највећу строгост, и наводио из свог искуства језиве примере... Када је 1878 стрељан Јеврем Марковић, Русија се љутила као и сада што се љути, али та је љутња била, па прошла... После погибије кнеза Михаила стрељано је четрнаест људи, и то је спасло династију... Ристић није био крволок, него човек трезвен, уверен, пун дипломатског такта и вештине, само по крајњој нужди сверeп. Али време у коме је живео, било је бездушно и крваво: време узајамног истребљивања две на смрт завађене династије. На дну његовог искуства сталожило се грко уверење, да у нашем јавном животу сила чини све, и да има тренутака када се мора бирати између двога: или убити или бити убијен. Своју политичку судбину и славу свог имена он је неповратно везао за династију Обреновића; њему се чинило да двапут умире, када је при измаку живота видео династију у опасности, и у последњим врстама које је његова клонула рука могла још написати, командован је онакав плотун какав је раније оборио Јеврема Марковића и убице кнеза Михаила.

IV.

Иследник по делу атентата противу краља Милана, Василије Симић, завршио је своју оптужбу 20 августа; двадесет трећега умро је Јован Ристић, а двадесет седмога почео је претрес код преког суда.

У оптужби се тврдило да је Ђура Кнежевић само оруђе једне завереничке дружине, која је намеравала убити краља Милана, јер је држала да ће онда и краљ Александар морати отићи из земље. За новог владаоца Србије дошао би Петар Карађорђевић.

Кнежевића су наговорили на атентат Влајко Николић, пуковник у пенсији; Петар Ковачевић, чиновник београдске општине; Михаило Димић, ликерција, и неко непознато лице које се, лажно, издавало за Петра Карађорђевића. Кнежевић је са картом Влајка Николића отишао у Шабац начелнику округа подринског Живку Анђелићу, који је такође био у завери. Анђелић му је дао пасош, и Кнежевић је, заједно с оним непознатим, који је код Панчева ушао у лађу, отпутовао у Букурешт. Ту је одведен прво код Антонија Урошевића, железничког гостионичара, па онда у нечији приватан стан, где га је дочекао неки Рус, који му је дао 2000 наполеона у вишецима, — и то 1000 за њега, а 1000 за остале заверенике[1]. Уз то му је дао и нека писма за Влајка Николића. Кнежевић се кренуо натраг заједно с непознатим, који је код Земуна изашао из лађе. Уочи атентата Кнежевић је имао последњи састанак и договор с Николићем, Ковачевићем, Димићем и непознатим.

[1] Ови златници нису нађени ни код Кнежевића ни код осталих завереника. Напротив, Кнежевић је у тренутку атентата био без новаца.

Тај круг у коме се Кнежевић кретао, није ни бројем ни важношћу својих чланова био довољан да сам понесе цело велеиздајничко предузеће. Иза тог првог круга завереника морао је постојати и један други, много шири. Тај други круг чинили су несумњиво радикални политичари. Од 11 октобра 1897, радикали су узели непријатељски став према династији. Њихов „Одјек“ забрањен је не мање него тридесет и пет пута због увреде краљева и због дражења народа на непослушност. Велики број брошура који се после 11 октобра почео штампати на страни противу династије, морао је свакоме пасти у очи; те брошуре справљане су махом у радикалној кујни. Једну од њих, „Демон Србије“, где се за краља Милана вели да је „најневаљалији човек, до костију покварен“, ту брошуру писао је главом Љубомир Живковић, власник „Одјека“. Код појединих радикалних првака нађена су приликом претреса писма, скице чланака, забелешке у којима се о краљу Милану говори готово на исти начин као и у поменутим антидинастиским брошурама. Што је још важније, нађена је одлука београдских чланова радикалног главног одбора од 28 маја 1898, да се народ подстиче на неплаћање пореза: подстицати народ на невршење једне од основних грађанских дужности, то је већ почетак буне. Најзад, ухваћен је и неки Димитрије Крезовић, из Плеваља, повереник Петра Карађорђевића и Ранка Тајсића, који је донео ра-

дикалним првацима поруку с Цетиња, да се спреме за буну, јер ће ускоро црногорске чете упасти у Србију. Крезовић је наводио да су пред њима појединн радикални прваци предсказивали скору буну и Миланову погибију.

Поред атентатора Кнежевића и његовог ужег друштва, коме су припадали Влајко Николић, Петар Ковачевић, и Михаило Димић, државни тужилац оптуживао је још и ове радикалне прваке: Ранка Тајсића, проту Милана Ђурића, Љубомира Живковића, Стојана Протића, Косту Таушановића, Николу Пашића, и Ацу Станојевића. Уз њих је ишло и неколико мање важних личности, међу којима су Димитрије Крезовић, и неки Радомир Милинковић Алавантић имали да представљају карађорђевски састојак завере... Сви ти људи оптуживани су за велеиздајничко предузеће, јер су учествовали у атентату на краља Милана. Милан, истина, није више био владајући краљ, али његовим убиством насилно би се променио „закони ред наследства", а по § 87 Казненог законика, свако предузеће које је ишло на то да се закони ред наследства насилно промени, сматрало се као велеиздаја и кажњавало смрћу.

То је углавном Симићева оптужба. Из ње треба одмах избацити онај део који се оснива на Крезовићевом казивању. Сам Симић у завршном говору пред преким судом, затим Владан Ђорђевић у својим успоменама, па и краљ Александар

у једном приватном писму, обележавају Крезовићева казивања као непоуздана. На суочењу пред преким судом оптужени су одмах ухватили Крезовића у лажи, и он је уопште на све присутне чинио утисак лажног сведока. Владин комисар Настас Антоновић писао је доцније, да је сведоџба Крезовићева била „лажљива", и да на основу ње нико није био осуђен.[1]

У Симићевој оптужби, најубедљивији изгледа онај део који говори о антидинастиским расположењима радикалне странке. Да су радикали сви од реда мрзили краља Милана, и да је писац „Демона Србије" изразио њихове присне мисли и осе-

[1] Димитрије Крезовић звао се правим именом Риста Павић, и није био из Плеваља него из Берана; он је доцније причао Љубомиру Живковићу, да су га Настас Антоновић и Риста Бадемлић, па и сам председник преког суда Лазар Поповић „гонили да терети невине људе"; Антоновић му је чак „давао описе оних људи са којима је имао Крезовић да се суочава" (Живковићев говор у Народној скупштини 23 јануара 1902). Помилован тек после Александрове погибије, Крезовић је учинио „исповест" код Јаше Томића уредника новосадске „Заставе", као да је једне ноћи био одведен из затвора у двор код краља Милана, који му је обећавао златна брда, ако буде сведочио онако како му се каже („Застава", 18-21 јуна 1903) Радикална штампа, која је његове сведоџбе код преког суда сматрала за пресну лаж, примила је његову „исповест" за сушту истину, и осудила је пред судом историје краља Милана на основу исказа тог истог Крезовића на кога се у своје време жалила, да је радикалне прваке пред преким судом сасвим лажно теретио. Ја лично имам утисак да је Крезовић исто тако мало веродостојан у својим „исповестима" као и у својим исказима код суда.

ћања, о томе не може бити сумње. Међу радикалима било је немирних духова који су помишљали на буну и промену династије, и тражили везу с Цетињем, где је Ранко Тајсић већ био избегао. Помирљива политика коју су према двору водили Никола Пашић и Сава Грујић, докле је краљица Наталија била у земљи, изгубила је сваки разлог кад је Наталија отишла, а Милан дошао: од тога тренутка умеренији елементи странке морали су устукнути испред неумеренијих, — утолико пре што ти умеренији елементи нису умели саветовати странци ништа друго него стрпљење и веру у Русију. У новинарској борби вођеној иза границе против режима од 11 октобра главног удела имали су радикали, и у тој борби узиман је на нишан не само краљ Милан него и краљ Александар... Све су то биле опште познате чињенице, и на основу њих државни тужилац могао је с правом закључити, да су у радикалној странци антидинастиска осећања толико набујала да њу није више било тешко навући на пут завере и атентата.

Али ако је оптужба, с једне стране, изнела масу писама и чланака радикалних који су дисали силном мржњом на Милана, она, с друге стране, није могла утврдити везу између радикалних првака и атентатора. Једина личност за коју би се још могло претпоставити да је служила као спона између радикалних првака и Кнежевића, био је пуковник Влајко Николић. Он се познавао са Пашићем: 1893,

када је Пашић био посланик у Петрограду, Николић је био уз њега као војни аташе. У јесен 1898, Пашић и Николић десили су се на истој лађи: Николић је правио излет до Градишта, Пашић је ишао у Пожаревац на издржавање казне по једној штампарској кривици. Да би избегао сусрет с Пашићем, Николић се затворио у кабину. То му није помогло ништа: краљу Милану достављено је да је Николић пратио Пашића. Не испитујући ништа даље, он је дозвао Николића, здерао му пред искупљеним официрима нараменице и одличија, бацио га у пенсију, па му чак и сина истерао из Војне академије. Николић је имао и сувише личног разлога да мрзи краља Милана. Он је познавао атентатора, а познавао је и неке од радикалних првака, и није изгледало невероватно да је атентат удесио он у договору с радикалним првацима. Али ова претпоставка није се дала утврдити никаквим доказима. Николића је теретио само атентатор Кнежевић. Он пак мењао је своје исказе неколико пута, — и једанпут пред преким судом, а други пут пред само своје погубљење, опорекао је све што је рекао против Николића. Између осталога, он је тврдио да му је Николић дао препоруку за Живка Анђелића: та препорука није нађена међу Анђелићевим хартијама. Мишљења о Николићу била су подељена. Полиција га је сматрала за „потмулог хајдука“, који је сасвим кадар да води једну заверу. Његови лични познаници тврдили су

да је то, испод страшног изгледа брката јунака, једна добричина и млитавко. Доцније, кад су радикали дошли поново на власт, и кад је он био добро виђен као жртва Ивањданског атентата, Николић се показао много способнији за канцеларијске послове него за политичке... Ако се одбаци Николић,[1] онда с њиме нестаје свака веза између атентатора и радикалних првака, и тврдња државног тужиоца да је атентат радикално дело, остаје без основа.

Узимамо сада да Николић и радикали нису били умешани у атентат, ко је онда стајао иза Кнежевића? Истрага је утврдила Кнежевићев додир само с оним друштвом из Димићеве ликерџинице, и затим са Живком Анђелићем. Од оног друштва из Димићеве ликерџинице, осем једног јединог, сви

[1] Један полицијски чиновник који је био у управи града кад је доведен Кнежевић, прича ово. Кнежевић, који је сам себе ранио у врат, тешко је говорио, и није хтео ништа да каже. Око њега су се искупили полицијски чиновници и жандармски официри, и навађивали на њега час један час други да каже, ко га је наговорио. Сваки је желео да он први измами од Кнежевића признање, па да одмах отрчи у министарство или може бити чак и у двор на мушгулук. То више није личило на испитивање окривљеног, него на ону грају коју у кавани око играча шаха дижу гледаоци. У тој галами један жандармски официр, капетан Марко Џинџар-Марковић окупи Кнежевића: „Ђуро, кажи наговорио те је Влајко Николић". Ђура, коме је ово задругарско саслушавање морало већ досадити, промрмља најзад: „Јесте, Влајко Николић..." То је био почетак његових исказа против Николића.

остали, по Кнежевићевим исказима, само су га наговарали на атентат; у припремама атентата нису узимали удела. Само један члан друштва, онај који је пратио Кнежевића у Букурешт, био је активнији, али ко је био тај човек, остало је непознато. Кнежевић није му знао име. Полиција, према Кнежевићевим исказима, наишла је на једну личност која се пред атентат врзмала између Земуна и Београда, али траг њен брзо је изгубила. Осем тога непознатога, у оптужби се помињу још две особе које би биле умешане у припреме атентата: једна је Живко Анђелић, начелник округа подринског, а друга, онај Рус који је у Букурешту разговарао с Кнежевићем. О томе Русу, који је стајао ван домашаја наших власти, нема ближих података у оптужници. Анђелић пак нађен је у својој ћелији обешен баш уочи почетка претреса. Пошто полиција није успела добавити ни оног непознатога ни онога Руса, Анђелић је био једини који је суду могао рећи тајну атентата. С његовим ишчезнућем та је тајна постала неразрешива.

Оптужница није осветлила позадину атентата. Она је у ту позадину стављала радикалну странку, али Влајко Николић, који је требао да веже атентатора за радикалну странку, није сам стајао у тешњем додиру с атентатором, иако га је нешто мало познавао. Права позадина атентата, која се кроз оптужницу тек наслућивала, била је тајанствена и мутна. Поред једног непознатог Руса у

Букурешту и једног непознатог Србина који је ницао час у Београду, час у Земуну, а није становао по свој прилици ни у једноме од ова два места, — поред те две магловите личности оцртавала се потпуно јасно и разговетно само слика подринског начелника Анђелића. Тај једини завереник чија се истоветност дала утврдити, нестао је с овог света пре него што је своје друштво одао, и пре него што је објаснио откуда он, представник власти, у завери. Ако су онај непознати Рус и онај непознати Србин изгледали тајанствени, Анђелић је изгледао неразумљив.

У двору се причало да оптужница није потпуна. Поред онога што је у њој изнето, било је и других података, који се из дипломатских разлога нису смели објављивати. Шта се све налазило у том тајном свежњу аката, краљ Милан је саопштио мајору Хрдлички, аустриском војном аташеу. Пре свега утврђена је истоветност оног Руса из Букурешта. То није био нико други него главом пуковник Грабов, шеф руске тајне полиције за Балкан. Снимљен је његов стан у Букурешту; снимак показан Кнежевићу, и Кнежевић одмах рекао, да је то кућа у којој је он био и примио новац за атентат. Осем тога утврђено је да је драгоман руског посланства у Београду наговарао слугу посланства Стевана Лацковића да убије краља Милана. Све ово признао је Лацковић у једном писму које је на шест дана пред атентат писао

из Софије једном рођаку у Србији. То писмо ухватила је полиција на пошти.[1]

То је био сав тајни свежањ. Из њега би се дало извести да је пуковник Грабов био главни приређивач атентата. Мамулов је, вероватно, за његов рачун тражио човека који ће убити краља Милана, као што је вероватно и онај непознати за његов рачун нашао Кнежевића. Како је Живко Анђелић упао међу Грабовљеве агенте, то се из тајног свежња није видело. Цела ова претпоставка о Грабову, ако и није била довољно доказана, имала је у себи бар нечега вероватнога; Грабов није крио своју мржњу на Милана, и није био човек који бира средства у борби с противницима.

Тајни свежањ, који је могао донекле бацити сумњу на Грабова, није садржавао ничега на основу

[1] По казивању државног тужиоца Василија Симића, Лацковић је после атентата доведен у Београд. Он је тврдио да га је Мамулов наговарао на атентат, али не против краља Милана, већ против краља Александра. Риста Бадемлић писао је 4 јула Владану Ђорђевићу: „Онај Стеван каже, да га је Мамулов нудио, да баци бомбу на к р а љ е в е". (Ђорђевић, II, 371). Вукашин Петровић, који је лично саслушавао тог истог Стевана Лацковића, забележио је у свом дневнику под трећим јулом, да је Стеван казивао, „да му је Мамулов нудио новаца да убије к р а љ а М и л а н а". (Ђорђевић, II 357). — Владан Ђорђевић (III, 94) сумњичи поред Мамулова и руског војног аташеа Таубеа. Таубе је важио као непријатељ краља Милана, али нема доказа о његовом састајању и договарању било са Кнежевићем било са Лацковићем. Он је и краљу Милану изгледао врло сумњив, и то поглавито због свог шушкања с радикалима.

чега би се уз Грабова могли осумњичити и радикални прваци. Али краљ Милан, чим је видео да се атентату може приписати руско порекло, одмах је узео да је самим тим доказано и радикално учешће у атентату. Његово је резоновање било просто. Између Русије и Обреновића заметнула се борба на живот и смрт. У тој борби радикали су стали потпуно на страну Русије, — према томе, близу је памети да ће Русија за извршење својих планова против Обреновића тражити у првом реду помоћи и сарадње код радикала. То није сасвим случајно да се Влајко Николић, руски васпитаник и пријатељ Пашићев, познавао с атентатором. Уосталом, да ли и колико има правних доказа о учешћу овог или оног радикалног првака у атентату, то је споредна ствар. Пристајући уз Русе онда када су Руси повели борбу против народне династије, радикали су добили велеиздајнички начин мишљења и осећања. Да нема ничега другог, сам тај чин да је радикалима једна страна држава постала дража од народне династије, заслуживао би да буде кажњен. Цела странка, наравно, не може бити кажњена, али могу бити кажњени њени прваци, један Пашић и један Таушановић, који су уосталом и навели странку на службу туђину. Ивањдански атентат јесте догађај од огромног политичког значаја, који се не сме посматрати с уског правног гледишта. То није обичан злочин: то је обртна тачка у борби Русије

и династије. Ако династија буде послала на Карабурму Пашића и Таушановића, то ће бити за цео свет доказ да су бар на српском земљишту Обреновићи јачи од Русије. Иначе, створиће се уверење да је чак на српском земљишту Русија постала толико јака, да сме против династије приређивати атентате које династија не сме да казни. Династија која не сме да се брани од својих непријатеља, упола је изгубљена.

Резоновање краља Милана било је више политичко него правно, али оно је потицало из искреног уверења да су атентат спремили Руси, и да уз Русе за њ одговарају морално и радикали. Руси су нашли човека који ће пуцати на краља Милана, тек пошто су радикали по целом народу разгласили краља Милана за „Демона Србије".

Своје гледиште на атентат краљ Милан није успео наметнути јавном мнењу. Пре свега, учешће Грабова у атентату није било откривено јавном мнењу; истина, у оптужници говорило се о Кнежевићевом путу у Букурешт и о његовом виђењу са неким Русом, али из обзира према Русији Грабовљево име није поменуто. У недостатку Грабова, општа пажња прикупила се на Крезовићу, који се издавао за повереника кнеза Николе и Петра Карађорђевића, и на Живку Анђелићу, за кога се и раније поговарало да је карађорђевац: атентат није, дакле, изгледао руско масло него карађорђевско. У току претреса Крезовић се понашао тако,

да се могло претпоставити да он није агент кнеза Николе ни Петра Карађорђевића, него агент наше полиције. Анђелић се убио још пре почетка претреса: иако је његово самоубиство утврђено лекарским прегледом, публика је сумњала да се он убио сам, — и како је он могао бити убијен само од полиције, која га је држала у притвору, питање се постављало, каквог је рачуна полиција имала да уклања Анђелића са света? Анђелићеве везе с атентатором биле су несумњиво утврђене, пошто је он био тај који је атентатору дао пасош за Букурешт. Али како је Анђелић био човек с два лица — с једне стране, полицајац у служби Обреновића; с друге стране, карађорђевац по својим присним осећањима, то су се и његове везе с атентатором дале двојако тумачити. Он је могао с њиме нешто плести било за рачун карађорђеваца било за рачун полиције. У првом случају, полиција га је морала чувати као очи у глави, јер његови искази на суду имали су да даду главни доказни материјал против карађорђеваца. Само у другом случају, ако Анђелић није радио за рачун карађорђеваца, него за рачун полиције, полиција је могла имати разлога да запуши за увек уста Анђелићу. Али какве су то биле тајне које је Анђелић знао, а полиција хтела да прикрије? Када су већ размишљања пошла тим правцем, онда је био могућан само један закључак: као год што је полиција употребила Крезовића као оруђе против

радикала, тако је полиција, преко Анђелића, хтела и Кнежевића употребити као оруђе. Другим речима, Крезовић је био лажни сведок, а Кнежевић лажни атентатор. Цео атентат удесила је полиција да би само створила радикалима велеиздајнички процес, у коме би њихови прваци изгубили главе. Нико боље од Анђелића није знао како је цео атентат једна велика уједурма: зато што је то знао, он је морао да иде с овога света.[1]

Претрес код преког суда водио се јавно, у присуству и наших и страних новинара: због стране штампе, која је сумњичила непристрасност преког суда, влада је дала његовој радњи најширу јавност. У току претреса положај оптужених постао је јачи него положај тужилаца. Оптужба је била као сапета тиме што није смела да удари на Грабова, кога је сматрала за главна кривца. Живко Анђелић, који је био кључ целе завере, нестао је. Крезовић је својим лажним исказима поколебао веру и у оне наводе оптужбе који су били основани. Одбрана, напротив, имала је неколико јаких удара и вештих потеза. Љубомир Живковић, писац „Демона“, држао се не само куражно него изазивачки: он је говорио као да не би био пред судом него на збору, и његова одважна реч имала је код публике великог одјека. Публика, која је после атентата видела и сувише кукавичлука и удворишта, била је жудна грађанске куражи. Стојан Протић,

[1] В прилог XI.

врло присебан, побио је једну од главних тачака оптужбе. У оптужби се јако наглашавала одлука београдских радикала о позивању народа да не плаћа порез. Протић је одговорио, да кад неко одрече плаћање пореза, то се не сматра као кривично дело, него се онда порез наплаћује принудним начином. Оптужба је обележила атентат на краља Милана као велеиздајничко предузеће, којим се ишло на то да се закони ред наследства престола насилним путем промени. Адвокат Милан Мостић оспорио је да се атентат на краља Милана може сматрати као велеиздајничко предузеће. Велеиздајничког предузећа има само у случају атентата на владаоца или на престолонаследника. Краљ Милан није више владалац, — а није ни престолонаследник, јер по уставним прописима престолонаслеђе иде с оца на сина, а не са сина на оца. Атентат на краља Милана није се, према томе, могао сматрати као покушај да се промени ред престолонаследства, — следствено, није, у законском смислу, био велеиздајничко предузеће. Мостићева правничка досетљивост начинила је на публику исто тако јак утисак као Живковићева куражна речитост. Изгледало је да на главним тачкама одбрана потискује оптужбу, и да краљ Милан, ма колико се упињао, не може кривицу радикала доказати.

Општа морална атмосфера, која је владала у то време и на страни и код нас, била је повољнија

за одбрану него за оптужбу. У то време, у Француској било је на дневном реду обнављање процеса капетана Драјфуса, о коме се веровало да је невино осуђен за достављање војних докумената Немцима. Јавно мњење целе Европе заинтересовало се за његову судбину, и међу интелектуалцима избила је права буна против старе теорије државног разлога, која је у извесним приликама допуштала ради спаса државе осуду невиног човека. Прво правда, па онда држава, — то је постала „крилата реч“ баш у време Ивањданског атентата. Докле се из двора једнако поручивало да ваља спасавати династију ма на какав начин, дотле је интелигенција, под утиском Драјфусове ствари, стајала на гледишту да је главно не осудити невине људе, — а династији шта да Бог...

Када једна династија стоји добро у народу, атентати против ње изазивају такав излив народног гнева да се уз криве жртвују и некриви; колективни народни гнев угушује појединачно осећање правде. Напротив, када династија стоји рђаво у народу, атентати против ње не изазивају гнев већ неверицу, — и у том хладном скептичком расположењу бране се уз некриве и криви. У време Ивањданског атентата Обреновићи нису били врло популарни: отуда и код публике толико бриге да радикали не буду на правди Бога осуђени. У двору се знало да је температура династиских осећања доста ниска, — и чинило се све могуће да се она

подигне бакљадама, депутацијама, краљевим говорима. Код војске имало се успеха: код чиновништва већ мање; грађанство и народ остали су углавном хладни.

Иако је претрес код преког суда све више добијао изглед моралне победе радикала, краљ Милан је остајао чврсто при томе да Пашић и Таушановић морају бити осуђени на смрт. Једном изречена, та би пресуда била и извршена. Ради безбедности династије било је потребно створити страх код људи. Кад људи буду видели да лете главе противника династије, они ће одједном постати династији верни, јер неће више смети да јој буду неверни. За извршење своје намере краљ Милан није предвиђао унутра никакве тешкоће; и судије и министри били су његове добре слуге, — али тешкоће су се одједном појавиле споља.

V.

У Петрограду није се веровало у озбиљност атентата. Држало се да је ствар намештена или надувана да би се уништила радикална странка. Руски отправник послова слао је из Београда извештаје о нечувеном терору, и предсказивао погубљење радикалних првака. Руска влада морала је узети у одбрану радикале, који су једини имали снаге и куражи да се одупру Милану: пропашћу радикалне страке, Русија би изгубила своје главно средство борбе у српској политици.

За разлику од Руса, Аустријанци су држали да је атентат озбиљна ствар, и да су радикали доиста имали у њему удела. По аустриском сазнању, радикали нису радили на своју руку, него у споразуму с неким руским агентима. Аустријанци су се слагали с краљем Миланом да, ради безбедности династије, радикале који су умешани у атентат, ваља примерно казнити. Између Аустријанаца и Милана била је само ова разлика: Милан је хтео да се радикали казне, у крајњем случају, и без доказа; Аустријанци су тражили колико толико доказа. Иначе, они су били исто тако решени да бране углед и безбедност династије Обреновића, као год што су и Руси били решени да бране главе радикалних првака. И то је било сасвим разумљиво: ако је радикална странка водила руску политику, династија Обреновића водила је аустриску.

Русија је одмах обелоданила своје гледиште на Ивањдански атентат. Цар није честитао краљу Милану спасење, и када је наш посланик у Петрограду, ђенерал Сава Грујић опозван због свог радикализма, цар му је дао један велики орден. У исти мах отпочела је и дипломатска радња Русије у корист притворених радикала. Њен министар иностраних дела граф Муравјов мислио је испрва на заједнички корак Великих сила, али је од ове намере одустао, и место заједничког корака Сила предложио заједнички корак Русије и Аустрије. По споразуму од 1897, те две силе имале су да бране

постојеће стање на Балкану. Својим понашањем после атентата краљ Милан могао је врло лако отворити династиску кризу у Србији; зар таква криза не би значила промену постојећег стања на Балкану, које су се Русија и Аустрија обвезале да бране? Њихова је дужност била да саветују у Београду „умереност", и да одвраћају од претераног и неоправданог гоњења радикала које би раздражило народ против династије... Муравјов је говорио да на српском питању споразум од 1897 има да издржи „огњено кушање": ако Аустрија не прихвати руски предлог, споразум од 1897 показаће се лишен сваке практичне вредности.

Аустроугарски министар иностраних дела, граф Голуховски одбијао је руски предлог. Он је наводио да је још пре тог предлога Аустрија из властитих побуда саветовала у Београду умереност. Те савете она је, по руској жељи, поновила. Русији све то није доста: она говори још и о заједничком руско-аустриском кораку. Али такав корак, учињен јавно, у службеној дипломатској форми, изгледао би мешање у унутрашње ствари Србије; како би се то слагало са споразумом од 1897, који је искључивао свако мешање Русије и Аустрије у унутрашње ствари балканских држава... Уосталом, циљ је тог споразума био спречити балканске државе да не улећу у спољашње авантуре. Опасности нема да ће поводом Ивањданског атентата краљ Милан увући земљу у какву било спољашњу авантуру.

Русија је хтела да спасава радикале таквим дипломатским притиском који би оштетио углед династије. Аустрија, из обзира према Русији, хтела је умеравати бес краља Милана, али на такав начин да не оштети углед династије. Зато је место дипломатског притиска узимала другу, много блажу методу, — методу поверљивих савета.

Иако се Русија и Аустрија нису могле споразумети о заједничком кораку код српске владе, између те две Силе разговори и објашњавања трајали су и даље. Брзо се обелоданило шта је Русији главно. Она се бојала да краљ Милан не погуби Пашића и Таушановића, и била је решена да то на какав било начин спречи. Пашић и Таушановић били су стубови радикализма и русофилства у Србији; њихова погибија имала би за последицу растурање радикалне странке, и сломила би руски утицај у Србији: ниједна српска странка не би више смела поћи за Русијом, ако би се Русија показала немоћна да чак једног Пашића и Таушановића заштити од Миланове освете. И зато чим су чули да се у београдском двору озбиљно помишља на погубљење Пашићево и Таушановићево, Руси су поручили у Беч, да би таква мера изазвала код њих неодољиву узбуну јавног мнења. Аустриски амбасадор у Петрограду Ерентал потврђивао је да руско јавно мнење, које уопште није веровало у стварност атентата, не би мирно отрпело погубљење Пашићево и Таушановићево; цар и његова влада сувише

су слаби да би се могли одупрети узбуни јавног мнења; панслависти би отели маха, и ко зна да ли би се под њиховим нападима и критикама споразум од 1897 могао одржати? Граф Голуховски био је, истина, вољан да чува углед династије Обреновића и да јој чак помогне у савлађивању радикализма, али њему је исто тако било стало и до тога да споразум од 1897 одржи. Ради одржања тог споразума, он се одлучио да заједно с Русијом спасава Пашића и Таушановића. Аустрија и Русија, које дотле нису могле ускладити своју дипломатску радњу у Београду, сложиле су се одједном у Пашић-Таушановићевом питању.

Краљ Александар и краљ Милан отпочетка су стрепили од посредовања Сила у питању атентата. Да би отежали своје везе с дипломатским телом, они су крајем јула отпутовали у Ниш. У свом говору Нишлијама краљ Александар осуо је ватру на радикале: ти су се људи понашали као последњи зликовци, и краљ не сме бити према њима мека срца: место милосрђа, праведна и заслужена казна!.. Оваквим изјавама краљ је унапред стављао себе у моралну немогућност да попусти Силама, ако би се оне стале заузимати за радикале. Његов говор Нишлијама више се тицао Великих сила него нашег света.

Међутим, аустроугарски посланик барон Шисл доставио је нашој влади поруку графа Голуховскога, да погубљење Пашићево и Таушановићево мора

изостати, јер би то покренуло Русију на акцију. Ову поруку влада је одмах доставила краљу у Ниш. Из Ниша је одговорено, да краљ захваљује Аустрији на саветима, али да је он дужан водити обзира и о своме народу, који захтева највећу строгост. Краљ је прочитао оптужницу; неће бити више од четири пет смртних осуда; међу осуђенима на смрт биће само Пашић, а не и Таушановић.

Питање се, дакле, свело на једног Пашића. У Нишу се сматрало да сви радикали могу бити поштеђени, само Пашић не, јер на његовом питању има да се види: ко је управо господар Србије, — Обреновићи или Руси. Голуховски је упорно бранио Пашића и Таушановића: сви радикални прваци могу бити стрељани, само та двојица не, јер ствари су се тако сплеле да с њима двојицом пада и руско-аустриски споразум од 1897.

Пошто поверљиви савети нису помагали, аустриска дипломатија употребила је јача средства. Лист бечке владе „Фремденблат“ донео је чланак, да кривица радикалних вођа није доказана, и да Ивањдански атентат не сме бити изговор за уништење радикалне странке. Јавно, пред целим светом, Аустрија се одрицала учешћа у борби коју је Милан, поводом атентата, повео против радикала.

Наш двор и влада нису се још били повратили од овог удара, када су добили један много тежи. 3 септембра, на неколико дана по почетку претреса код преког суда, а пре него ће пресуда бити

изречена, аустриски војни аташе, мајор Хрдличка допутовао је у Ниш. Он је показао и једном и другом краљу једно писмо графа Голуховскога управљено аустриском посланику у Београду. У том писму, које је носило датум 31 августа (по старом), Голуховски је рекао да претрес код преког суда, бар уколико је објављен у новинама, чини утисак тенденциозног политичког процеса против радикала. Кривица Пашића и Таушановића тако је мало доказана, да би њихово стрељање изазвало буру незадовољства у Европи, јер је јавно мнење због скорашњег Дрејфусовог случаја постало врло осетљиво у стварима правосуђа. Србија и њена династија биле би „бојкотиране" од Европе. Аустрија би морала променити своју политику према Србији, и не би јој могла показивати дојакошњу наклоност.

Мајор Хрдличка био је прво код краља Милана. Милан је праскао, претио оставком; најзад се смирио, и рекао да неће говорити свом сину против жеља графа Голуховскога. Код краља Александра Хрдличка је наишао на мање отпора. Александар је највише замерао аустриској дипломатији због чланка у „Фремденблату", јер, после тог чланка, сви њени савети, ма колико били пријатељски, морају имати изглед једног притиска који се врши над Србијом. Краљ није налазио да Таушановића ваља осуђивати на смрт; са Пашићем је ствар стајала друкчије: то је био врло опасан

човек. Ипак, кад граф Голуховски навађује да се и Пашић поштеди, краљ ће послушати Голуховскога.

Аустрија је чувала углед наше владе колико је могла. Голуховсково писмо није однео у Ниш њен посланик, него њен војни аташе, за кога се могло претпоставити да долази по војним, а не по политичким пословима. Голуховсково писмо прочитано је краљевима, али никаква писмена представка није упућена влади. Све је ишло не може бити поверљивије и смотреније. Али целу је ствар покварио чланак у „Фремденблату". Као што је краљ Александар умесно напоменуо, чланак је тај обелоданио целом свету оне савете које нам је дотле Аустрија давала у четири ока, — и чим су обелодањени, ти савети добили су значај једног притиска.[1]

Ово није био први пут да је Аустрија остављала краља Милана на цедилу. 1885, она га није подржала до краја у његовој борби против Бугара; 1899, није га подржала до краја у његовој борби против радикала. Оба пута жртвовала је Миланове интересе обзирима које је дуговала Русији. 1885 била је везана за Русију Тројецарским савезом, а 1899 била је за њу везана споразумом од 1897. У то време Аустрија је одгађала рат с Русијом, и тражила начина да се с њоме ма само привремено погоди. Због тих руско-аустриских

[1] В. прилог XII.

погодби, краљ Милан, кад год је хтео сатрти радикале, који су били руска странка, осетио је да му руку задржава Аустрија, иако се он надао да ће најпре код ње наћи наслона у својој борби противу руског утицаја на Балкану. Докле је год трајало руско-аустриско погађање, краљ Милан није смео затезати према Русији, па следствено ни према радикалима, онолико колико је затезао. Због тог његовог затезања Аустрија га је пре а после напуштала, — и остављен сам себи, он је морао да се повлачи, као да би био полупобеђен. То се најбоље видело 1899, када се због Аустрије морао одрећи свог великог плана да погубљењем Пашића обезглави радикалну странку.

VI.

После Хрдличкине мисије краљ Милан се нашао скоро у очајном положају. Осуда на смрт Пашића и Таушановића није више била могућна. Не осудити бар Пашића на смрт, било је исто толико колико и признати да је сва повика на радикале била неоснована, и да је цео преки суд био неуспели покушај да се радикали на силу Бога уплету у атентат. Изгледало би да је двор хтео, али није могао обезглавити радикалну странку. Његова немоћ била би посведочена, и његов би углед пао на најнижу меру.

Краљ Милан, кад би се нашао у очајном положају, или би сасвим клонуо духом, или би напротив показивао грозничаво напрегнуту и ужурбану досетљивост. Овога пута он није клонуо духом, него је за трен ока дошао на мисао да понови исту ону игру коју је 1885, после Сливнице, огледао. Тада је отишао у затвор радикалном вођу Пери Тодоровићу, и од њега затражио помоћи у својој невољи. Овога пута он је затражио помоћи од Николе Пашића, али уместо да му оде у затвор сам, он му је послао министра унутрашњих дела Ђорђа Генчића. Тај исти Пашић коме Милан није укинуо главу само стога што није могао, требао је да буде употребљен за спасавање Милановог угледа.

Генчић и Пашић били су земљаци. Пре него што је дошао у милост код Обреновића, Генчић је имао с Пашићем разговора о промени династије. Ти разговори створили су неку потајну везу између њих двојице, и они су могли један с другим говорити без увијања.

Генчић је тражио од Пашића „да пружи краљу излаз из тешке ситуације“, да призна да су радикали својим дојакошњим радом могли изазвати неповерење Круне, и да обећа да ће се радикали убудуће чувати сличних погрешака... А ако и сада, када је живот свију радикала у краљевим рукама, радикали ипак остану упорни, и буду одрицали очевидне погрешке, онда ће краљ стећи уверење да радикалима нема поправке, „и наредиће да падне до дванаест глава њихових“.[1]

[1] Пашићев чланак „Пред преким судом“, у „Уставној Србији“, 4 јула 1903.

Пашић је разумео шта се од њега тражи. Седмог септембра у свом завршном говору пред преким судом, он је изјавио да са гледишта казненог законика није крив, јер није имао учешћа у атентату, али, ако се узме ствар с политичког гледишта, онда има неке његове кривице, и он је рад да ту кривицу призна. Он је крив што као вођ радикалне странке није сузбијао антидинастиске елементе којих је у странци било; он је крив што је пустио „да странка по својој бујности скрене и изиђе изван граница лојалности и оданости"; он је крив што није спречио оне увреде које су у „Одјеку", органу радикалне странке, стално наношене краљу Милану. Осем тога он није на време схватио значај обрта од 11 октобра, и није видео да после тога нема више места за страначку борбу, и да радикалну странку ваља распустити. Укратко, као човек, Пашић није био крив за атентат и није заслужио казну, али као вођ странке он је учинио такве погрешке да се још пре атентата био одлучио на повлачење из политичког живота.

Када је после неколико година објашњавао у штампи своје држање пред преким судом, Пашић је рекао да је двор још пре атентата био решен да му узме живот, и да би га преки суд зацело био осудио на смрт, да он није дао изјаву која се од њега искала. Али он се није бојао само за себе, него и за странку. Преки суд није имао довољно доказа о антидинастичности радикалне странке,

али не треба мислити да се њена антидинастичност уопште није дала доказати. Међу радикалима било је доста њих који су на своју руку, без знања и допуштења странке, радили такве ствари које су не само њих, него и друге који нису били криви, могле отерати на Карабурму. Пашић се стога одлучио да призна оно што се видело, и што се није могло одрицати, да би на тај начин што боље прикрио оно што се није знало и што је тек имало да се открије. Тим заметањем трага спасао је не само своју главу, него и главу својих другова.

То је углавном Пашићево објашњење. Има нешто што он није знао у тренутку својих разговора с Генчићем, — а то је да се двор склонио на преговарање с њиме тек онда када се Аустрија, на одлучан начин, успротивила његовом стрељању. Његова је глава већ била спасена онда, када је он држао да има тек да је спасава својом изјавом код преког суда. Генчић и Пашић налазили су се у положају два играча који један другом имају да погоде карте. Генчићу није било тешко погодити да Пашић дрхти за свој живот: његову забринутост и утученост запазили су сви који су га видели на преком суду. Пашићу је било много теже погодити да се и двор, у чије је име Генчић говорио, налази на муци: у затвору, он није могао знати шта се дешава на пољу. Генчић је задржао онај одвећ сигуран и смео став с којим је и иначе наступао, — и на пример предочавао је Пашићу

могућност погубљења неких дванаест радикала. Пашић није прозрео Генчићево опсенарство, — да ли стога што је Генчић добро играо, или стога што је Пашић, у својој утучености, изгубио моћ проматрања и оцењивања, не може се насигурно рећи.

Пашићева изјава на преком суду спасла је двор. Према току претреса, јавно мнење и у нас и на страни имало је утисак да су радикали потпуно невини, и да је њихово стављање под суд дело политичке освете краља Милана. Али баш тада када је изгледало да ће, ако не судски, а оно морално, краљ Милан изгубити свој спор с радикалима, устаје Пашић и каже, да радикали нису тако невини као што изгледају, да међу њима доиста има антидинастиских елемената, па чак ни да његово лично држање није било сасвим беспрекорно... Оба краља, и Милан и Александар, били су се у својим говорима толико затрчали против радикала да, ако њихов вођ Пашић не би био осуђен на смрт, то би се тумачило само на два начина: или да краљеви нису знали шта су говорили, — или да, због Русије, нису смели са својом одмаздом против Пашића терати од краја... Изјава Пашићева била је добро дошла да накнадно потврди основаност Миланових и Александрових испада против радикала, — и не само то, него је још пружила врло згодно објашњење, зашто се над Пашићем неће изрицати смртна казна: није двор

попустио под руским притиском, него је био тронут Пашићевим признањем и покајањем.

Код јавног мнења Пашић је са својом изјавом прошао не може бити горе. У публици се држало да је због општег утиска који је претрес код прекод суда учинио и у нас и на страни, изрицање смртне пресуде над Пашићем потпуно искључено, — утолико пре што је и Русија легла сва да Пашића спасе. Његов положај нико није ценио као врло опасан: када се он, и покрај тога, пружио ничке пред Обреновићима, цео је свет видео у томе знак крајњег кукавичлука. Његов говор о антидинастиским елементима у радикалној странци изазвао је гнушање, као Пашићев покушај да се одавањем и потказивањем другова ископрца из опасности. У први мах није се знало, али се доцније рашчуло да је Пашић, после изјаве на преком суду, упутио краљу Александру једно писмо у коме је поједине своје другове и поименце оптуживао. У том писму, које је носило датум 8 септембра, он је означавао као „противнике Круне“ Ранка Тајсића, Љубомира Живковића, Стојана Протића, Косту Таушановића, Јована Ђају, проту Милана Ђурића. У другом једном писму без датума означавао је као „противнике династије“ Драгишу Станојевића, Јакова Ненадовића, и Младена Марковића.[1] Услед

[1] Садржина Пашићевих писама даје се по казивању дра Ђоке Николића, коме је та писма показивао краљ Александар. О Пашићевим писмима било је говора у „Одјеку“, 6 јула 1905,

тога на Пашића се заграјало са свих страна: њега су ружили као човека без труни моралног достојанства и моралне куражи, који се на муци не показује јунак него кукавица. 1883, када је планула Тимочка буна, он је једини од београдских чланова радикалног главног одбора побегао преко границе и избегао преки суд; 1899, када су и њега с осталим радикалним првацима ухватили и затворили, он је, да би себе сачувао, теретио своје најближе другове као „противнике Круне". Он је постао најнепопуларнији човек у целој земљи; највећу меру јавног презирања коју један политичар може искусити, он је искусио.

VII.

Пресуда преког суда изречена је 13 септембра. Само атентатор Ђура Кнежевић и Ранко Тајсић

нашта је Пашић одговорио, 7 јула, у „Самоуправи". Писмо од 8 септембра писано је пре пресуде преког суда, која је изречена тек тринаестога. Према томе, оно је могло допринети како блажој осуди Пашићевој, тако и строжој осуди оних његових другова које је он означавао као „противнике Круне", и који су сви, осем једнога Ђаје, стајали заједно с њиме пред преким судом. И „Одјек" и др. Николић помињу још и једно Пашићево писмо писано 10 августа. У том писму Пашић није оптуживао другове, али се упињао на све начине да скине са себе одговорност за радњу радикалне странке, која се није држала оног умереног правца који је он препоручивао. Ово писмо јамачно је и дало крају Милану подстрека да, после Хрдличкине мисије, покуша преговоре с Пашићем. Потпун текст Пашићевих писама није објављен нигде, — ни у „Одјеку" ни у „Самоуправи".

осуђени су на смрт. Како је Тајсић још пре атентата избегао на Цетиње, стрељање је извршено само над Кнежевићем. Тајсић је био стари противник династије Обреновића, и можда је ковао на Цетињу неке завере, али пред преким судом њега је теретио само Крезовић, коме се није могло веровати.

Преки суд нашао је да су, поред Кнежевића и Тајсића, још и ова лица умешана у атентат: Влајко Николић, Петар Ковачевић, Михаило Димић, прота Милан Ђурић, Димитрије Крезовић, Атанасије Урошевић, Радомир Милинковић Алавантић, Љубомир Живковић, Ђорђе Новаковић, Иван Павићевић, и Стојан Протић. Сва та лица осуђена су за дело велеиздаје на двадесет година робије. И Влајко Николић и Петар Ковачевић и Михаило Димић осуђени су поглавито стога што су познавали атентатора Кнежевића: Ковачевић и Димић знали су се с њиме добро, Николић нешто мало. Противу проте Ђурића навођени су Крезовићеви искази, везе с некојим карађорђевцима, и један разговор вођен на осам девет година пре атентата о томе како би Обреновиће ваљало свргнути с престола[1]. Кривица Стојана Протића састојала се у

[1] Прота је о томе разговарао с Гарашаниновим рођаком Радојем Радојловићем. На суочењу с Радојловићем прота је порицао све. Ја сам уверен да га Радојловић није лажно теретио, јер свој разговор с протом причао је мени још пре Ивањданског атентата

томе што је био уредник „Одјека“, у коме су оба краља често нападана. Живковић био је писац „Демона Србије“, и од њега је потекао онај предлог о позивању народа на неплаћање пореза. Ни за једнога од ових људи учешће у атентату није било доказано. Њихова се кривица само претпостављала због њихових познатих карађорђевских симпатија или због њиховог осведоченог непријатељства према краљу Милану. Резоновало се овако: атентат зацело није извршен без претходног договора о превратy: ко је други могао у тим договорима учествовати него они који су писмено или усмено нападали династију?

И Пашић и Таушановић издвојени су из овог велеиздајничког круга. Пашић је осуђен на 5 година затвора што није јавио власти да се ради краљу Милану о глави, — а Таушановић на десет година затвора што је речима нападао династију. Таушановића је теретио Крезовић, и у његовим рукописима нађена су нека размишљања о краљу Милану у очевидно непријатељском духу. Пашић је после изречене пресуде одмах помилован.[1] Његов присни пријатељ Аца Станојевић ослобођен је

[1] Убрзо по изласку из затвора Пашић је добио из државне касе 40.000 динара на име накнаде што је пре неких пет година неправилним начином отпуштен из државне службе. Формално, Пашић је можда имао право на накнаду, али публика није о томе водила рачуна. Она је била саблажњена да онда, кад његови другови издржавају робију, Пашић шета слободан и још добија нешто и у готовом

пресудом преког суда као невин: то је, изгледа, тражио Пашић, када се с Генчићем погађао.

Пресуда преког суда поклапала се углавном с Пашићевом изјавом. Узело се да Пашић није лично учествовао у атентату, али да је у радикалној странци било „противника Круне“, као Ранко Тајсић, прота Ђурић, Љубомир Живковић, Стојан Протић, који су могли по свом положењу учествовати у атентату, — и сви ти осуђени су као велеиздајници, — један на смрт, остали на двадесет година робије.

Случај Таушановића издвајао се за себе. У Пашићевом писму од 8 септембра, Таушановић је такође уврштен у противнике Круне; двор га је сматрао за још опаснијега противника од Живковића и Протића; ако поред свега тога он није осуђен на робију као велеиздајник, него само на затвор за много мању кривицу од велеиздаје, — та релативно блага осуда објашњује се само заузимањем Русије и Аустрије. Те две силе помињале се у својим представкама само два радикална првака поименце: Пашића и Таушановића.

Пресуда преког суда, сама по себи строга, извршена је једном суровошћу која је прелазила у нечовечност. Ево шта ће о томе доцније причати усред Скурштине један од осуђеника, адвокат Иван Павићевић: „Они (т. ј. тадашњи власници) скинули су невино осуђене људе голе, забрањивали им да носе чак и своје кошуље, и отерали су их у влажне

тек дозидане апсане крагујевачке, где су их мучили зимом и глађу, где им нису дозволили да се обуку топло, где им нису дозволили да за свој новац купе хлеба, где су морали да раде послове које никад до тада нису радили, и где им није дозвољено да отварају ни прозоре хапсанске само зато да би што више удисали покварени ваздух плеснивих, мемљивих и влажних апсана. Најзад они су спровели своје жртве у кладовске томруке, натоварене са стварима на леђима, оковане ланцима и опкољене читавим редовима жандарма, спроводили их онако како су некада Турци своју рају спроводили. И у то време они су расељавали њихове фамилије, они су истеривали децу тих жртава из школе и насељавали их по разним крајевима Србије... С болом у души напомињем... да је са осуђеницима за једно чисто политичко дело далеко горе поступано но са најцрњим злочинцима у земљи, и да политички кривци у Кладову нису имали ни онолико права колико су имали обични злочинци осуђени за разбојништва, паљевине и убиства. Политичким кривцима затвореним и зазиданим у тамне и влажне подземне рупе Кладовског града, без огрева и осветљења, није давато ни онолико хране колико следује најцрњим робијашима. Осуђеницима у кладовским томруцима надзорна власт није дала ни довољно сламе за простирку, и кад им је у почетку дала мало сламе, она је била влажна, покупљена испод коња војничких. Они су ишли тако далеко да нису имали према осуђеницима призрења ни кад су били тешко болесни; они су ишли тако далеко да нису дозволили болесним осуђеницима да направе ни завештање о својој имовини. И за све то време ови су осуђеници, противно закону, били у самој касарни под чувањем војника".[1]

Краљ Милан није одустајао од своје првобитне намере да поводом атентата да добру лекцију радикалима. Кад већ није могао ништа Пашићу, он се искалио бар на проти Ђурићу, Љубомиру Живковићу, Стојану Протићу[2]. У робијашком белом сукну са звекетом букагија, они су у по дана спроведени „на издржавање казне", — и с њима, у њиховој тамници, поступало се, као што излази из Павићевићева причања, још горе него с обичним злочинцима. Од Тенкине завере, када су неки од најугледнијих саветника и бивших попечитеља начињени преко ноћ робијашима, — није још било примера да један режим овако сурово и бездушно поступа са својим противницима.

VII.

После изречене пресуде преког суда, руски отправник послова Мансуров саопштио је нашој влади да је изванредна строгост пресуде учинила

[1] Народна Скупштина, 23 јануара 1902.

[2] На проту су се нарочито окомили. Он је рашчињен после изречене пресуде, и није му допуштено да се пред полазак на тамновање види ни са својим сином.

врло мучан утисак у Русији, и да је желети да ту строгост краљ ублажи својим помиловањем. Министар председник Ђорђевић одговорио је да он не зна краљеве намере, али ако краљ буде хтео помиловати осуђенике, влада ће му саветовати да то не чини, јер би радикали били тиме окуражени да продуже своју агитацију.[1] Мансуров је потом поменуо да ће отићи на одсуство и оставити за собом једног секретара, али не као chargé d' affaires, него као chargé des affaires, — једног секретара, дакле, који ће бити прост чувар архива. То је значило полупрекид дипломатских односа.

Русија је сама, без Аустрије учинила у Београду корак за помиловање осуђених радикала. Аустрија, после Хрдличкине мисије, није хтела да се даље меша у питање атентата. Њен министар Голуховски изјавио је у делегацијама, да је помиловање радикала наша унутрашња ствар која се Аустрије не тиче. Крајем 1899 краљ Александар био је у посети код цара Фрање Јосифа, и цар се није ниједном речи дотакао помиловања радикала.

Русија је међутим држала то питање отворено. Говорило се да ће потпуно прекинути дипломат-

[1] Ми се овде држимо аустриских извора. Владан Ђорђевић (III, 13 и даље) приказује ствари нешто друкчије. По њему, Мансуров је говорио, истина, о мучном утиску који је пресуда преког суда учинила у Русији, али није саветовао помиловање осуђених радикала. Ђорђевић се сам дотакао тог питања, и рекао је да је помиловање искључиво право Круне, у чију се употребу влада не може мешати, и ако се он лично нада да ће краљ помиловати осуђенике, „чим се сталоже таласи узбуђења".

ске односе с нама, али дотле није дошло. Мансуров, који је септембра отишао на одсуство, вратио се новембра на дужност. Знакова је било и сувише јасних да Русија није заборавила преки суд и осуду радикалних првака. Почетком 1900 она нам је упутила ноту у којој је наводила да јој још нисмо исплатили све што смо јој били дужни; по њеном рачуну, сума неисплаћеног дуга износила је око два милиона динара, и исплату овог остатка Русија је тражила енергичним начином. Убрзо после пресуде преког суда, синови претендента Карађорђевића примљени су у Петрограду на школовање; у априлу 1900, када су питомци кадетске школе пролазили испред цара, он је изазвао из строја најстаријег претендентовог сина, дао му руку, и питао га за његову породицу. Нико ни код нас ни на страни није сматрао да је ова царева пажња према Петру Карађорђевићу случајна и безначајна.

Наш двор увиђао је да пре а после мора попустити у питању помиловања радикала, ако је рад ублажити затегнутост у српско-руским односима, која је, што се више продужавала, бивала све опаснија за династију. Двор је тражио само згодан тренутак, када се помиловање могло дати без штете по углед краљев. Било је као утврђено да ваља сачекати краљеву женидбу, за коју се рачунало да ће доћи у скором року.

Народна скупштина, која се састала на десетак дана после пресуде преког суда, потпуно је одо-

брила „све мере које су услед богомрског злочина ивањданског морале бити предузете". Приликом претреса адресе народни посланик Алекса Поповић,[1] некадашњи председник напредњачке Скупштине, осудио је руску штампу због њеног писања о атентату, па се уз руску штампу дотакао и руске дипломатије, коју је прекорео за санстефански уговор и учинио одговорном за оставку краља Милана. Ја верујем, рекао је Поповић, да је Русија свемоћна и да нас може уништити, али је сила божија још већа, и она ће казнити неправду коју нам браћа Руси чине. Поповић је отишао сувише далеко, и министар председник Ђорђевић морао је узети реч да би објаснио да се Поповићева беседа не тиче свих Руса, него само оних који су нам путем штампе учинили неправду. Иначе Ђорђевић је признавао Поповићу да му је беседа „пуна махом тачних, истинских успомена".

Народна скупштина изгласала је неколико закона изазваних бригом за сигурност династије. Закон од 5 октобра 1899 о допуни и измени устројства централне државне управе установио је у министарству унутрашњих дела поверљиво полициско одељење. То је уствари била тајна полиција, са задатком да брани династију од будућих завера и атентата. Законом од 6 октобра о изменама и

[1] Суђен 1882 због фалсификата реквизиционих признаница и ослобођен из недостатка доказа, Поповић је, 1888, у обновљеном суђењу, ослобођен као невин.

допунама казненог законика пооштрене су казне за насиље и увреду учињену краљу и члановима краљевског дома. Предузеће против живота кога било члана краљевског дома кажњавало се као велеиздајничко предузеће смрћу: ова заштита коју су по дојакошњим прописима уживали само краљ и престолонаследник, проширена је на све чланове краљевског дома посебно због краља Милана, јер он није био ни краљ ни престолонаследник. Створена је једна нова кривица која се састојала у усменом или писменом одвраћању људи од вршења уставних права и дужности; међу уставним дужностима изречно се помињала дужност плаћања пореза. Очевидно, имала се на уму она одлука београдских радикала о позиву народа на неплаћање пореза о којој је било говора на преком суду. Ове две измене учињене у казненом законику биле су најјаснија потврда да се, према законским прописима који су важили у време ивањданског атентата, атентат на краља-оца није могао сматрати за велеиздајничко предузеће, као што се ни позивање народа на неплаћање пореза није могло сматрати за кажњиво дело.

Поред ових закона ваља поменути још и један предлог који је био поднет Скупштини, да „уз Његово Величанство Краља Милана свагда иде довољна војничка пратња".

Све што се дешавало после ивањданског атентата било је дело краља Милана и краља Алек-

сандра, али за све то министарство Владана Ђорђевића примило је одговорност на себе, а Народна скупштина накнадно благословила.

VIII.

Иваньдански атентат имао је крупних и трајних последица. Ево у чему су се оне састојале.

(1) После атентата краљ Милан је наумио да стрељањем Пашића и Таушановића обезглави радикалну странку. Ову намеру он, због Русије и Аустрије, није могао извршити, али ако Пашића и Таушановића није убио физички, он је покушао да их убије морално. Пашић, после изјаве на преком суду, био је одбачен од своје странке као недостојан да јој буде вођ. Људи су се склањали од њега као да би био губав; и оно мало пријатеља што му је остало, одржавало је везе с њиме готово кришом. Што се тиче Таушановића, једна злоупотреба коју је учинио у своје време као управник Београдске задруге, била је у марту 1900 откривена накнадно. Он је узео из трезора три стотине неуплаћених акција Београдске задруге, утиснуо на њих факсимилни потпис једног члана управног одбора, и заложио их у своју корист код новчаних завода у Новом Саду и Загребу. Да је Таушановић заложио ове акције, то је ван сваке сумње утврђено. Он се бранио да је акције са већ ударењим факсимилним потписом добио на послугу од једног члана управног одбора, и да није знао

да оне не представљају никакву вредност. Али, како своје наводе није успео доказати, суд га је осудио на три године робије, и он је жигосан у очима света као фалсификатор. Као год и Пашић, тако је и он изгледао политички мртав: на Пашића се викало због недостатка политичког морала, а на Таушановића због недостатка приватног морала.

(2) У врховима радикалне странке настало је превирање. Старији и умеренији елементи странке били су утучени и саблажњени оном „комедијом правде“ коју су видели на преком суду. Они су говорили да у земљи где нема суда и закона, политичка борба није могућна; ту не остаје за исправног човека ништа друго него да се повуче. Млађи и борбенији елементи доказивали су, напротив, да баш зато што је у нас тако зло стање, добар грађанин не сме да се извлачи из политике, него треба да истраје у борби за правни поредак. Ти млађи и борбенији елементи нису хтели да знају за старе вође, које су кривили за млитаво вођење опозиције пре атентата и за кукавичко држање после атентата. Нови нараштај странке признавао је за вођа Љубомира Живковића, који, истина, није био тако искусан и мудар државник као Пашић, али је био бољи јунак од њега. У тешким и опасним временима која су настала, кураж је била потребнија од памети.

(3) Свет је био преплашен преким судом, и та је преплашеност трајала чак и после пада режима

од 11 октобра. Преки суд, који је радио скоро три месеца, није судио само оптуженима за атентат и велеиздају, него је судио и већем броју других лица, чија се сва кривица састојала у томе што су у приватним писмима и разговорима ружно говорили о краљу Милану. Нису се кажњавала дела, него речи, па чак и помисли; примера је доиста било да су људи кажњавани за оно што су забележили у свој дневник, који нису показивали никоме. Преки суд од 1883 осудио је више људи на смрт него преки суд од 1899, који је на смрт осудио само двојицу, и то једнога од њих у одсуству. Али суд од 1883 судио је за учешће у једној буни, чије се постојање није дало спорити, док је суд од 1899 судио за кривице слабо доказане или чак и измишљене: свет се препао од његове произвољности, а не од његове строгости. Увреда краља Милана постала је нарочито кривично дело, које је човек могао учинити не знајући ни сам како, — једним шапатом, и једном помисли: изгледало је да ће се људи као у доба Тиверија и Нерона потрзати на одговор чак и за снове.

Поред преког суда, и влада за свој рачун истраживала је и гонила противнике постојећег стања. Према њима сматрала је да јој је све допуштено. Она их је разјуривала из државне службе, затварала их код њихових кућа заједно са њиховом породицом, наређивала им да одмах, остављајући све послове, иду из земље. Ове мере влада је

чинила, не тражећи много доказа о кривици својих жртава. Обична достава да неко „радикалише“, или да се с радикалима дружи, била је довољна да упропасти човека: страх од „жбира и шпијуна“ залегао се у свачију душу. Уз радикале дрхтали су и нерадикали: управо сви они који нису били забележени као велики династијаши и стубови режима од 11 октобра имали су да стрепе од изненадних удара власти. Та стална стрепња исцрпљавала је људе нервно, и они су изгледали лишени сваке отпорности. 1900, краљ Александар путовао је по Источној Србији, и у том леглу радикализма дочекан је тако одушевљено као да се враћа после победе над непријатељем.

(4) Интелигенција се својим самосталнијим делом обрнула против режима од 11 октобра. Гонити своје противнике преким судом и помоћу лажних сведока, то је био један начин борбе који је интелигенцији изгледао противан основним појмовима права и морала. О краљу Милану она је говорила као о човеку који пати од лудила гоњења, који је ради своје личне сигурности подвргао целу земљу источњачкој тиранији, и постао главна сметња нашег културног напретка. Углед режима од 11 октобра био је проигран. Пошто се наоружао диктаторском моћи под изговором да му је то потребно ради подизања привреде и војске, режим од 11 октобра употребио је диктаторску моћ на упропашћивање својих противника радикала.

Правни поредак био је из темеља заљуљан, и та штета није се дала накнадити оним успесима које је режим постигао на пољу привредном и војном, и који нису имали ничег изузетнога. Као режим кнеза Михаила после Мајсторовићеве завере, тако и режим од 11 октобра после Ивањданског антетата дошао је у кризу, јер је повредио правна осећања интелигенције.

(5) Ивањдански атентат нахудио је режиму од 11 октобра не само у земљи, него и на страни. Ми нисмо успели уверити страну штампу о учешћу радикала у антентату; не само руска и француска штампа, које су биле непријатељски расположене према краљу Милану, него и немачко-аустриска штампа, која је према њему била пријатељски расположена, остала је под утиском да су радикали осуђени на правди Бога, у име неког државног разлога, који је уствари био династиски разлог, или, тачније речено, разлог личне сигурности Миланове. Бечки лист „Neue Freie Presse“ писао је да нас је пресуда преког суда избрисала из реда цивилизованих држава. Да писање стране штампе није било лишено сваког практичног значаја, Ђорђевићева влада могла се уверити када је после преког суда покушала закључити зајам, и одмах наишла на велике тешкоће.

(6) Краљ Милан остао је уверен да је Ивањдански атентат био плод једне озбиљне и опасне руске завере; после тог неуспелог покушаја противу његовог живота имали су да дођу и други, још боље припремљени покушаји; Руси су били решени да га гоне до истраге, — исто онако као што су у Бугарској гонили Батенберга и Стамболова. Тешко ономе ко се усуди подићи на Балкану барјак против Русије! Он ће бити свргнут с престола као Батенберг или искасапљен на сред улице као Стамболов... У вечитом страху од руских завера, Милан се осећао недовољно заштићен нашом полицијом, која му се чинила неспретна и невешта. Тражио је да се све доставе које је полиција добијала, шиљу њему; обртао их је са сваке стране, и упињао се да ухвати прве знаке нових завера на хоризонту. Раније његова је мисао била да ће Руси употребити против њега Црногорце; сада је држао да ће употребити Македонце: његови погледи нису више били обрнути ка Цетињу, него ка Софији, — и добар део његовог времена одлазио је на полициска истраживања и домишљања.

Стање после атентата било је стање општег страха: страх доле у народу од власти и њених зулума, — страх горе у двору од нових руских атентата. Публици је изгледало да између Милана и Русије почиње последње рвање; нико није сумњао да ће Русија, тај колос од царевине, пре а после бречити Милана о ледину, али сваки је дрхтао на помисао каква чуда и покор Милан може учинити у свом последњем напору самоодржања.

ПРИЛОЗИ.

V. — СВЕТОМИР НИКОЛАЈЕВИЋ.

То је био крупан снажан човек, са широким словенским лицем, плаве косе и браде, нешто мало налик на руског цара Александра III. Ход му је био чврст и стамен, са лаганим сељачким њихањем, рамена уздигнута, штап утурен у џеп од капута. Говорио је доброћудно, дубоким гласом, „с неба па у ребра.“

Мишљења о њему су била врло подељена. Радикали су га нападали јако. Ево на пример шта је „Одјек“ писао о њему у једној оцени која је, бар привидно, тежила за објективношћу; „..Конфузни појмови, крајња сујета, застрта привидном добродушношћу.. Воли да брани што цео свет напада, а да напада што цео свет брани. Превртљив. Неслагање ни с ким ни у чем. Фразаста дикција, симпатично опхођење и пријатан глас доприносили су да су површни познаваоци узимали његове парадоксе за дубоко проницавање, његово неслагање ни с ким за самосталност“.

Николајевићеви пријатељи истицали су његов патриотизам, његову несебичност, његову кураж мишљења. То је био редак пример политичког Самарићанина. 1883, заузимао се код аустриског посланика за затворене чланове главног радикалног одбора; 1889, заклањао је од руље Гарашанинову породицу; 1894, био је члан владе која је дала амнистију либералним министрима... Николајевићу су његови пријатељи замерали само једно, а то је да сувише верује краљу Милану, који злоупотребљује његово одушевљење и његову борбеност.

У свом политичком раду Николајевић је прошао кроз неколико фаза:

(1) Од оснивања радикалне странке до бугарског рата био је један од радикалних првака. Он се брзо одвојио од својих другова на питању тактике; није одобравао претераности радикалне опозиције, и после Тимочке буне саветовао је радикалној странци споразум и мирење са краљем Миланом.

(2) После бугарског рата, сав се предао националном раду и основао друштво Св. Саве. Осуђивао је страначку борбу као просту јагму око власти, услед које је ослабила у нас и национална свест и осећање човекољубља. Тај нови правац навукао му је нападе радикала, иако је он осуђивао странке уопште, а не радикале посебно. По мишљењу радикала, режим краља Милана

могао се оборити само фанатизмом радикалне странке; гасити огањ тога фанатизма из неких виших побуда патриотизма и хуманизма, значило је спасавати краља Милана.

(3) После доласка радикала на власт, а нарочито после 14 маја, који је гледао својим очима, и који га је јако узбудио, Николајевић се окомио свом снагом на радикализам. Радикализам изгледао му је демагошко шарлатанство, дивље странчарство, рушење државе путем безвлашћа. Код њега избијају конзервативне идеје о прикупљању уједно свих људи „од знања и имућности", који би спасавали државу од несвесне и разуздане гомиле. Проникнут овим идејама, он укида Устав од 1888, који је, по његовом мишљењу, имао само тај значај што је озаконио владу радикализма.

Кроз сав његов политички рад провлачи се иста тежња, а то је отпор странчарству. Радикал, он не одобрава странчарске претераности властите странке; после бугарског рата, истиче националну мисао насупрот странчарској мисли; као министар, укида Устав од 1888, који му је изгледао прављен само за једну странку.

Николајевић је имао периоде потпуне политичке нерадње, периоде пландовања, да не кажемо обломовштине, па онда одједном периоде велике политичке радљивости, нагле и бујне. То је био као један облак који се, после дугог гомилања и ваљања, одједном просуо у пљусак. Обично, ње-

гове идеје имале су за полазну тачку један догађај који је учинио јак утисак на њега; његов национализам распламтео се под утицајем бугарског рата; његова мржња на радикализам под утиском 14 маја. Када би тај јак утисак наишао на његову енергију накупљену у периодама нерада, експлозија би била неизбежна. Као све експлозије, тако и ова Николајевићева била је исто толико претерана колико и неизбежна. Полазећи од једне углавном тачне идеје, он је готово увек терао у њеном правцу одвећ далеко. Тражити после бугарског рата обуставу страначке борбе, било је исто тако претерано као огласити после 14 маја радикализам за владу руље. Ни укидање Устава од 1888 није било довољно образложено; за непосредни повод узето је то што Касациони суд не признаје један указ који је требао да заштити краља Милана од новинарских напада; укинути цео Устав због радикалних листића који су задиркивали краљева оца, било је у најмању руку несразмерно. Николајевићеви противници говорили су да он с прљавом водом просипа и дете из корита.

По својој способности да се сав уживи у једну идеју, Николајевић је био велики покретач; захуктавајући себе, он је захуктавао и друге. Његова енергија оставила је трага, не само на политичком пољу, него такође на националном и на културном. Његов први замах био је необично снажан, али

после тога његова је енергија попуштала; пред сметњама није губио кураж, али је губио стрпљење; тешкоће које не би могао пребити, није умсо превити, — изврстан у јуришима, али не и у опсадним војнама.

С историског гледишта, он је занимљив као пример о томе како се наша интелигенција тешко прилагођавала странчарству. Право и велико странчарство нису створили ни напредњаци ни либерали, него тек радикали. Њихова главна мисао била је да у политичку борбу ваља увести велике масе; маса, међутим, без страначког фанатизма не ставља се у покрет. Пред радикалним странчарством узбунила се и либерална и напредњачка интелигенција, као да је предосећала да ће политичка премоћ интелигенције бити одувана најездом фанатизованих гомила. Либерали противстављали су страначком фанатизму националну идеју, а напредњаци идеју савремене културне државе. Николајевић је спојио те две идеје уједно, с намером да око овог либерално-напредњачког амалгама окупи све конзервативне елементе друштва за једну одсудну битку противу радикала и њихова странчарства.

VI. — ВЛАДАН ЂОРЂЕВИЋ И ЂОРЂЕ СИМИЋ.

Исцрпну критику Симићеве политике за време грчко-турског сукоба дао је Владан Ђорђевић у писму писаном краљу Александру 26 маја 1897

(оштампано у Ђорђевићевом делу „Србија и Турска“, стр. 310-338). Ђорђевић је имао допуштење писати краљу непосредно мимо министра; он се тиме користио да против свога министра Симића поднесе праву оптужницу. Смисао писма од 26 маја јесте овај: Ђорђевић је све на време предвидео, и предлагао у одсудном часу најенергичније мере, али Симић је изгубио драгоцено време у јаловом размишљању, одлажући енергичне мере све докле им није прошло време.

У писму од 26 маја тачно су забележена Симићева колебања и неодлучност. Што се из тога писма мање јасно види, то је властита Ђорђевићева политика. Он је 18 марта 1897 јавио Симићевој влади, да се султан нада „да ће српски народ и даље остати веран своме старом и традиционалном пријатељству и искрености, и да ће у даном тренутку учествовати и у војним операцијама отоманске војске“. Саопштавајући ту султанову поруку, Ђорђевић је додао, као своје лично уверење, да на ту поруку ваља одговорити, ако не мобилизацијом целе војске, а оно мобилизацијом двеју дивизија. Трогодишње искуство показало нам је да се на султанова обећања не смемо ослонити, и да наше пријатељство Порта не уме да цени. Уместо споразума с Турском, Ђорђевић је још 6 фебруара предлагао „што скорији и што интимнији савез за заједничку одбрану и напад између Србије, Црне Горе и Бугарске“. Довде

политика Ђорђевићева сасвим је јасна: од Порте се ништа не може добити лепим начином него само војном претњом; да би та претња имала дејства, треба да је Срби и Бугари учине заједно; иначе, Порта ће против Срба употребити Бугаре, а против Бугара Србе.

Али, и ту сада његова политика постаје неразумљива. Ђорђевић, који је био присталица што присније српско-бугарског савеза, — у оптужници од 26 маја непрестано критикује Симића што је веровао Бугарима, и није видео да они хоће да нам подвале. Бугарског министра-председника Стоилова Ђорђевић назива „препреденим мелезом татарско-словенским“, и криви га да је хтео изиграти наше покушаје успостављења Пећске патриаршије. Уствари Ђорђевић је исто тако мало веровао Бугарима као и Турцима. Не верујући у искреност султанових обећања, он је могао предлагати употребу принудних мера против Турске, — али како није веровао ни у искреност бугарског савезништва, он није могао предлагати да се у својој антитурској политици што присније удружимо с Бугарима. У две речи ово је његова политика: Од Порте, која нас једнако заварава празним обећањима, не може се ништа добити без притиска, али тај притисак треба да учинимо заједно с Бугарима, за које је очевидно да хоће да нам подвале... Ово не изгледа врло логично.

По Ђорђевићевом писму од 26 маја могло би се мислити да је приликом грчко-турског рата

мало требало, па да добијемо успостављење Пећске патриаршије: да је само Симић хтео дати Ђорђевићу упутства да почне рад у том правцу, ствар би била свршена: Ђорђевић се скоро показује у положају једног команданта армије који жудно очекује наредбу за покрет, али је не добија. По актима, међутим, које је сам Ђорђевић објавио, ево како ствар стоји: 16 фебруара 1897 руски амбасадор Нелидов изјављује да ће радити на успостављењу Пећске патриаршије. 20 фебруара Нелидов се поколебао, и место Пећске патриаршије нуди само владику у Скопљу. Ипак зато Ђорђевић 28 истог месеца тражи упутства „да отпочне рад на васпостављању Пећске патриаршије". Како би изгледао тај рад без руске потпоре, то не каже. 8 априла Ђорђевић покушава уверити Нелидова да је „сада или никада моменат да дођемо до задовољења наших народних захтева". Нелидов одговара да је добио упутства да нас потпомаже, али само у питању скопљанске митрополије. Између 11 и 12 истог месеца Ђорђевић депешира у Београд да „Русија неће нас никада потпомагати за автокефалну цркву у Турској". Зато предлаже „као најсигурније и најпрактичније решење споразум о спајању српске и бугарске цркве у Турској, па онда заједничку пресију Србије, Бугарске и Црне Горе на Султана са готовом или делимичном мобилизацијом наших војсака". У исто време саветује да се тражи дипломатска помоћ Немачке, која би, забринута српско-бугарском мобилизацијом за целокупност Турске, саветовала Порти да нам поврати Пећску патриаршију.

Између Симића и Ђорђевића била је разлика у томе, што је Симић сматрао да питање Пећске патриаршије не вреди покретати без руске потпоре, докле је Ђорђевић сматрао да нам у случају споразума с Бугарима руска потпора не треба, јер онда се не би више дејствовало дипломатским нотама, него мобилизацијама, од којих се не би забринула само Порта, него и Немачка.

Ђорђевић је увиђао и сам да би се питање Пећске патриаршије, покренуто у договору са Бугарима, одмах претворило у друго једно питање, а то је питање о спајању наше и бугарске цркве. Да би нам Бугари хтели чак мобилизацијом помоћи да повратимо Пећску патриаршију, није могао нико озбиљан мислити. Могло је бити само речи о томе, да ми подведемо нашу цркву под њихов Егзархат, или да они подведу своју цркву под нашу успостављену Патриаршију. И једно и друго било је могућно само онда, ако би се претходно утврдило у којим ће епархијама заједничке цркве бити српске, а у којима бугарске владике. Другим речима, ваљало је разграничити сфере између нас и Бугара. Још пре него је то Ђорђевић саветовао, Симићева влада почињала је с Бугарима разговор о разграничењу сфера. Бугари су одговарали да је још рано покретати то питање.

По Ђорђевићевом мишљењу, ми смо приликом грчко-турског рата могли добити нашу националну цркву у Турској само да је Симић урадио оно што му је Ђорђевић предлагао. Кад се извуче језгра Ђорђевићевих предлога, онда се види да је он тражио што бржи и што тешњи споразум Срба и Бугара у македонском питању. Да ли је српско-бугарски споразум добра политика, о томе није реч; него је реч да ли се тај споразум могао остварити 1897 онако потпуно и онако на пречац како је то Ђорђевић предлагао у својим задиханим депешама. О овоме је сумња допуштена. Симићева влада, поред свега свог бугарофилства, није могла склонити софиски кабинет на разграничење сфера у Македонији. А када је после Симићева пада нову владу саставио Владан Ђорђевић, односи између нас и Бугара постали су тако затегнути, да су у Бечу и Петрограду зебли од српско-бугарског рата.

VII. — ПРИЗРЕНСКО ПИТАЊЕ.

Краљ Александар жалио се да су Симић и Вујић, приликом цетињских разговора о разграничењу српске и црногорске сфере у Отоманској царевини, били готови уступити Призрен Црногорцима. Да ли су и колико ови прекори основани?

У записима о своме другом министровању, Симић каже да су први разговори о разграничењу сфера вођени између њега и Вујића, с једне стране, и црногорског министра иностраних дела Гавре Вуковића, с друге стране. И Симић и Вујић су налазили да се црногорским захтевима „не може одрећи основаност“, али су предвиђали да ће давање Призрена Црногорцима изазвати из династиских разлога отпор краља Александра. Вуковић је напоменуо да „његов господар неодступно настојава на Призрену“. Услед тога Симић и Вујић решили су се „поднети краљу на увиђај и евентуално одобрење“ црногорске захтеве.

Краљ Александар пристајао је дати своме црногорскоме брату, ако хоће, целу Метохију, — само Призрен не. Кнез Никола поновио је, прво, Симићу и Вујићу, па онда и краљу Александру да од Призрена прави питање. Краљ је тражио савета у својих министара. Они су рекли да би, ради српско-црногорске слоге, ваљало жртвовати, ако није друкчије, и сам Призрен. Краљ Александар није усвојио ово гледиште. Министри су се поклонили пред његовим одлуком, и помогли су му да „изиђе из непријатне ситуације“. Они су изјавили кнезу Николи, „да из обзира према скрупулама краљевим њих двојица не могу и не смеју саветовати му да пристане на предложени споразум“.

У одбрани Симићевој ово је главна тачка: он и Вујић били су доиста за уступање Призрена, али то мишљење нису заступали у преговорима са кнезом Николом и његовим министром Вуковићем, него у поверљивим разговорима с краљем Алек-

сандром. Пред црногорским кнезом они су покривали свога краља, тврдећи да му њих двојица не могу саветовати уступање Призрена.

Како из самих Симићевих речи излази, Симић и Вујић нису покрили краља довољно. Доиста, они су рекли кнезу Николи, да не могу саветовати краљу уступање Призрена, — с обзиром на његове скрупуле. Другим речима, — ми му не можемо саветовати уступање Призрена, не стога што ми то не одобравамо, него што знамо да он то не одобрава. Ако су хтели покрити краља, Симић и Вујић имали су изјавити кнезу Николи, да не могу саветовати краљу уступање Призрена због својих скрупула, а не због његових.

Остављајући на страну начин на који су Симић и Вујић извлачили краља из једне „непријатне ситуације", важно је то, да су њих двојица саветовали краљу жртвовање Призрена, али он их није хтео послушати. Тврдња краљева да би по њима двојици Призрен био за нас изгубљен, одговара чињеницама онаквим како их је забележио сам Симић.

Призренско питање било је питање династичког престижа између Петровића и Обреновића. Симић и Вујић, који су ради српско-црногорске слоге прегорели Призрен, показали су се добри родољуби, а рђави политичари. Њихова политичка наивност огледа се у томе, што су држали да могу склонити краља на попуштање у призренском питању, — и што нису предвидели да ће се њихово заступање црногорског гледишта објашњавати слабошћу њихових династичких осећања. Они су се понашали на Цетињу, рекао је краљ Александар, као да би били црногорски министри, а не српски.

Симић и Вујић учинили су још једну погрешку. При растанку са кнезом Николом они су га пољубили у руку, јер су хтели „да му по српском обичају одају ону почаст коју народ српски одаје владаоцима".[1] Ту почаст Симић и Вујић нису одавали краљу Александру, због чега је он могао закључити да они осећају мање поданичке верности према њему него према кнезу Николи. Када је чуо за цетињски рукољуб, Милан је приметио саркастично, да радикални министри, у односима с њиме, нису се сећали на какав начин српски народ одаје почаст својим владаоцима; њега нису љубили у руку, и њихова монархиска осећања будила су се тек на Цетињу.

VIII. — ПЛАНОВИ О ЖЕНИДБИ КРАЉА АЛЕКСАНДРА.

Краљ Александар имао је свега један озбиљан женидбени план, — то је да се ожени Драгом. Први зачетак тога плана пада по свој прилици већ 1897, убрзо пошто му је Драга постала милосница.

[1] Навод из Симићевих записа о његовом другом министровању

Краљица Наталија намеравала је испрва да га ожени руском принцезом. О томе је говорила са руским царем још 1887. Цар јој је свратио пажњу на грчке и црногорске принцезе. 1893, Пашић, као наш посланик у Петрограду, распитивао је да ли би се могла добити руска принцеза за краља Александра: руска царица скренула је разговор на црногорску принцезу. 1895, краљица Наталија учинила је још један покушај, и то код руског посланика у Београду: ни тај покушај није имао успеха. Тада се она, како изгледа, одлучила за црногорску принцезу.

Краљ Милан још од 1894 препоручивао је женидбу краља Александра са којом немачком принцезом, — и од ове идеје није одустајао.

У времену од 1893 до 1897 ниједна се влада није толико бавила краљевом женидбом колико Новаковићева влада. Та влада која се иначе није слагала са краљем Миланом, усвојила је његову идеју о немачкој принцези. Нашем посланику у Бечу писано је да се преко немачког амбасадора извести, да ли би се за краља могла добити Сибила, принцеза хесенска. После неколико недеља исти посланик је добио упутства да се распита о једној сестричини цара Вилхелма, — Федори, принцези саксен-мајнингенској. Новаковић није био срећан са немачким принцезама, иако их је по две у исти мах ловио. Одговори које је добио, учинили су на њега утисак, да због распре краље-

вих родитеља неће моћи оженити краља у Немачкој. Зато када је о Ускрсу 1895 краљ пошао у посету грчкоме двору, Новаковићева влада није „до душе мислила за прошевину“ али је мислила да ће се „или краљ Александар допасти кћери грчкога краља, принцези Марији, или она њему.“[1] У нашим грађанским породицама, младићи су пре просидбе долазили девојачкој кући у једну мање обавезну посету, — „ради гледања.“ Такву посету ради гледања требао је, по Новаковићевој замисли, краљ Александар да учини грчком двору. Како изгледа, грчки двор, који није знао за наше обичаје, уплашио се од краљеве формалне просидбе; уочи његовог доласка буде објављена веридба принцезе Марије за једног руског великог кнеза, — и краљ Александар имао је у Атини изглед упола одбијенога просиоца.

IX. — ВЛАДАНОВШТИНА.

После пада режима од 11 октобра на Владана Ђорђевића дигла се и ала и врана; ниједан од чланова његове владе није толико нападан и грђен; цео режим од 11 октобра назван је по његовом имену „Владановштина“.

С чисто историског гледишта, Владановштина је један мит, једно од оних раширених веровања која одговарају врло мало стварности. Режим од 11 октобра створили су и држали краљ Милан и

[1] Новаковић, Двадесет година, стр. 201.

краљ Александар, а не Владан Ђорђевић. Под тим режимом министри су уопште мало значили. Сва политичка питања расправљана су у двору; министри су имали неке самосталности само у административним пословима. Владан Ђорђевић, иако се радо истицао испред других министара као да би био неки канцелар, управљао је уствари само министарством иностраних дела. У послове других министара слабо се мешао већ и стога, што су ти министри били махом много стручнији од њега. Ђорђевић је бесумње био важан чинилац режима од 11 октобра, али зацело не и његов носилац. Зашто се онда сва одговорност свалила на њега? Је ли он у недостатку велике власти имао великих личних махна, које су га начиниле тако мрским, да је свет веровао за њ и што јесте и што није?

Његови противници говорили су о његовој корупцији и о његовој власничкој обести. По њиховим речима, то је био лаком и безобразан Цинцарин: када је усео на власт, није имао друге жеље него да се награби пара, и да се натреса над нама правим Србима.

Као доказ његове корупције наводило се да ручкове које је давао страним дипломатима Ђорђевић није плаћао из свога редовног додатка на представљање, него их је плаћао из диспозиционог фонда. Осем тога путовао је често у иностранство, и то увек са добром дневницом. Ђорђевић се бранио да је његов додатак на представљање

био недовољан, да је стога морао извесне издатке представљања пребацити на диспозициони фонд, и да то није чинио самовласно, него са краљевим знањем и овлашћењем. Уствари, Ђорђевић није присвајао себи државни новац, него је само волео да се разбацује и господује о државном трошку. Све то што је њему уписивано у грех, постало је после неколико година опште правило. Али Ђорђевић је први почео харчити диспозициони фонд, и зато што је био први, он је имао да извуче грдњу и за себе и за друге.

Како је стајало са његовом власничком обешћу? Под режимом од 11 октобра било је бесумње гоњења и притиска, и то у већој мери него под ранијим владама краља Александра. Прави узрочници тог притиска и тих гоњења били су краљ Милан и краљ Александар, а не Владан Ђорђевић. За њега се не може рећи чак ни то, да се много светио личним непријатељима: он је био свађалица, али не и злопамтило. Ако се ипак зато викало на њега, то је из ових разлога. Његово понашање било је надуто и набусито: мало је ко од наших министара умео да се тако напне као он. Чиновници су се жалили на његово издирање и натресање; молиоце је дочекивао као на виле; чак аустриски посланик, његов пријатељ и бранилац његове владе, помиње у својим извештајима његову „ароганцију". У службеним изјавама и министарским говорима био је исто онако насртљив и

уочљив као у својим новинарским чланцима и памфлетима; он је саблазнио цео свет једним говором у коме је, заборављајући на озбиљност и достојанство министра председника, упоредио Карађорђа са војним бегунцем... Волео је да се прави човек гвоздене руке, исмевао је слободњаштво, и говорио да је за нас главна пољопривреда, а не да ли ћемо имати „две или три литре слободе.“ Та осионост става и говора, у којој је било више глуме и сујете него ичега другог, учинила је највише да се о Владану Ђорђевићу створи мишљење као о страховитом насилнику који је у првом реду крив за нечовечну стегу режима од 11 октобра.

Под називом „Крај једне династије“ Владан Ђорђевић издао је три књиге записа о своме министровању. Ти записи најбоље обелодањују његову праву личност. Прво што пада у очи, то је да се Ђорђевић не бави тако много делима своје владе. Он није дао себи труда да прикупи сву потребну грађу; бацио је пред читаоце ону грађу која му се затекла под руком, па и њу нити је обрадио нити средио. То је једна маса аката и навода у којој се може наћи само онај ко претходно изради један регистар.

С друге стране Ђорђевић је дао у своме делу несразмерно много места новинарским полемикама. Он је сачувао све исечке из новина које је као шеф владе добијао од одељења за штампу, наводи их обилно у своме делу, побија њихове нетачности

и одговара на њихове критике. Мртав и тром кад излаже дела своје владе, он у полемици са новинарима има и живости и досетљивости. Јован Ристић, у својим успоменама, иако осетљив на критике, ретко је кад полемисао. Он се ограничавао да свој рад изложи и објасни, али он је факте тако вешто прикупљао и везивао да је самим тим, и без нарочитог одговарања критичарима, давао најбоље оправдање свога рада. Владан Ђорђевић, напротив, оставља факте разбацане и необрађене, у стању сирове грађе, — и онда се хвата за гушу са својим критичарима, које гледа да савлада не толико јачином разлога, колико жестином полемичарског темперамента.

Судећи по његовој књизи, Ђорђевић је, као министар, главну пажњу обраћао на своје односе према краљу Милану и краљу Александру. Као заљубљеном човеку код жене коју воли, тако Ђорђевићу код једног и код другог краља свака реч, сваки поглед, сваки покрет лица изгледа важан и пун неког потајног смисла. Најмањи знак краљевске непажње могао је да му поквари расположење; он се дурио и претио оставком као љубоморни муж разводом брака. Његови разговори са краљевима, онако како их је он забележио, опомињу својим узбудљивим тоном на старе „чувствителне“ романе. Приликом једног његовог објашњавања са краљем Миланом, ми видимо Ђорђевића, како узима капу у десну руку, сабљу у леву, и стаје мирно

пред краља Милана. Милан га грли и љуби. „Потресен и узбуђен“, Ђорђевић хвата се Миланове руке, али Милан не да. Пошто је „уздахнуо дубоко“, Милан почиње говор. Владан га прекида и „скаче са столице“. Милан продужава. Када је Милан свршио, Владан који је дотле стајао, „више се сруши него што седе на столицу“. Онда краљ Александар узе реч. Владан га слуша „наслоњен лактовима на колена и подупирући рукама главу која му је пала на прси“... Сва ова бура душе изазвана је тиме што је Владан Ђорђевић хтео да одступи, што му то краљ Милан није дао, и што се најзад Ђорђевић морао склонити да узме оставку натраг. Доиста је чудно да је једна тако сува политичка ствар као давање и повлачење оставке постала у машти и у приказивању Владана Ђорђевића нешто тако лирично. У односима са владаоцима Ђорђевић је показивао једну сентименталност која је више приличила једном песнику него једном министру, и она нас код њега тим више изненађује што ван двора, у односу с другим светом, он није био сентименталан ни најмање, него напротив бруталан и осион. Пред другим светом, гвоздени канцелар; пред краљевима, осећајан и узбудљив као трубадур.

Има једна црта у записима Владана Ђорђевића која се не може прећутати: то је његова неверодостојност. Његове исказе немогућно је све проверити, али тамо где је проверавање могућно, на-

илази се неки пут на чудне ствари. На пример он казује како је, као председник београдске општине, дошао у сукоб с министром унутрашњих дела Димитријем Маринковићем. Да ли због „своје урођене пакости и зависти,“ или због „нарочитих заповести краља Милана“, код кога је тада Ђорђевић стајао у великој немилости, јер је био штампао „праву историју Сливнице“, — Маринковић је као надзорна полициска власт толико „малтретирао“ Ђорђевића да је он најзад дао оставку на председништво београдске општине[1]. То је казивање Ђорђевићево. Ево сада право стање ствари. Указ о уважавању Ђорђевићеве оставке носи датум 11 августа 1885 и на њему није потписан Димитрије Маринковић као министар унутрашњих дела, него Милутин Гарашанин као заступник министра унутрашњих дела. Битка код Сливнице била је у новембру 1885; њену историју Ђорђевић је објавио тек 1887. Како је могуће Ђорђевићеву оставку на председништво београдске општине, која је дана 1885, објашњавати као последицу једног његовог списа из 1887? Ма колики тиранин, краљ Милан није могао Ђорђевића унапред гонити за један спис који ће он тек две године касније објавити.

Други је пример још лепши. Почетком 1899 Владан Ђорђевић ишао је у Париз да заступа нашег краља на сахрани председника републике Фе-

[1] Крај једне династије, I, 292.

ликса Фора. Иако заузет послом, он је „морао откинути колико је требало времена за једну посету пијетета". „Потражио сам", вели он, „старог српског државника Јована Мариновића, који је, од како је у пенсији, живео у Паризу, колико да му кажем хвала за његову одличну службу Отаџбини, а нарочито за велику заслугу коју је стекао за Србију приликом Кримског рата. Када сам му то казао, старцу се напунише очи сузама, и он рече: Господине! Од када ја овде трајем моје последње дане, много је угледних Срба долазило у Париз. Ретко се ко од њих сетио да обрадује мене оронула старца, и да са мном проговори коју о нашој отаџбини, и камо ли да ми је казао тако љубазне речи... Ако би, не дао Бог, и вас постигла судбина свију досадашњих српских државника, онда ћете тек разумети, колико сте ми добра учинили, што сте ме се сетили... Са тешким срцем вратио сам се од Ј. Мариновића..."[1]

Е лепо, од свега овога ништа, али баш ништа није истинито. Нити је Ђорђевић чинио Мариновићу „посету пијетета", нити му је говорио о Кримском рату, нити су се Мариновићу „очи напуниле сузама", нити се Ђорђевић растао од њега „са тешким срцем..." Ништа од свега овога није истинито, јер Мариновић, који је умро 1893, није могао 1899 примати Ђорђевићеве посете. Сам Ђорђевић, који казује у својој књизи да је фебруара

[1] Крај једне династије, I, 172.

1899 био код Мариновића, помиње на другом месту тог истог дела, како га је у мају 1898 краљ Милан подругљиво упоређивао са „покојним Мариновићем".[1]

Нетачности Ђорђевићеве, које неки пут прелазе у чиста измишљавања, имају нечега наивнога. Ђорђевић не одступа од истине из рачуна и лукавства. И на пример та измишљена посета код Мариновића није му била потребна ни ради одбране од какве оптужбе ни ради присвајања славе за неко велико дело. Целу ствар он је измислио без праве потребе, просто из жеље да се прави интересантан. То нису она кривотворства историје каква налазимо у успоменама препредених политичара као Метерних и Талеран. Ђорђевићева измишљања пре би се могла упоредити са самохвалисавим ловачким причама.

Жеља да се прави интересантан, јесте једна од битних одлика Владана Ђорђевића. Гоњен том жељом, он је створио себи једну вештину сценичног приказивања властитих доживљаја због које су његове успомене занимљиве великом броју читалаца. Све што се њему десило, добија у његовим успоменама изглед једне мале представе, — и у средишту те представе стоји сам Ђорђевић, осветљен и истакнут као „примадона". На његово самоистицање и самохвалисање човек се не љути, јер одмах види у чему је ствар. Што је најлепше,

[1] Исто дело, I, 418.

Ђорђевић се не дичи и не пући толико својим делима колико својим ставовима. Њему је бесумње стало да покаже да је имао успеха у политичким пословима, али му је стало још више да покаже, како се у овој или оној прилици лепо држао. Отуда његово заустављање на појединим сценама — стварним или измишљеним — које, истина, нису имале никаквог практичног значаја, али у којима је Ђорђевић, по свом бар мишљењу, начинио леп гест. Таква је на пример она сцена између краља Милана и Владана Ђорђевића коју смо раније навели. То је била једна ствар без утицаја на даљи ток догађаја: све што се десило, било је то да је Ђорђевић прво дао, па онда повукао оставку. Али, неважна за историју, та се сцена учинила Ђорђевићу ласкава за његову властиту личност, и зато јој је посветио у својим успоменама неколико страна, што је бесумње сувише, када се узме да су често, у тој истој књизи, најважнија политичка питања изложена у неколико врста, готово телеграфским стилом. Уопште, то је једна особина Ђорђевићева писања, да му се стил, чим није његова личност по среди, скрати и сасуши.

Ђорђевићева жеља да се прави интересантан, и да историске догађаје приказује као своју личну параду, има бесумње дубљег корена у његовој природи. Али начин на који се он прави интересантан, изражава тачно моду његова доба. У њему

се сусрећу и укрштају моде две различне епохе. Ђорђевићево ђаковање пало је у доба омладинског романтизма; његово мужанство у једно сасвим друкчије доба, — доба политичког реализма, када је Бисмарк био бог. Ђорђевић је био растрзан између омладинског романтизма и бисмарковског реализма. Час нам се приказује као неизлечив идеалист, који за наше грубо реалистичко време има одвише срца и савести, и који служи своме краљу с верношћу и пожртвовањем старинског витеза. Час нам се приказује сасвим друкчији: „пруски чиновник", који рачуна само са чињеницама, неумитан и према себи и према другима, неустрашим пред јавним мнењем, и са војничком чврстином у вођењу државних послова, која мекушцима може изгледати суровост и осионост. Час Хамлет, час Бисмарк...

Та Ђорђевићева способност да престане осећати своју праву личност и да се уживи у једну уображену, била је потребнија једном приповедачу него једном политичару. Читајући његове министарске успомене, човек има утисак да је Ђорђевић једно радио, а друго уображавао, и да је из својих доживљаја непрестано испредао романе, који су му сметали да види стварност онакву каква је. Он је начињен министром председником за време најстрожег личног режима, када је краљ Милан као командант активне војске ширио незапамћени страх по целој земљи, и када су људи

цептели не само од краља и његових министара, него чак и од управника града и његових пандура. Срећући на сваком кораку понизна и преплашена лица, Владан Ђорђевић, занет сујетом, стао је уображавати да сав тај страх и трепет прави он сам својом гвозденом енергијом. Он је навек имао ту бубу у глави да личи мало на Бисмарка; сада је пустио машти на вољу, и премда није имао нимало диктаторских способности, узимао је став једнога диктатора с његовим страшним мрштењима и гримасама. Иако је Ђорђевићево диктаторство било само пантомима, обична публика која суди површно, по спољашњим знацима, дала се преварити изгледом политичког громовника који је Ђорђевић себи начинио, — и наденула је име Владановштине једном режиму који уствари није био режим Владана Ђорђевића.

X. — КАКО СЕ ПОСТУПАЛО С ПРИТВОРЕНИЦИМА ЗА АТЕНТАТ.

О овој ствари много се причало, али мало је писано. Највише података објавио је прота Алекса Илић у књижици „Ивањдански атентат и његове жртве“ (Београд 1903). Прота Алекса није био радикал већ напредњак; на њега се посумњало због његовог друговања с руским војним изаслаником пуковником Таубе, али како се истрагом ништа није могло против проте утврдити, истрага је прекинута. Ево шта он казује о својим страдањима у главној полицији. Дотеран жандармима из свог винограда пешице у главну полицију, он је стрпан у неки мемљив подрум. Ту су заједно с њиме била испрва још два притвореника, па онда још шесторица. Остављен без постељних ствари, спавао је неколико ноћи на голом нечистом патосу, „испод кога су вриле стенице, буве и сваки гад“. Читава четири дана није добио ни хлеба ни воде. Без воде на летњој врућини, прота и његови другови запомагали су из гласа. Чувари су им одговарали: „Не лармајте, бунтовници, поцркали!“ Тек петог дана притвореници су добили по пола хлеба и канту воде за све њих. После петнаест дана проти је допуштено да добави од куће постељне ствари и преобуку. Допуштено му је такође да се за свој новац храни из гостионице, али већи део његове хране чувари су задржавали за себе.

У посмртним хартијама Стојана Протића нађене су ове забелешке (објављене у „Времену“ 7 јула 1928). Њега су затворили у једну ћелију у којој није било ничега од ствари. Лежао је на голом бетону, преко кога је простро свој летњи капут, 36 или 48 сати. Неки пут ова простирка одузимана му је и место ње давано једно ћилимче: за све време затвора био је без постеље. Оковали су га одмах у гвожђе нешто теже од пет кила. Када је вођен на испит, стављали су му на руке још и лисице.

Др. Ђока Николић, над којим се као и над протом Алексом истрага морала прекинути, причао је после неколико година самом Владану Ђорђевићу ово: „Прва два дана нисмо добили ишта за јело, доцније смо добили само хлеба и воде, али воде сувише мало за ону врућину — било је у јулу — свега литар и по. Нису нас пуштали напоље да свршимо нужду, а нису нам дали ни суд за то у собу, него смо је вршили у пепелници од фуруне. Кад су то опазили, онда су нам наредили да сами изнесемо пепелнице, па су нам онда дали по једну кофу за то. Весник је лежао на патосу и викао из гласа: „Воде!“ Тек доцније допустили су да нам донесу постељне ствари и да нам доносе хране од куће. И оно мало што ми је мајка могла слати (јер сам је својом зарадом издржавао) није допирало до мене, јер су жандарми све појели, осем по коју слојену супу“.[1]

Казивања Николићева Владан Ђорђевић покушао је да обеснажи. Он вели да је после разговора с Николићем распитивао код чувара и жандарма главне полиције, како се поступало с онима који су били притворени због иванданског атентата. По причању једног чувара и једног жандарма изгледало би да су и др. Николић и прота Алекса јако преувеличали своје муке („Министар у апсу“, стр. 85 и даље). Питање се поставља, зашто о

[1] Владан Ђорђевић, Министар у апсу, стр. 67.

судбини притвореника Ђорђевић није распитивао за време свог министровања, него тек неколико година доцније, када му се Николић, претресајући старе успомене, случајно пожалио? Ђорђевић тврди да раније није ништа слушао о злостављању притвореника. Међутим о томе се увелико зуцкало по Београду, и писала је цела страна штампа. Што је главно, Ђорђевић заборавља своје властито писмо које је 21 новембра 1901 упутио радикалима, и које је објављено у београдским новинама. Ту стоји од речи до речи: „Ви сте под мојом владом страдали, — вас су под мојом владом окивали у тешко гвожђе, мучили глађу и жеђу, ваше невине породице су страдале, вашу су децу изгонили из школе само зато што су ваша деца, ви сте испод терора моје владе једва изнели живе главе...“

Ко је био одговоран за ова злостављања у управи града? Притвореници су оптуживали самог управника Ристу Бадемлића. Иако њихова кривица још није била доказана, он се према њима понашао као да би били робијаши, — говорио им „ти“, псовао им оца и матер, неке чак и шамарао... Као год притвореници, тако исто Бадемлића терети и Настас Антоновић, који је био владин комисар код преког суда. У „Вечерњим новостима“ од 18 јуна 1903, он тврди да су му се сви притвореници жалили на Бадемлића, да су тек захваљујући њему, Антоновићу, могли добавити постељне ствари од

својих кућа, и да је он, због тог човечнијег понашања према њима, имао сукоба с Бадемлићем.

Иако буквараџ, Бадемлић није био рђав управник, умео је да одабере људе и да подели посао. Али његова послушност према двору била је пандурска. Очајан што није ушао у траг припремама атентата, Бадемлић је своју неувиђавност пре атентата хтео да поправи својом суровошћу после атентата. Двор је непрестано тражио доказа против радикала, — и у својој брзоплетој услужности према двору, Бадемлић није нашао ништа паметније него да, ударајући радикале на муке, покуша изнудити од њих мало признања... У каквој је био прпи, види се по томе, што је молио дра Јована Данића да хипнотише Пашића и Таушановића, и тако докучи од њих истину.[1] Кад је Данић то одбио, Бадемлић је нашао неког другог лекара, који је хипнотисање почео Стојаном Протићем, зацело најнеподеснијим човеком за тај посао. Уместо признања од хипнотисаног Стојана, доктор је од једног Стојана у сасвим будном стању добио псовку и грдњу у лице.

Бадемлић је био од старе јерменске породице: кашљив и болешљив, жут у лицу, са црно обојеном брадом, и гадним урокљивим очима картаре и тровачице. Антоновић, који га је јавно кривио за нечовечно поступање с притвореницима, није био ни сам беспрекоран. И на пример да се неки од

[1] Казивање самога дра Данића.

притвореника одмах окују у тешко гвожђе, то су одлучили Бадемлић и Антоновић заједно.

Да су из двора изречно наређивали мучење радикала, не би се могло рећи. Али оба краља говорила су о радикалима с таквом јарошћу да је Бадемлић могао држати да је према радикалима све допуштено. Кад су се затим стали ширити гласови о злостављањима у главној полицији, ни један ни други краљ није учинио ништа за поправку притвореничког стања.

XI. — ТАЈНА ИВАЊДАНСКОГ АТЕНТАТА.

О приређивачима ивањданског атентата има врло мало података, и стога ни о једном догађају из Миланове и Александрове владе нису чињене толике претпоставке као о ивањданском атентату. Ми ћемо прегледати бар главније од њих.

1) Атентат је удесио краљ Милан.

По једној претпоставци коју су ширили поглавито Руси и радикали, атентат је удесио сам краљ Милан. Зашто? Зато да би добио повода и изговора за уништење радикализма. Ова се претпоставка оснива највише на томе, што је Милан доиста хтео да поводом атентата сатре радикализам, — и на пример он је до последњег часа настојавао да се радикални вођи Пашић и Таушановић осуде на смрт, иако је добро знао

да правих доказа о њиховој кривици нема. Али против те претпоставке може се навести ово: (1) Као год што је поводом ивањданског атентата хтео сатрти радикализам, Милан га је исто тако хтео сатрти и 1882 поводом Илкина атентата, за који је извесно да га он није удесио. Према томе, ако је он покушао да се ивањданским атентатом користи за своје политичке циљеве, то још не би морао бити доказ о намештености тог атентата. Уосталом, краљ Милан не би био ни у нашој ни у општој историји једини владалац који је поводом једног атентата гонио опозицију и онда кад она није била крива. — (2) Краљ Милан је имао тако мало физичке куражи, да је тешко веровати да се смео изложити макар и једном намештеном атентату. Какав је био, он би се бојао да се тај лажни атентат не изврши у последњем часу у прави атентат. — (3) Они који мисле да је атентат удесио сам Милан, наводе као главни доказ ту околност, што је атентатор пуцао из револвера који није био напуњен куршумима. Али ова околност не стоји. Познати адвокат београдски Марко Стојановић, пред чијом се кућом десио атентат, тврдио је да се једно револверско зрно зарило у његову кућу, „у дућански излог, у дрвету, готово до самог стакла".[1] Оно је остало ту заривено неколико година, и Стојановић га је, у једној полемици отвореној после истребљења Обреновића,

[1] Мали журнал, 19 јули 1903.

поминьао као доказ о стварности атентата. Да је атентатор пуцао из пуног револвера, потврђује се и тиме што је краљ Милан био очешан, а његов ађутант рањен.

2) Атентат је удесио краљ Александар.

Ову претпоставку изнео је Владан Ђорђевић, али не као претпоставку своју, већ као претпоставку краља Милана. Изгледа, Милан је имао и писмених доказа против свог сина, али их је пред смрт уништио.

Ђорђевић је по Милановом казивању забележио ово.[1]

Александар и Драга, знајући да Милан неће никада одобрити њихов брак, мислили су само о томе како ће се Милана отарасити. Руски војни аташе Таубе навео их је на мисао о атентату. Он им није саветовао атентат отворено. Његови су начини били језуитски. Он је непрестано дражио Драгу против Милана, она је дражила Александра, и код њега се у том надраженом стању мисао о атентату јавила сама од себе. Овај коначни психолошки резултат Таубе је и желео и предвиђао... Александар је удесио атентат преко подринског начелника Живка Анђелића, чије су везе с атентатором несумњиво утврђене. Анђелић је баш пред почетак судског претреса нађен обешен у својој ћелији. Александар се бојао да га Анђелић не изда, и зато је Анђелић морао да ишчезне.

[1] Крај једне династије, III, 685 и даље.

То је претпоставка краља Милана. Милан је имао једну особину која се виђа код неврастеничара: био је у стању да се уживи у једну претпоставку и да доведе у везу с њоме најразноврсније и најудаљеније чињенице. Женидба његовог сина толико га је узбудила да он није могао ни о чем другом да мисли. Усредсредив пажњу на тај један догађај, он је у свом накнадном сећању доводио у везу с њиме и све раније догађаје. Сви су они на један или други начин припремали Александрову женидбу: ни један од њих Милан није више био у стању да проматра и да схвати независно од те женидбе. Међу тим ранијим догађајима налазио се и атентат; следствено, и он је морао стајати у вези са женидбом, као једна од њених првих припрема.

У свом везивању чињеница једне за другу, Милан се није служио доказима, него психолошким вероватностима. Другим речима, претпостављао је да су људи урадили оно што је по његовом познавању њиховог карактера било вероватно да ће урадити. Да ли је било и материалних знакова да су то доиста урадили, он се није питао. Колико је та његова психолошка метода била несигурна, види се по томе што га је она, баш поводом ивањданског атентата, довела једанпут до једних, а други пут до других закључака. Непосредно после атентата, он је по тој методи закључивао да је атентат дело Пашића и радикала, јер му је мржња на Пашића и радикале наметала претпоставку да су ти људи у борби против њега способни за све. Али већ идуће године, кад је приликом женидбе свог сина открио и код њега непријатељска осећања према себи, Милан је, по својој психолошкој методи, приписивао своме сину тај исти атентат који је раније приписивао радикалима. Интересантно је да су се и радикали против краља Милана служили, у недостатку правих доказа, психолошким вероватностима, и на основу њих тврдили да је ивањдански атентат удесио он сам против себе.

Ђорђевић помиње и неке писмене доказе које је, како изгледа, краљ Милан имао. Из Ђорђевићева излагања излази да ти докази нису били ништа друго него преписка вођена уочи атентата између барона Таубеа и Драге Машин. Ђорђевић није читао ту преписку, али Милан ју је читао, и, по његовом казивању, Таубе није убеђивао Драгу да Милана ваља убити, него јој је говорио да ваља утицати на краља Александра да свог оца уклони из земље. Шта би у томе било необичнога и сумњивога? То што је Таубе говорио Драги, руска службена дипломатија није престајала понављати од онога дана, кад се Милан вратио у Србију и постао командант активне војске. Да је у интересу и српског народа и династије Обреновића да краљ Милан буде што даље од Србије, то смо имали толико пута прилике да чујемо и од руског посланика и од

руског министра иностраних дела, па чак и од самог руског цара. Код Таубеа било би необично само то што није ишао редовним дипломатским путем, него је сплеткарио против Милана код милоснице његовог сина. Ово бесумње нису били сасвим исправни начини (премда се дипломатија у XVIII веку, па и доцније, њима служила), али од оваквог сплеткарења преко жена, па до припрема атентата још је далеко... Миланова претпоставка да је Таубе сугерирао Александру мисао о атентату на тај начин, што је потпустио Драгу да му непрестано говори против Милана, та је претпоставка сасвим произвољна. Ми можемо знати шта је Таубе Драги говорио, али да ли је поред тога мислио да преко ње још нешто и сугерира, то не можемо знати.[1]

По Милановој претпоставци, краљ Александар се послужио подринским начелником као главним оруђем за припремање атентата. Да је Анђелић био умешан у припремање атентата, то би се могло извести отуда што је он издао атентатору Кнежевићу пасош за Букурешт. Али на основу чега се изводи, да је он ушао у припреме атентата баш по налогу краља Александра? Ево како је Милан то доказивао: почетком маја 1899, када је долазио у Шабац, краљ Александар хтео је дати Живку Анђелићу као начелнику округа подринског орден Милоша Великог. Краљ Милан је приметио да Анђелић није достојан тако високог одликовања, — и вероватно, краљ Александар се доцније користио тиме да распали у Анђелића мржњу на краља Милана. Ко зна, он је може бити предложио Анђелића за одликовање само стога што је предвиђао отпор краља Милана...

[1] Ја не тврдим да Таубе уопште није био умешан у атентат. Али, ако је био умешан, то није било преко Александра и Драге, него преко руске тајне полиције у Букурешту. С њеним органима могао се споразумевати непосредним начином — није дакле имао потребе да прибегава „сугестијама", чији је успех несигуран.

Ова историја с орденом није никакав доказ ни о Александровом ни о Анђелићевом учешћу у атентату. Она би, тек ако би то учешће било доказано, могла послужити за тумачење Анђелићевих побуда. Само на основу тога што је Анђелић имао повода да се љути на краља Милана, не би се смело претпоставити ни за њега самога, — а камо ли још и за краља Александра! — да је био умешан у атентат. То је увек она иста Миланова метода: узимање психолошких вероватности за праве доказе.

Историја с орденом значила би нешто тек у вези с овим другим податком. Краљ Милан је однекуд чуо да се његов син жалио Живку Анђелићу да је постао лутка у очевим рукама: ако се не нађу родољуби који ће и њега и земљу спасти од Милана, он је решен сићи с престола. Милан

не казује од кога је ово чуо, — према томе нема се могућности за оцену веродостојности овог податка. Свакојако тај податак који је краљ Милан саопштио Ђорђевићу после Александрове женидбе, ваља упоредити с једним писменим документом који је он доставио Ђорђевићу пре те женидбе, за време истраге вођене о Ивањданском атентату. „У грдној хрпи аката ислеђења налазила се писмена препорука коју је Анђелић предао атентатору, кад му је издао пасош и кад је Кнежевић полазио за Румунију. У томе писму Живко уверава, да ће оба краља скоро бити уклоњена“.[1] Како да објаснимо да се ни краљ Милан ни Владан Ђорђевић нису више сећали тога писма, кад су, после Александрове женидбе, правили претпоставке о његовом учешћу у атентату? Ако би доиста постојало једно Анђелићево писмо у коме се наговештавало скоро уклањање „оба“ краља, то би писмо било довољно да из основе заљуља Миланову претпоставку да је у припремама атентата Анђелић био Александрово оруђе.

За утврђивање историске истине најгоре је што треба резоновати на основу података прикупљених од тако некритичног човека као што је био Владан Ђорђевић[2]. Он на пример вели да је краљ Милан чуо да се Александар жалио Анђелићу како га је његов отац начинио лутком. Од кога је то

[1] Крај једне династије, II, 567.

[2] В. прилог IX и X.

Милан чуо? Од људи којима је то Анђелић причао у највећем поверењу. Који су то људи били? Ђорђевић се није интересовао да то дозна од краља Милана. Затим, он помиње оно Анђелићево писмо о скором уклањању оба краља. Коме је оно било упућено? Ђорђевић не одговара на то питање, иако је Анђелићево писмо имао у рукама. Оно што је краљ Милан слушао о Анђелићевом причању „у највећем поверењу“ и ово што је Ђорђевић прочитао у Анђелићевом писму, тешко се да ускладити једно с другим, али, како изгледа, Ђорђевић није ту нескладност ни запазио. Према подацима које је он забележио, изишло би да Анђелић и „јесте“ и „није“ био Александрово оруђе у припремама атентата.

Краљ Милан је утолико имао право, што је обратио пажњу на Живка Анђелића. Ако је краљ Александар уопште био уплетен у Ивањдански атентат, то је могло бити само преко Анђелића. Он је не само био један висок чиновник, него је још уживао нарочито краљево поверење. Један од његових чиновника каже: „То није био обичан окружни начелник; њему је остављана слобода иницијативе као да би био члан владе, и он је смео узети много више на своја леђа него остали начелници“.

Али, пре него би се одговорило на питање, да ли је Александар био преко Анђелића уплетен у атентат, треба видети да ли је и колико сам Анђелић учествовао у припремама атентата.

Ако би се и за кога смело тврдити да је стајао у вези с атентатором Кнежевићем, то је за подринског начелника Живка Анђелића. Кнежевић, који се спремао за пут у Букурешт, није могао извадити пасош у Београду. Отишао је у Шабац и ту је добио пасош, захваљујући искључиво Анђелићу. По распореду послова у подринском начелству, пасоше није издавао начелник него помоћник. Изузетно, Кнежевићу је издао пасош сам начелник Анђелић. Тог истог дана он је осем Кнежевићу издао пасош само још једном лицу; пет других пасоша издао је помоћник. Кнежевић није имао уверење општинског суда на основу кога се пасош издаје. Суд општине шабачке одрекао му је у два маха то уверење, јер он није био становник шабачке већ београдске општине. Анђелић је онда наредио суду општине шабачке да изда Кнежевићу уверење; његова наредба написана на једној цедуљи нађена је у општинском суду приликом истраге. Она гласи: „Овоме издати пасош. Живко". Сумњиво је да Анђелић није ставио датум на своју цедуљу, и да није означио Кнежевића по имену. Све би то били знаци да није желео оставити сувише јасна трага о свом заузимању за Кнежевића.

Каква је разлога Анђелић имао да издаје Кнежевићу пасош овако неправилним начином? Тешко је претпоставити да је он то чинио по наредби краља Александра. Кнежевићу је требао пасош због одласка у Букурешт: да су атентат удешавали

Александар и Анђелић, они су га могли удесити и без Кнежевићева пута у Букурешт. У Букурешту било је седиште руске тајне полиције, и кроз Букурешт пролазили су Карађорђевићи и њихови агенти. Издавање пасоша Кнежевићу за Букурешт више би наговештавало заверенички договор Анђелића с Русима и карађорђевцима него с краљем Александром.[1] Анђелић није сумњив само по везама с Кнежевићем. Он је такође стајао у вези с Радомиром Милинковићем Алавантићем, Савом Видаковићем, и Димитријем — Митом Алексијевићем, — сва тројица познати карађорђевци. Видаковић, који је становао у Сремској Митровици, имао је задатак да растура по Србији антидинастиске брошуре, које су му достављане из Беча и Минхена. Анђелић је био главни агент наше владе за ухођење карађорђеваца: његове везе с ова три карађорђевца објашњавале би се донекле његовом уходничком службом. Али што је у њима сумњиво,

[1] Има једно усм но казивање да је Анђелић, пред само затварање, рекао једном пријатељу да је по наредби из двора издао пасош Кнежевићу. Чиновник који је први саслушавао Анђелића, причао је друкчије. Анђелић се испрва бранио, да је издао пасош Кнежевићу онако као што би га издао свакоме ко би му донео уверење од општинског суда. На какав је начин Кнежевић дошао до уверења шабачког општинског суда, Анђелић је тврдио да не зна. Онда му је показана цедуља коју је он сам послао општинском суду. С разрогаченим очима Анђелић је устукнуо назад и пао на столицу. Па добро, питао је иследник, шта значи та цедуља? — То што видиш, рекао је Анђелић, — и није давао даље никаква објашњења.

то је ово. Неке појединости Анђелић је крио од министра унутрашњих дела, а није их признавао ни пред иследником. Он је имао с Видаковићем погодбу о којој није ништа јавио свом министру, и међу њиховим хартијама нађено је једно писмо Алексија Карађорђевића Алавантићу, о коме министар унутрашњих дела такође није ништа знао. Постојање тога писма Анђелић је одрицао пред иследником све докле му оно није показано; онда се ударио по челу, и узвикнуо да је ту ствар сасвим сметнуо с ума. С друге стране, он је тврдио да још од 1887 није више имао везе с Алексијевићем; међутим, нађено је једно писмо коме му је Алексијевић писао 1896.

Анђелић је увек важио помало за карађорђевца. Краљ Милан служио се њиме за ухођење, али му није веровао. Међу напредњацима, чијем је колу Анђелић припадао, причало се још пре атентата, да је Анђелић у више прилика врбовао самога Милутина Гарашанина за Карађорђевиће, уверавајући га да би се он боље слагао с Петром Карађорђевићем него с Миланом Обреновићем. Један од најглавнијих карађорђеваца, Јаков Ненадовић рекао је после Анђелићеве смрти једном обреновићевцу: „Био је и ваш и наш“.

Карађорђевац у обреновићевској полицији, Анђелић је био подједнако способан да служи, а и да вара, обе династије. Према томе тешко је ухватити за чији је управо рачун ушао у Ивањдански атентат. Они који у њему виде Александровог агента, оснивају своје сумње поглавито на том факту, што је он пред почетак судског претреса нађен обешен у својој ћелији. По њиховом мишљењу, он се није убио сам, него је био убијен. Ко је други имао интереса да га убије него Александар, који се бојао да Анђелић, ради своје одбране, не открије њега као главног приређивача атентата... Али против ове претпоставке може се навести следеће. Стручна лекарска комисија која је прегледала Анђелићев леш, изјавила се за самоубиство. Анђелић се обесио за видела; за време његова вешања сва врата на затвореничким ћелијама била су отворена, јер је у то време вршено бријање и шишање затвореника[1]; да се Анђелић није обесио сам, остали притвореници чули би неку вику и лупу, тим пре што је он био једна људескара коју је било тешко савладати: међутим, нико од притвореника није чуо ништа. Приликом извиђаја о Анђелићеву вешању, један од притворених радикала, Доброслав Ружић, рекао је на саслушању да би као противник режима волео да може пружити доказа да је Анђелић убијен од других, али мора признати да из Анђелићеве ћелије и поред отворених врата није до њега допро никакав сумњив крик ни тресак[2].

[1] Ово њихово дотеривање наређено је због јавног претреса преког суда, који је сутрадан имао да почне.

[2] Казивање Милана Н. Христића, који је по наредби министра правде чинио извиђај о Анђелићеву вешању.

Анђелић је оставио иза себе две цедуље: једну за жену, а другу за брата, — и у обема цедуљама говорио је о својој одлуци да изврши самоубиство. Те су цедуље и по рукопису и по стилу његове.[1] У цедуљи писаној брату он даје о својим новчаним приликама такве подробности какве је само он могао знати. Разлога за самоубиство Анђелић је имао. Не само да га је Кнежевићев пасош јако теретио, него је он још и једну другу ствар вукао на леђима. Као начелник подринског округа, изузео је неправилним начином 35.455 динара из депозитне касе. За ову суму Главна контрола тражила је забрану на пенсију Анђелићеву и прибелешку на његово непокретно имање. Првостепени суд донео је о томе решење 28 јула 1899. Публика је приметила да се Анђелић обесио баш уочи почетка претреса код преког суда; публика није приметила, јер није била о томе обавештена, да је у очи свог вешања Анђелић саслушаван о новцу изузетом из касе начелства округа подринског. Није немогуће да га је ово и одлучило на самоубиство, на које је вероватно он помишљао и раније.

Они који су га гледали у затвору, говоре о његовој утучености и мрачном изгледу. Један полициски чиновник овако га описује. Лежао је на

[1] Анђелић се бавио новинарством и направио је себи читањем народних песама и Св. Писма један нарочити стил. Његово писмо жени: „Нујка, ране моје најљуће ..“ сасвим је у том стилу.

постељи простртој по поду, јер кревета није имао. Његово лице, увек циганско црнпурасто, било је сасвим потамнело, образи упали, и нос издужен као у мртваца. Црна брада, коју је бојио, почела је губити боју, и беле су длаке избијале. Изгледао је као мумија, и крај његове постеље на којој је лежао као проштац, стајао је као последњи остатак његовог некадашњег господства и кицошлука пар нових лакованих ципела у којима је био затворен.

Вероватноћа је велика да Анђелић није убијен, него се убио сам, када се видео у безизлазном положају, — с једне стране, закачен за Кнежевића, коме је издао пасош, — с друге стране, потрзан на одговор за неправилно изузет државни новац. Да ли је, и колико био умешан у атентат, није рекао никоме. Постављен својом службом на опасну међу где су се сусретали обреновићевске уходе и карађорђевски завереници, добро награђен од Обреновића, а срцем још увек на страни Карађорђевића, он се могао упустити у дружбу с Кнежевићем само као ухода, да похвата конце завере која се око Кнежевића плела, — а могао је у једном тренутку, када се његово притајано карађорђевство разбудило, истински улетети у завереничко коло. Њему је требало много новаца, јер је био широке руке, волео карте и жене; према томе могло га је намамити у заверу и то, што су ту, како изгледа, били и Руси с великим парама. Ако се он није помешао са завереницима искрено, него само ради

ухођења, онда је он једним опаким стицајем околности ухваћен у властитој клопци. Радећи сам, без знања свог министра, он није био кадар доказати пред преким судом да је био завереник само привидни.

Ма каква била тајна коју је Анђелић однео собом у гроб, то је, изгледа, била само његова тајна, а не и тајна Александра Обреновића. Сачувана су писма Александрова Драги Машин из времена атентата. Ако и према коме, Александар је према њој био искрен, — нарочито у тим данима своје велике заљубљености када није могао имати од Драге тајне, и кад јој се исповедао о свему као свом душебрижнику. У једном писму од 25 јуна, дакле сутра дан после атентата, он каже да је највише крив Влајко Николић. „Још се не зна, али што се види, имаће највише меса Таушановићевих и Пашићевих пријатеља“... Додаје, да има сумње да је умешан шеф руске тајне полиције, а можда и барон Таубе... У другом једном писму без датума, писаном вероватно пошто је текст пресуде преког суда био већ утврђен, Александар каже: „Једно ти се могу заклети, а то је да ако се који и многи кривац није извукао, ниједан од ових осуђених прав није...“ По овоме би изгледало да краљ Александар не само није удесио атентат, него је напротив искрено веровао да је атентат дело радикала. Краљ Милан имао је у то доба исто уверење, — и он га је вероватно пренео и на свога сина. У писмима која

је Александар писао Драги о атентату, нема ни једне речи коју Милан не би могао потписати. Ова чињеница никако се не слаже с доцнијим претпоставкама Милановим, да је атентат удесио Александар под сугестијом Драгином.

3) Једна претпоставка о атентату.

Као год што се не може доказати да је атентат дело радикала, тако се не може доказати ни да је дело Миланово или Александрово. Када је реч о атентатима, човек је обично склон претпоставити да иза њих стоји већа група, и то знатнијих људи који раде по добро смишљеном плану. Међутим, примера има доста да је атентат личан потез једног занесењака или злочинца, или да иза атентатора стоји мала група незнатних људи који немају у свом раду много плана.

Готово на све који су га видели, атентатор Кнежевић чинио је утисак једног бадаваџије са закржљалом памећу и животињском енергијом. За време своје службе у војсци, свађао се и тужакао с друговима, био ћутљив и љут. Његове женске историје јесу историје једног мужјака који нема срца већ само апетита. Своје исказе мењао је неколико пута, и то каштo из основе; у њима има бесмислица и детињарија; све је неодређено и мутно као да је Кнежевић тек упола био свестан онога што се с њиме збивало. Међу његовим исказима има један, да се он одлучио на атентат само због

тога што није могао наћи службу, и што му је не знам ко рекао да је неће ни наћи, јер краљ Милан не трпи Бошњаке. И доиста он је изгледао такав да се могао сам од себе, у тренутку великог дерта, одлучити на атентат. Али исто тако могао је бити наговорен и од другога, и то без много муке, јер такве су природе подложне сугестији.

Да Кнежевић није ишао у Букурешт, и то са пасошем добивеним од Живка Анђелића, претпоставка би била допуштена да се одлучио на атентат сам. Пут у Букурешт и Живко Анђелић чине вероватнијом другу претпоставку, да је Кнежевић био од некога употребљен. У његовим исказима помињу се две групе: једна група из Димићеве ликерџинице с Влајком Николићем као главном личношћу; друга група са средиштем у Букурешту, из које је позната само једна личност: Живко Анђелић. Везу између две групе Кнежевић није умео да објасни, али толико се види да је право руководство атентата било код друге групе. Кнежевићеви искази разликовали су се у појединостима јако између себе; што је у њима остајало стално и непроменљиво, то је пут у Букурешт с пасошем добивеним од Анђелића. Анђелић се не помиње само у оном исказу у коме је Кнежевић одједном порекао све што је дотле говорио, и узео тврдити да је атентат извршио сам, без ичијег наговора. После неколико дана он се поново вратио на своје раније исказе да је ишао у Букурешт са знањем

Анђелића. Ово стално терећење Анђелића тим је значајније, што је полицији било много више стало добити доказе против Влајка Николића него против Живка Анђелића.

Анђелићева веза с групом из београдске ликерџинице није утврђена. Из те групе само се Влајко Николић помињао као човек који је имао неког договора с Анђелићем, али Николић је уверавао да се с Анђелићем није ни познавао. Има једна друга група с којом је Анђелић сигурно нешто имао: то је група карађорђевских агената која је имала средиште у Митровици и врзмала се око Шапца. Међу њима пада у очи Радомир Милинковић Алавантић. Тај Алавантић који се пред преким судом приказивао као Анђелићев повереник за хватање антидинастиских брошура, погинуће 1902 приликом једног неуспелог бунтовног покушаја, с узвиком: „Живео Карађорђевић!“. Алавантић се дописивао с Алексијем Карађорђевићем, и једно Алексијево писмо упућено Алавантићу нађено је код Анђелића. У том писму писаном у октобру 1898, Алексије вели: „Пратим политику из далека, и као Србин ја сам дубоко ожалошћен видев како се дешава, — и као Карађорђевић жао ми је што не могу помоћи онима који пате...“ Деведесетих година Алексије се био ужурбао и водио неку своју политику независно од претендента Петра Карађорђевића. Је ли се Кнежевић видео с Алексијем у Букурешту? Он га не помиње ни у једном

исказу, али кад му је показана његова слика, рекао је да се с тим човеком видео у Букурешту.[1] Исто тако кад му је показана слика букурешког стана шефа руске тајне полиције Грабова, атентатор је рекао да је био у тој кући. Пред атентат Грабов је долазио тајно у Србију; после Александрове женидбе дошао је јавно, и тада је пред нашим полицајцима грдио краља Милана као „злодјеја“... „Само када је онога злодјеја нестало из земље“, рекао је Таси Миленковићу.

Све ово као доказ не би било довољно, али било би довољно као повод за сумњу против карађорђеваца и руске тајне полиције. Петар Карађорђевић лично није био ни најмање умешан у атентат; чак краљ Милан у четири ока признавао је да се против њега није ништа нашло. Али међу карађорђевцима било је доста немирних људи, и ти немирни људи много су штошта чинили на своју руку, без знања и питања претендента. У руској тајној полицији било је такође свакојаког света, — пустолова, бивших нихилиста, којима су завере и атентати лежали у крви, и који су мировали само онда када би их руска влада гвозденом руком притегла. Свака руска влада није имала ту гвоздену руку, — и тајна полиција, чим би осетила да се из Петрограда не мотри на њу тако строго, стала би делати на свој начин, — и онда се та организација која је имала да буде само

[1] Казивање Василија Симића, државног тужиоца.

средство политичке шпионаже, претварала у средство политичког злочина. Према томе не би било немогућно да су ивањдански атентат направили неки нестрпљиви карађорђевци у друштву с неким пустоловима из руске тајне полиције.

Почетком 1902 десио се Алавантићев бунтовни покушај, чија је позадина много јаснија него позадина ивањданског атентата. Кога видимо у тој позадини? Карађорђевце и агенте руске тајне полиције. Те две групе стајале су, дакле, једна с другом у вези и заједнички радиле против Обреновића. Није невероватно да је ивањдански атентат, као и Алавантићев покушај, био плод њихове заједничке радње.

С Алавантићевим покушајем ивањдански атентат има извесне сличности по неозбиљности и лакомислености свог извођења. Алавантић је упао код Шапца, прерушен као ђенерал, само с три четири пратиоца, рачунајући ваљда да својом ђенералском униформом покрене свет на буну. Ивањдански атентат покушан је исто тако на срећу. Атентатор је узет тако рећи с улице; другова који ће му се наћи при руци, није имао, и све његово оружје био је један јевтин револвер.

За Алавантићев се покушај зна да његови приређивачи нису рачунали на успех, него су хтели да праве вашар и сеју пометњу. Може бити ни приређивачи ивањданског атентата нису хтели ништа више. Може бити они су овако умовали:

Ако атентат успе, — добро! Ако не успе, ипак ће се нешто добити: Милан и Александар закрвиће се с радикалима; настаће терор, — и династија Обреновића имаће да преброди једну тешку кризу... Ако су приређивачи правили овај рачун, они се нису преварили. Атентат, истина, није успео, али је имао за последицу преки суд, који је упропастио углед не само режиму од 11 октобра, него и краљу Милану, па донекле и краљу Александру.

XII. — ХРДЛИЧКИНА МИСИЈА.

Своју мисију код краља Александра и краља Милана мајор Хрдличка изложио је у једном службеном извештају. О тој мисији говори и Владан Ђорђевић у своме делу „Крај једне династије“.[1] Казивање Ђорђевићево не поклапа се с казивањем Хрдличке.

Ђорђевић тврди да је Хрдличка био само код краља Александра, коме је саопштио усмену поруку цара Фрање Јосифа да ће, ако устреба, доћи аустриски монитори на Карабурму да спрече стрељање Пашића и Таушановића. Хрдличка тврди да је био код оба краља, и да је обојици показао писмо Голуховскога, да ће Аустрија, у случају погубљења Пашића и Таушановића, прекинути благонаклону политику према Србији. О монитоРима ни речи. У једном познијем извештају аустроугарског посланика каже се, да су се доиста код Сланкамена находила три монитора, али да је он молио да се они не спуштају из Сланкамена у Земун. Он је желео избећи и сам изглед једне војне претње, на коју уосталом у Бечу нико није мислио.

Ђорђевић тврди да је 3 септембра био примљен од краља Александра одмах после Хрдличке. Он није знао шта је Хрдличка говорио, и опет је, као год и Хрдличка, одвраћао краља од погубљења Пашићева и Таушановићева. То погубљење називао је „линчовањем“, и ако би се оно извршило, претио је не само својом оставком, него и својим иступањем из српског држављанства. Тек после тога краљ је саопштио Ђорђевићу Хрдличкину мисију и претњу мониторима. Ђорђевић је „скочио са столице као опарен“, и одмах дао оставку због „нечувене интервенције“ једне стране државе у наше унутрашње ствари. Оставку је тргао тек онда, када му је министар финансија Вукашин Петровић објаснио да претња мониторима није „интервенција“, јер није учињена у ноти аустриског посланика, него у усменом саопштењу аустриског војног изасланика.

Хрдличка тврди да је Владан Ђорђевић подешавао своје држање према држању краља Милана. Када је видео да се аустриско гледиште у Пашићевом и Таушановићевом питању не свиђа краљу

[1] Књига друга. Глава XXXII.

Милану, и он се уз краља Милана одупирао томе гледишту. О Ђорђевићевој оставци било је, истина, говора, али не поводом Хрдличкине мисије, него поводом једног чланка у „Фремденблату“ који је узимао у заштиту радикале. По мишљењу краља Милана, Ђорђевић је требао да одступи на име протеста против тога чланка. Краљ Александар, напротив, хтео је да Ђорђевићева влада сачека Скупштину, и успео је наметнути своју вољу и влади и краљу Милану. Казивање Хрдличкино допуњује аустриски посланик барон Шисл: оба краља били су „крвожедно расположени“; Ђорђевић им је, из рачуна, повлађивао; тек после Хрдличкине мисије, узео је говорити да је и он био увек за благост.

Као што се види, између Хрдличке и Ђорђевића има доста неслагања. Хрдличка је био војник, и мало је вероватно да је извртао ствари у службеном извештају; уосталом он није имао никаквог личног интереса да то чини. Ђорђевић напротив био је лично заинтересован, и као што смо већ имали прилике да покажемо (вид. прилог IX), могао је да оде врло далеко у „прерађивању“ историских чињеница.

У његовом приказивању Хрдличкине мисије много штошта изгледа невероватно. Невероватно је, прво, да је Фрања Јосиф претио мониторима. О томе нема ни трага у аустриским изворима, и то не личи ни на Фрању Јосифа ни на његовог министра Голуховскога, који су били врло при-

брани и обазриви дипломати. Међутим, то личи на Владана Ђорђевића, за кога смо на другом месту видели како је дипломатске тешкоће хтео одмах да решава претњама рата, војним демонстрацијама на граници, мобилисањем дивизија... Мало је вероватно затим, да је Владану Ђорђевићу, министру иностраних дела, његов колега из финансија морао објашњавати разлику између усмене представке војног аташеа и писмене представке посланичке, и да је он тек после те лекције из дипломатског права увидео да није требало давати оставку. Најзад, мало је вероватно, да је Владан Ђорђевић, с једне стране, претио оставком, ако се изврши стрељање Пашићево и Таушановићево, — а с друге стране, давао оставку што је то стрељање Аустрија покушавала да спречи. Он је имао довољно искуства да зна да сам, без помоћи Аустрије, голом претњом своје оставке и „иступања из држављанства“, није у стању спасти главе двојици радикалних првака. Његове две мниме оставке стоје у таквој логичкој несагласности да човек не може ни у једну да верује.

У истини биће оно што аустриски извори кажу. Ђорђевић није давао оставку због намераваног стрељања Пашићева и Таушановићева ни због Хрдличкине мисије, него ју је давао због једног чланка у „Фремденблату“. Па ни ту оставку није давао из властитих побуда, него по мигу краља

Милана. У својим успоменама он је, по својим навикама да се прави интересантан, дао тој оставци једно образложење које она није имала уствари, али које је ласкало његовој сујети. По том накнадно подметнутом образложењу, Ђорђевић није падао због једног новинарског чланка, него због претње самога Фрање Јосифа, и то још мониторима. Ово претварање једног новинарског чланка у мониторе најбоље показује са колико је приповедачке маште Владан Ђорђевић прерађивао своје доживљаје.